

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (146) июль - август 2009 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѣлю бла ишлени министерствосу,
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѣлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тѣппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2009

КЕРИУАН ЖУЛДУЗ

Не кыйын заманда да, таулары-бызгъа зорлукъ кыяма кирип, терслик бораны юйлерибизден сибиргенде да, жер кьалтырап титирегенде да, элия урса да, ырхы череклерибизни терсине бурса да, кьар юзюлюп, жолубузну кессе да, башыбыздан кыаяла, жарла оюлсала да, тауларыбызда бешик жырла жоюлсала да, Малкьарыбызны жаугъа тергеп, жаханымни тежеселе да, халкыбыз сыйрат кьепюрден ёталгъанды. Гюнахсыз эди!

1932 жыл, жай солуну кезиунде, мен Шыкыгъа баргъан эдим. Жаш кызычкыма. Кюнлени биринде, ана жуукъларыма бара, ныгъышны аллы бла ётерге тюшеди. Мен, уялып, жерге кьарагъанлай, кенгиракъны озуп тебиредим. Жарыкъ ауазы бла кьартладан бири: «Къызым, былай аллыма келчи, бир кёрейим», – деп чыгъады. Не билейим, кьайдан таныды, ким болгъанымы да неден билди? Мен Шыкыдан кетгенден бери Кязим мени биринчи кере кёрген болур эди. Къызарып, кьатына бардым. Ол мени кьаты кучакълап, кёзлеримден уппа эте, башымы сылады, дагъыда кёкюрегине кысыды. Ол сагъатда жанымдан суйген аппам сау болуп кьалгъан сундум. Кёлом тау кирик кёрюндю. «Ёксюз балам, хайт де! Билимни артына сюр. Билим таулары тешеди, жарыкъ жашауну эшеди. Билим жолну керир, насып берир. Окъууда сен артха кьалма. Халкыгъа жараулу бол. Ёлмеген – алтын аякъ бла суу ичеди. Жолунг кенгди, жарыкыды, Кязим аппанг айтханны унутма», – деди да, ёшонюнден айырды. Кёзлериме тюрслеп кьарады да: «Бар энди, бар жолунга», – деп ашырды.

Ол кюн аны келбети, кюн таякълача, кёзлерини жарыкылыкълары, аны мархабатлыгъы бюгюн да эсиме тюшселе, жюрегими жылытадыла, нюрден толукъ этедиле. Кязимни ол кюннюгъу сыфаты кеси ёмюрюмде, жюрегими балхамыча, сурат болуп кьалгъанды.

1944 жыл, биз кёчген жылны жай айларындан биринде, ким эсе да бир газет хурттакчыкыны Кязимге береди. Ол «Кабардинская правда» газетни хурттагы эди. Анда Башлов Туугъанны атын окъуп, Башлолары Кязимни жуукълары эдиле, кыуанады. Газет хурттакны кызы Шапийге узата, былай айтады:

*Бирликге жюрегин берип,
Тюзлук ючюн кюрешгенле,
Узакъ жашаулу болсунла
Редакцияда ишлегенле.*

Поэтни бу тизгинлери басмаланмагъандыла. Ол аны назму этеме деп да айтхан болмаз эди. Алай аны аузундан чыкыгъан сёз, кепге урулгъан-

ча, кьобуз тартыуча, тизилип, тизгинле болуп кьалгъандыла. Кязим битеу жашауунда тюзлюкню, бирликни белгилемей кьоймагъанды.

Шыкьы насыплы эл эди. Жамауаты да огьурлу, мамырлы, мархабатлы, чомарт. Элни, халкьны бек иги ышанларын Кязимни юсюнде, кьылыгъында, оюмунда кёребиз. Къайда болса да, ол туугъан журтун, халкьын, элин, жамауатын эсинден бир да кетермегенди. Ол Шыкьыдан кёчген кюн кьуругъан сунама Шыкьы. Кертиди, халкь элни зорлукь бла кьойгъанды. Аны насыбы Кязим бла кетген болур. Энди Шыкьыны атын Кязимни гюрбежиси, .эски юйю айтдырадыла. Оюлгъан юйлени хурулары сакьлайдыла. Кязимни мухажирликде, узакьда жоюлгъанына, элими бош кьал-гъанына, аны жамауаты чач-тук болгъанына кюеме. Жюрегими Кязимни назмулары жапсарадыла. Ала элими сау кёргозтедиле. Ушакь нёгер, жол нёгер боладыла. Жюрегим кьыйналса, бир жарсыуум болса, шкаф юсюнде Кязимни суратына къарайма. Ол манга кёл этдиреди, таукеллик береди, акьыл кенгешчим болады. Жангыдан жашаргъа тирилеме. Халкьыбызны билеги, мутхусланмаз жулдузу, ёлмезлик адабиятыбызгъа мурдор болгъан, аны жолун жарытхан, кёзюн кюешге ачхан олду.

*Совет власть – алтын терек,
Аны кьаты тутуу керек,*

– деген Кязим мухажирликде, ачыу тенгизни боранында ажашханды. Кюйсюз къадар аны жолун кьумлада тумалагъанды. Кете туруп, дагьыда аманат, осуят этип кетгенди:

*Бузулмагъыз кьыраллыкьгъа,
Киши эсерде тургъанлыкьгъа!
Ат чаришде сыналады,
Азап кёрмей ким къалады?
Хайт дегиз, айып алмагъыз,
Ишде артха да къалмагъыз!*

Ол – ахыр тилеги эди. Кеси айтханчады – сёзюн бичакь кесмез, боран элтмез, отда да кюймез, багъа жетмез!

Къыралыбызда уллу жангырыула барадыла. Салкьын аяз, таза хауа юйлерибизге киргенди. Кязимни чыгъармалары бюрократизмни мугутун, тотун, хош кёллюлюгюн, алдаулугъун, аты-саны болсун деген жорукьлары кетерирге болушады. Кязимни поэзиясы – ызындан келген тёлуге кючлю тамыр болгъанды. Аты, сёзю да жюрек кючюбюздю.

*Къыйын кюн жашай билирге –
Билек болугъуз бир бирге!*

– ма бу сёзлерин а Кериуан жулдузубуз халкьыбызгъа осуят этгенди.

**ШАУАЛАНЫ Миналдан,
1989 жыл.**

КЯЗИМ БЛА КОСТА

Дюгер миллетни айтхылыкь поэти Хетагуров Коста барыбызга да багъалыды. Артыкылыкьны кёрюп болмагъан, тюзлюк ючюн къажый билмеген кюрешчи – халкъны ниет жашауунда, жюрегинде бюгюн да ол даражада сакъланады. Дюгер халкъны къадарына табынып, аны бусагъат эм келлик жашаууну юсюнден сагъышын юзмеген, толусунлай анга табынган закий поэт. Ол жаны бла Костаны аты бек махтаулу жазыучула бла тенг айтылгъан, уллу ыспасха тийиншли болгъан поэтди. Аны «Дуня дегенинг – мени Ата журтум», деген сёзлери халкъ уланыны фикирин, оюмун бийлеген сёздедиле. Алай, бизни заманыбызда Къулийланы Къайсын айтханлай, гаршны, дуняны сюеме деп, адамланы анга ийнандырыр ючюн, туугъан жеринги, халкъынги, бешигинг тебретилген арбазынги сюе билирге керексе. Костаны да дунягъа, гаршха суймеклиги Ата журтуна суймекликден башланган эди.

Аны бла бирге дюгерли поэт орус патчахлыкьны жалгъан миллет саясатын, ол Шимал Кавказны халкъларын зор бла кесине бойсундурургъа итиннгенин да кёрюп болмагъанын, анга къажалулгъун бир заманда жашырмагъанды.

Тиширыуну къадарын а бютюн бек жарсып, ол жарсыуун ачыкъ сёзлю статьяларында, тамсиллеринде, лирика назмуларында билдире, патчахлыкьгъа налат берирден артха турмагъанды. Ол жаны бла Костаны «Фатима», «Дуня» деген чыгъармаларын билмеген хазна адам болмаз.

Шимал Кавказны махтаулу, кишиликти байрагъын бийикде тутхан поэтлерин эсибизге тюшюргенде, бек алгъа Мёчюланы Кязимни бла Хетагуров Костаны атларын ёхтемлик бла сагъынабыз. Бютюнда эс бурургъа тийиншли шарт'а – экиси да бир жылда (1859) туууп, бир заманда жашап, айтхылыкь чыгъармаларын алай жазгъандыла. Жарсыугъа, экисини да къадарлары бушуулу болгъанды. Коста, чыгъармачылыкь илхамы таркъайгъанчы жашлай ёлгенди, Кязим хажи – туугъан жеринден къысталып, андан узакъда жырын къанатландырыргъа эркинлиги сыйырылып. Болсада эки къарындаш халкъны поэтлери дунягъа кёз къарамларын, жарсыуларын, огъурлулукьгъа бла тюзлюкге итиннгенлерин ачыкълауда бир ниетли болуп, бир жол бла баргъанларын бюгюнню окъуучула тынгылы ангылагъандыла. Анга кёре Кязим хажи бла Костаны поэзиялары битеу дунялыкь ёлчемни даражасына жетип, ёз заманлары бла чеклемей, келлик заманны жарсыларын да ачыкълай билгендиле.

Аз санлы миллетле сакъланамыдыла – къаламыдыла, тиллери, миллетни бетин, энчилигин белгилеген ниет ырысхылары айнырча онг боллукьмуду, дегенча соруулагъа экиси да жууап излегендиле.

*Теберди 1894 ж. Н. Ерощенко (олтургъан) бла Кязим,
Коста эм да Кърымшамхаланы И.*

Ол тюрлю соруула экисини да поэзияларына къанат къакъдырып, эслиликни унутмазгъа, адам улун бирлик ючюн, къарындашлыкъ ючюн кюрешге сагъайтхандыла. Андан болур Кязимни бла Костаны чыгъармалары озгъан эм бюгюннгю заманны да ауазларыча сакъла-нып эшитилгенлери.

Темаларыны бирликлери, суратлау-ачыкълау мадарларыны ушашлыкълары, лирикаларыны мудах ёнлери – была барысы да дюгер бла малкъар халкъны тарыкъдыргъан жарсыулары, бушуулу къадарлары да бирча болгъандыла.

* * *

Коста Хетагуровну бла Кязимни чыгъармачылыкъ ишлери 19-чу ёмюрню къыйын кезиулеринде айныгъанды. Адамны тузакълагъан, аны ёз башына эркинлигин сыйырып, кесине бойсундургъан ырысланы, адеп-къылыкъ тёрелени юсюнден барады сёз. Анга кёре уа Шимал Кавказны халкъларыны закийлери, керти уланлары инсанлыкъгъа тузакъ салгъан адетле, шартла бла кюрешуно баш борчларыны бирине санагъандыла. К. Хетагуров бла Мёчю улу да ичлеринде болуп. Экисин да бек жарсытхан тиширыуну къадары эди да, кёп назмуларын анга жоралагъандыла. Ол чыгъармаланы асламы мудах макъамлы, бушуулу болгъанларын жашырыргъа керек туююлду. Сёз ючюн, дюгерли поэт «Эгечим» деген назмусунда хар не тюрлю азапны да сан этмей, унутуп жашаргъа чакъырады тиширы-

уну. Жиягъандан бла тарыгъудан башха амал къалмагъанына кеси да ийнанып. «Жаш тиширыуну ёлгенине» деген чыгъармасында уа Хетагуров ёлюмню азаплыкъдан, къул-къарауашлыкъдан къутултхан шартныча ангылатады. Тиширыуну туугъанындан эсе ёлгени игиди, деп Кязим да жазгъанды «Къыз сабий тууду» деген назмусунда.

Хетагуровну «Фатиматы», Кязимни «Бузжигити» да заманны кюйсюзлюгон, инсанланы эркинликлерин такъырлагъан класс, тукъум ёлчемлени ачылыкъларын кёргозтген поэмаладыла. Алай биз Костаны бла Кязимни тиширыуну къадарына жораланган чыгъармаларын жалан да ол илишанлары ючюн къубултмайбиз.

Эки поэт да сёге билгенлерича, халкъларыны иги шартларын, ниет байлыкъларын, ариу адеп-къылыкъларын да уста ачыкълай билгендиле. Бютюн да тиширыу бла байламлы.

Ол кертиди, тиширыуну жашауу тынч болмагъанды, къыйынлыкъ, тузакълыкъ да сынай келгенди. Алай таулу юйюрню отжагъасын сакълагъан, сабийни ариу къылыкълы, иш кёллю ёсдюрген тиширыу эди. Аны бла бирге халкъланы миллетликлерин сакълагъан, таянчакълыкъ этген ниет ырысхылары аз туююл эдиле. Ол илишанла эсге алынмай жазылгъан чыгъарма заманны жюрюшю бла тенг жашаялмаз. Хетагуров бла Мёчю улу къурагъан тиширыу сыфатла уа магъаналарын бюгюн да тас этмегендиле. Намыслыкъны, адепликни юлгюлери болуп, бизни литератураларыбызгъа алай киргендиле.

Костаны «Фатиматы» суймеклиги, намысы ючюн кюрешде кюйсюзлюк бла бетден бетге жолугъады. Кюйсюзлюк андан кючлюдю, болсада тиширыу таза ниетин, намысха сакълыгъын, сезим байлыгъын малтаялмайды.

Кесинден таматалагъа сакълыкъ, ариу къылыкълыкъ, миллет тёрелеге кертичилик – была барысы да дюгерли поэтни жигити Фатиматны энчи илишанларыдыла. Ол жаны бла алып къарагъанда, Кязимни «Бузжигит» деген поэмасыны жигити Зулихат да огъурлукъну бла тазалыкъны чырагъынлай къалгъанды.

Октябрь революциядан сора айныгъан литературалада таулу тиширыу артыкъ бет жарыкълы болмагъанын, аны жазыучула тилсиз, менгреу да этип ачыкълагъанларын эсге тюшюрсек, айхай, Костагъа бла Кязимге жангы махтау салыргъа тийишлибиз. Эки поэт да тиширыуну сабырлыгъына, тазалыгъына табынып, баш уруп кёп чыгъармала жазгъандыла. Андан болур, аланы поэзияларында суймеклик лирикагъа уллу жер берилгени. Ариулукъгъа, адепликге бла намысха сукъланыуну, термилиуню кёргозтген лирикады ол.

Тиширыуну сезим байлыгъына, суймеклигине жыр эте, Коста да, Кязим да жашауну жалгъан шартларын къабыл кёрмегенлерин белгилегендиле. Алай тазалыкъ, огъурлукъ сакъланырларына термилгенлерин, ол себепден эки поэт да тиширыуну суймеклигин бек уллу насыпха, жашау сакълатхан кючге тенг этгендиле. «Бу дунягъа суймеклик келеди, битеу жерни нюрю бла жарытып», – деп бош жазмагъанды Кязим, – адамлагъа жылыу, жарыкъ да берип.

«Тиширыуну, жашаунуча сюеме, бийик умутумча сюеме», дегенди Коста...

Тиширыуну ариулугъуна бла тазалыгына къуллукъ этиулериде Хетагуровну бла Кязимни лирикаларына энчи ыз, оюу салгъанды. Субайлыкъ бла нюр жарыкылыкъ берип, сёз ючюн, Мёчю улуну поэзиясында, тиширыуну аллында кырдыкла, терекле да баш иедиле. Аны сүймеклиги къарт-къарыусузлагъа жашлыкъларын къайтарады. Хетагуровну чыгъармачылыкъ ишинде уа тиширыугъа сүймеклик жолоучуну жолун жарытады, къарыусузгъа кючюн къайтарып, кюрешчи этеди.

Сүйген тиширыуларына табынуу, жүрек тазалыкъларын нюр бла тенг этмеклик, айхай, жашауну чөйреликлеринден, жарсыулу шартларындан къачыу туююл эди. Ол дуняя болумланы хар не жаны бла толлу, диалектика байламлыкъда ачыкъларгъа итинмеклик эди. Жашауну къууанчлы, къанат берген илишанлары бла эки бетлик, жалгъан сёз, артыкылыкъ къажаулукъну жолу бла баргъанларын тынгылы кёргюзтген поэтле эдиле экиси да.

* * *

Костаны орус халкъны поэзиясы бла байламлыгы улуу болгъанды. Аны ангылагъан да тынчды: 1881 жылдан башлап 1885 жылгъа дери ол Петербургда жашагъанды, сурат ишлерге юйретген Академияда окъугъанды. Ол жылла орус халкъны поэзиясында символизм, декадентство тохташхан, тюрлю-тюрлю жазыу амалла бир бирлери бла кюрешген – эришген сейир жылла эдиле. Коста ол тюрлю кюрешледен азат туююл эди, кертисин белгилегенде уа символизмге бла, декадентствогъа терилип, «Чардакъ» деген поэмасын да жазгъанды. Кёп орус поэтле тенгликге бла тюзлюкге ийнаныуларындан тюнгулюп, адамны азат да, насыплы да этерик жалаңда ёлюмдю, деген фикирге ийнанып, чыгъармаларын алай жазгъандыла. Сёз ючюн, А.Блокну баш жигитлеринден бири чардакъда жашагъан, жарлы-мискин адам болгъанды. Ол ич къайгысындан азатланалмай, чагъыр ичип унутургъа кюрешгенди. Дюгерли поэт «Чардакъ» деген поэмасын жазгъан эсе да, аны жигити жашаудан тюнгулген адам болмагъанды: китаплагъа къапланып, билимин ёсдюрюрге кюрешгенди, туугъан жерини, ата анасыны юсюнден сагъышха берилген инсанды. Аны сагъышлары туугъан жерини сабанлары, «суу тирменлери», тау суучукълары, чакъгъан тереклери бла байламлыдыла.

*Ийнанма мени сёзлериме, къайгылы фикирлериме,
Мен кесим да ийнанмайма.
Биз туугъан къарындашла болгъаныбызгъа,
Бирлешип, жер башында улуу мекам ишлеригибизге ийнан,*

– деп жазгъанды Коста.

Дюгерли поэтни кѐп чыгъармаларыны баш жигити сабанчыды, сюрюучюдо. Аладыла тарыхны алгъа элтип, миллет ниет ырысхыла, байлыкъ да къурагъанла. Жер сюрген, мал кютген, туугъан жерин къоруулагъан адам Кязимни поэзиясыны да баш жигитиди. Эки поэтни да чыгъармачылыкъ ишлерини фикир жиплери инсаннга ол кѐзден къарап, аны бла ъхтемлене билмекликди. Аны тынгылы ангылар ючюн Кязимни «Адамды бизни атыбыз» деген назмусун эсге тюшюрсек окъуна тамамды. Кязим бла Костаны бир бирге жууукълукълары жаланда жашаугъа, тарыхны жорюшюне кѐз къарамлары бла чекленмейди. Эки поэтни да жууукълашдыргъан класс чюйреликlege бирча кесамат сѐзлеридиле, кѐп жашау шартланы, болумланы бирча ангылап, ушаш суратлау-ачыкълау мадарланы тохташдыргъанларыдыла. Юлгюге, Кязимни «Къыш кюн арбазыма къоннган чыпчыкъ», Костаны уа «Чорбат чыпчыкъ» деген назмуларын алыргъа тийиншлиди.

Неда Хетагуров «Надежда» деген чыгъармасында сабан сюргенлени, урунган адамланы чанкала бла тенглешдирип, чанкалагъа сѐгюю салады: махтанчакъла, керексиз ушакъдан бла ъхтемликден сора ала не биледиле, деп жазгъанды. «Жарлыны жюреги» («Сердце бедняка») деген назмусунда Коста махтауну, ыспасны да жарлы, ишчи адамгъа береди: «Жарлы тамамлагъан иши не тюрлю байлыкъдан да багъалыды», деп.

Тѐрт тизгинли назмуларыны биринде «гюрбежимде ишленген балта окъуна бийден бла аны жашындан багъалыды» – Кязимни бу сѐзлери окъуучулагъа белгилдиле. «Мени парийим» деген назмусунда да Мѐчю улу парий бла бийни тенглешдирип, ыспас сѐзлерин парийге жоралайды: «Мени ич кюйюмю, жарсыууму, мудах сѐзлерими бийден эсе итим иги ангылайды», деп жазгъанды Кязим да, Коста жазгъанча.

* * *

Биз жангылыргъа да боллукъ эдик, малкъар эм дюгер поэзияны классиклерине башха жаны бла да къарамасакъ. Ала адамланы халкъ бла, халкъны уа къудрет бла байламлыгъын, аланы бир бирден айырыргъа онг болмагъанын чыгъармаларында уста суратлагъандыла. К. Хетагуров бла Кязим жер жюзюнде тенглик, тюз ниетлилик, бар чюйреликлени да хорлай барлыкъларына ийнангандыла. Дюгер литератураны мурдорун салгъан К. Хетагуров былай жазгъанды:

*Ийнан сен, биз бир
бирни бек
суйген къарындашлача,
Бир журт, бир къала
Ишлербиз жерни юсюнде.*

Миллет литератураланы тинтгенлени асламы алада адамны халкъ бла, халкъны уа дуния бла байламлы кѐргюзтюлгенин тюз эс-

легенди. Болсада ол бирликде, халкъны халкълыгын сакълауда хар инсанны борчу болгъанын, хар инсан да культурагъа кесини юлюшюн къошаргъа кереклисин а эселегенча да этгендиле. Болсада энчи жууаплылыкъ К. Хетагуровда, Кязимде, Б. Пачевде да сезилгенлей турады. Ала аны алайлыгын кеслерини чыгъармалары, хар кюнлюк жашаулары бла да ачыкълагъандыла.

Бизни миллет литератураларыбыз жашауда тубей келген культура байлыгъыбыздан кеслерине кереклисин ала, анга кёре тутхучлу бола, жашау кертиликни да толу суратлай келгендиле. Миллетлени араларында уа энчилеп айтырча, жазыу хатла XIX ёмюрде окъуна къуралгъан эдиле.

Миллетлени араларында бир ниетлиликни, шуёхлукъну сезмеген инсан не терсликден да артха турлукъ туюддю, дегенча оюмла, сезимле Ф. Достоевскийни, Л. Толстойну, К. Хетагуровну, К. Мечиевни, А. Блокну чыгъармаларында да шартлангандыла.

«Жашау, сен не ачы тенгиз эсенг да, сен бизге ата юйюбюз болгъанлай къаллыкъса», – деп жазгъанды Кязим.

Жер жюзюню бир кесегинде къан тёгюлсе, хар адамны да бирча инжилтеди, бирча жарсыйбыз биз алагъа. «Жалан да бир терекге тюшген от сау агъачны кюйдюрюрге боллукъду. Бир таугъа тийген элия аны къатындагъын да титиретеди» – деп жазгъанды Къайсын. Бир арбазгъа келген палах, бош алай, башхалагъа хата этмей, озуп кетмезин толу сезип.

Миллет тёреле, миллет адетле – ала таркъаймазлыкъ шауданча кёплеге эс тапдырадыла, заманны жорюшюн тюз ангыларгъа болушадыла. Коста Хетагуров, Кязим ол себепден бизни биргебизгедиле, аланы ниетлери, тутхан ишлери, халкъ асламлагъа айтхан акъыллы сёзлери да ёлюмсюздуле. Бюгюнню ниет ырысхыбызны, маданиятыбызны айнытыргъа юлюш къошханлай турадыла.

**ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
Филология илмуланы доктору,
КъМР-ни къырал саугъасыны лауреаты.**

ЖУГЪУТУР УУДА

Зебат деген тау элчикде жалаңда онюч юй барды. Ала, кьярылгыач уялача, жоккучукъ болуп, башы булутла башында кёрюнмей кьялыучу дылгам кьяяны этегине жабышыпдыла. Элден энишге кьярасанг, асыры бийикден, тюрбюнде баргьян уллу суу кюмюш бетли халычыкча кёрюнеди. Жер а бир такыр, битимсиз. Тёгерекде юлкю, терек деген зат бек аз. Бу табийгьятны аламат, алай а сур жеринде иронлула жашайдыла. Эллилени жашау кьолайлары

бек кьярыусуз. Да кьолай да кьяйдан болсун, не сюртю жерлери, не мал кютер жайлыкьялары болмаса? Эр кишиле уугья жюрюйдюле, тиширыула уа, юйге-башха кьярап, сабийлерин ёсдюредиле. Ийнек орунуна – эчкчи, ат орунуна – эшек. Эки эшеги болгьян бек кьолайлыгья санала эди. Юй кьянатлы атына уа – саулай элде жангыз бир адакья бла эки – юч жугъур тауукъ.

Жазда, жайда кьялай болса да, кюзюнде уа элни төгереги бек мудах бет алады. Анда-мында кёрюннген адыргы чёпле да кьюруйдула, боз булутла элни башына дери энип, жауунла, сууукъ желле, кьяр бурдум башланадыла....

Алай болгьянлыкьягья, кьяркьяуузда бирде жылы, тап кюнчукле да тохташуучудула. Эрттенлиги сууукъ болса да, ингирликде жашаугья сагъайтхан хычыуун, жылы сериун урады.

Бага баргьян кюнню таякьялары ол кезиуде тау башларын, алагья алтын букья себилгенча, бир сейир айбатлайдыла. Кюмюш хауа бла чыммакъ акъ булутла арасындан кьярагьян тау таракьяла жомакьялада айтылыучу алтын кьялалагья ушайдыла.

Тау арасында уюгьян ариулукъну – адамны кьюлагьян сангырау этерге жетишдирген шошлукъну, – жаланда тюрбюнде шорхулдап баргьян сууну тунукъ тауушу буза эди. Аллай ингирлени биринде эл кьяйырында юйню аллына бир жаш адам келип тохтады. Арбазгья кирмей, эшикден:

– Тедо! – деп кьячырды.

Юйден: «Кимсе?» – деген ауаз чыккъды да, алаша эшикни юсюнде кьяра чепкенли, акъ кьялпакьялы алаша кишичик кёрюндю.

– А, сенмисе, Сабан? Не эшикден сёлешесе, кел юйге, жууукъ бол,

– деди да, жарыкъ болуп, дагъыда: – Не, абери ми болгъанды? – деп, тынгысызыракъ сорду.

– Да, бѐрю ашар эсе да, эчки чабырымы чайнагъанды да...

– Эй-я, таланган, да къалай болгъанды да алай?

– Къалай болуб а... Жамап, жау жагъып, ичлерине да жангы салам салып, ушкогуму къарар жерчиги бар эди да, анга къарап, алай киийим деп, чалман юсюне салгъан эдим. Ушкогума да къарап, энди киийим деп узалсам, чабырларымдан бири жокъ. Не болуп къалды, экен, деп, ары чап, бери чап – тапсанг, къойма. Къарындашым, эгешчигим да манга къошулуп излейбиз, тапмайбыз. Артда анам эчкини эследи да, чабырымы сыйырдыкъ, алай андан къалгъан жокъ эди... – деди ол адам, жарсыгъандан жилярыгъы келип.

– Да, сора ишим какды десенг а, – деди Тедо, мыйыкъ тюбюнден ышара. – Хо да, жарсыма, биз сени ай чыкъгъынчы сакъларбыз. Бар да, ары дери чабырынга мадар этерге кюреш, жетишириксе.

– Сакъларсыз да? Ой, сау къалгъын!

– Махтауну тамбла Апсатыгъа салырса, шѐндю уа, кечикме да, бар, – деди Тедо.

– Кетдим, кетдим, – деп, жаш, къыланч жолчукъ бла терк-терк атлап, къарангыгъа ташайды.

– Къалгъанлагъа да эсгертирге унутма, – деди Тедо жашны ызындан. Баш булгъай, босагъадан юйге кирди.

Юйюню эки бѐлюмю бар эди: биринде эчкиле, экинчисинде уа юйюрю кечине эдиле. Кеслери тургъан отоуну къабыргъасында уллу болмагъан тешикден аз жарыкъ урады. Юйню тюз ортасында – от жагъа. Отха къазанчыкъ асылыпды. Жаш тиширыу къара ундан этилген къалачланы, кюлге кѐмпю биширеди; юйню бирси мюйюшюнде уа къарт киши къагъанакъ сабийни булжутады. Ма олду Тедону юйюрю: атасы, кеси, юйдегиси бла сабийчиги.

Атасыны аты Зурабды. Заманында атхан огъу жазмагъан уста уучу. Бусагъатда уа, къартлыкъ табанындан баса башлагъанда, кишиге ышанмаучу ушкогун жашына къойгъанды. Ол да, атасыча, элде уста уучугъа саналады. Жашы уугъа хазырлана башласа, Зураб, кѐлю кѐтюрюлюп, хапаргъа ачылады; кеси уугъа барыучу заманланы эсгереди. Ол кезиучюкде бетинде усталыгъына тансыкълыкъ бла ъхтемликни ингиликлери ойнарла. Жашына алай эт, былай эт деп юйретсе да, ол, гюняхы керек тюйюлдю, къулакъ салып, атасыны айтханын алады.

Къууанмагъан Залина эди, эри уугъа тебиресе. Уучула къаллай затлагъа тюберге боллукъларын къайын атасыны хапарларындан ол уста биледи. Аны себепли, эри юйюне къайытхынчы, жүреги тынчлыкъ тапмайды. Сакъ болурун тилеп, абери айтса, Тедо, аны оюннга-масхарагъа буруп: «Ой, сиз, тиширыула, быллай къоянжюрекле нек болурсуз?» – деп къоюучу эди.

– Келген ким эди? – деп сорду Зураб, Тедо юйге киргенде.

– Сабан, – деди Тедо. – Ай чыкъгъынчы сакълагъыз деп тилей келгенди, хазырланыргъа жетишген болмаз.

– Сакъламай а! Биз да сакълаучу эдик, сакъларгъа керек болса. Бусагъатда ай эртте окъуна чыгъып къалады. Айлы кече уа жугъутурла иги

да энишге энедиле. Чычхан жол бла барсагъыз, танг атаргъа сиз аланы ыфчыкда юслерине чыгъып къаллыкъсыз.

– Ол алайды. Кече Чычхан жол бла ёрлеген къоркъуулуду ансы...

– Ай, сизни огъесе! Уучуну бир затдан да къоркъургъа эркинлиги жокъду. Ол жол бла мен, кече угъай, туманда, жауунда да ёрлеучо эдим. Алай болса да, Аллахны болушлугъу бла бир эрттенликде ма бу залимни аудургъан эдим, – деп, башын жугъутур мюйюзле тагъылып тургъан къабыргъа таба силкди. Мюйюзле уа, кертда, мюйюзлеми дейсе – аллай жугъутурну жыкыгъан угъай, кёрюрге да кёплеге тюшмейди.

– Мен кесим ючюн жарсымайма, мен танымагъан ол жолну ташчыгъы да болмаз. Алай ичибизде жаш уучула бардыла да, ала не айтырла дейме ансы... – деди Тедо.

– Къайда болса сибиртгиуатха аны сора айланыр кереклиси жокъду! Тамата айтхан кичиге тамам болургъа керекди, – деди Зураб, сарыуу къайнап.

Ушхууур бишди да, Залина къазанчыкъны отдан алды. Эки аякъгъа суу билимукъ къуюп, биширген къалачларындан да экисин алаша ючаякъ ашлаугъа салып, аны къайын атасыны аллына тюртдю. Ол а, къагъанакъны анасына узатып, эринлери бир затла шыбырдай, къалачны эки сындырды. Тедо да, атасыны къатына олтуруп, экиси да ушхууур ашадыла. Залина, ала бла олтурмай, тёредеча, сабийи бла арлакъда турду.

Зураб, ауузланып бошап, берекети ючюн Аллахха шукур этип, юллесин къабындырды. Бир-эки тартып, жашына «ахшыжол» тежеп, жукъларгъа юйню эчкиле болгъан бёлюмоне кетди.

Ол кетгенден сора Тедо ючаякъны Залинаны аллына салды да, сабийни къолундан алып, анга да ауузланыргъа онг берди.

– Нек эсе да мудакса, Залина, абери ми болгъанды?

– Аллах бла тилейме, ол эмина жол бла ёрлемегиз, – деп, аякъгъа ийилгенлей, кёз жашы ашына тамды.

– Да уугъа бармасам, не зат ашарыкъбыз? Терезеден атып, жугъутурну мен да жыгълмам. Жол а, тюз айтаса, эмина жолду. Алай хар зат да Аллахны къолундады, буюрса – къайтдым, буюрмаса уа – ма къаллай жашынг барды! Ол сени атмаз, алайды да, жигит? – деп, сабийни тобугъунда ойнатханда, ол, къолчукларыны къагъып, къюльорге къюрешди. – Быллай жигит тургъанлай, сен не затдан да неге къоркъаса? – деп, уууртчукларындан кезиу-кезиу уппа этип, сабийни анасына берди. «Терезе» болгъан жанына къарап:

– Охо, ай чыгъып турады да, тебиреу! – деди.

– Тилейме, барма бу жол, – деп жалынды Залина, жиляргъа хазыр болуп.

– Не болгъанды санга? Жарыкъ ашырсанг сюйюучномю билесе, нек этерге къалдынг быллайла? – деп, Тедо ырыслагъан окъуна этди.

– Жюрегим бир бек тынгысызды... къоркъгъан этеме. Башха жол барыrsa.

– Къоркъма, жаным, биринчи кереме барама! Болду энди, жиляма, мени да ауара этме. Ох, мен санга аллай улакъ келтирirme! Экинчиде кесинг сюрюп чыгъарыrsa, не тураса деп. Хайда, энди жолума алгъыш эт да, кетмеге къой, кесинг да хайт деп тур.

–Тедо! – деп кычырды ким эсе да эшикден.

– Чыкьдым! – деди да эшикден сёлешгеннге жууапха, кьабыргьадан тагьылып тургьан ушкогун, башлыгьын, торба бла жол азыгьын да алып, Тедо эшикге чыкьды.

Чычхан жол кертиси бла да бек кьыйын, кьоркьуулу да жолду, кече чыкьгьаннга уа – бютюнда. Бир, жилинча, айланч-майланч бола, бир, тап-качыкьла болуп, ёрлей, бир а, ахырда аллай жол болмагьанча, жокь бола да кьала. Бир-бир жерлери аны алай такьырдыла, тардыла, аякь салыр жер тапмай, тёрт аякьланып, аманны кебинден сюркелирге тюшеди. Ёр-легенни хар кьымылдагьаны ёлюмню сур бетине кьаратады, нек десенг, кьайсы такьыйкьаны ичинде да таш юзюлюрге боллукьду. Аягьынгы аз да терс салгьанынглай, энишге – кьаргьа сюегинги тапмаз жерге – кетерге кьоркьууду.

Учуланы алларында Тедо бара эди. Аякьлары арысала да, кесин тире жорюте, жашлагьа тасхасын бермейди.

– Мындан ары баралмайма... – деп ынычхады жаш учуладан бири.

– Солусакь да боллукь эди... – деди кьалгьанла да.

– Солур заман жокьду. Бир кесекден танг атарыкьды. Аллайла эте кьалсакь, кюн чыгьаргьа да жеталлыкь туююлбюз ыфчыкга.

– Сьюйген барсын, мен а болалмайма, – деди ол биринчи ынычхагьан.

– Кьатын! Юйюнгде кьалып, тылы бассанг эди уа... – деп ачыуланды да: – Заурбек, жолну сен менден аман билмейсе, муну бла кьал, биз а барыйкь, ыфчыкга заманында жетерге керекбиз, – деди Тедо, кьарьусузну атын айтыргьа сьюймей, аны бармагьы бла кёргьозте. Бирси учу да, Тедону кюйюнден кьоркьса да:

– Мен да кьалайым... – дерге базынды.

– Кьал сен да! – деди Тедо, ичине сыйынмагьан ачыуу бурун сюеклерин тургьуза. – Аламаг тапды, эки кьауумда да ючюшер адам боллукьду. Талада тюбеширбиз. Тебиредик! – деп, кесине жетген кьауум бла ёрге айланды.

Аны ызындан Сабан бара эди. Жол тикден-тик, кьыйындан-кьыйын бола баргьаны себепли, Тедо, нёгерлерин кёллендире, кьайсы ташны барсарларын, кьалайдан тутарларын юйрете бара эди.

– Тохтагьыз! – деп кычырды Сабан, – оюлгьан этмеген эсе, мындан ары жол жокьду.

Кертиси бла да, алайдан ары жол жокь эди. Тедо, алгьа кьарап, бир он атлам чакьлы арлакьда, кьая тырхыкны арысында, жол ызны эследи. Ара узакь болмаса да, жолну юсюне тюшерге керек эди. Ол а башы булутлагьа жете тургьан кьысыр кьаяны белинде, тырхыклагьа, жарылгьанлагьа илине, кючден баргьан учулагьа тынч туююл эди. Башха тюрюлю амал жокь, аны кьайсы да ангылай эди.

– Жипни былай берчигиз, – деди Тедо. Жип кьолуна тюшгенлей, бир кьыйырын белине байлады да:

– Кьаты тутугьуз! – деди.

– Тутаргьа кюрешибиз! – деди, сыгьына, нёгерлеринден бири.

Ала, солууларын алмай, Тедо, кьаяны аз да аякь илинир жерине, аз да бармакь кирир жарылгьанына киштикча илине, жухдан ары кьалай ётюп баргьанына кьарап турдула.

– Жипни бир кесек бошлагьыз! – деп кычырды Тедо.

– Бошладыкъ! – деди бери жанындагыыла.

– Энтта бир кесек!

– Бошладыкъ!

– Болду! Энди тапды.

Бирси жанына ётгенден сора:

– Къоркъмай, арсарсыз ётююз! – деп кычырды Тедо, жарыкъ ауаз бла. Бу жанындагыыла бир бирлерине кыуанчлы къарадыла. Тедону ызындагы артыкъ кыйналмай ётдю, нек десенг, кеси белинден байланып, эки жанында эки нёгери да жипни тутуп, себеплик эте эдиле. Сабаннга кыйыныракъ тюшдю. Жипни кыйырын нёгерлерине быргъап, ол, ауур солуй, ёте киришди. Тедо анга: «Хы, энди бир кесекчик, энди бир-эки атламчыкъ...» – дей тургъанлай, Сабанны аягы тутмай, энишге кетди... Алай болургъа боллугъун уста билген нёгерлери, аякъ тиреп, жипни къаты тутдула. Сабан, ары-бери чайкъала келип, инбашы табасы бла кыаягы келип тийди.

– Аберинги ачытдынгмы? – деп кычырды Тедо башындан энишге.

– Хатам жокъду, тартыгъыз, – деп кычырды Сабан, инбашы иги да ачытханын билдирмезге кюреше.

Сабанны да чыгъарып, бир кесек эс да табып, уучула жангыдан жол кёл алдыла.

– Аллахха шукур, кыйын жерден кыутулдукъ, энди кёп кыалмай жетбиз, танг да жарый башлагъанды, – деди Тедо.

Бир кесек баргъандан сора тюбеширге келишген жерлерине жетдиле. Къая жухну сыртында уллу болмагъан бир талачыкъда солуучу эдиле. Былайда олтуруп, ушакъ да эте, от тиргизип, шишликле бишире, ашайиче, жырлай алай ашырыучу эдиле ингирлерин жанларын кёлларына алып айланган арыгъан уучула. Кече алайда кыалып, танг жарыгы бла уа хар ким кеси жолуна атлана эдиле.

– Ма энди бир кесек солургъа да боллукъбуз, – деди Тедо, ушкогун, торбасын да инбашындан жерге бошлай. – Былайгъа жетсем, юйюме жетгенча болама...

Уучула хар бири, артмакъларындан кыалачла бла туз чыгъарып, олтурушуп, ауузланыргъа киришдиле. Сабанны торбасында уа бишлакъ кыйыр окъуна табылды. Тоюп, бир кесекчик чырым да этдиле.

Солуу хычыуун болса да, уугъа чыгъар заман жетди. Хар бири ушкларына къарадыла, артыкъ жюклерин бир жерге жыйдыла да, бир бирине иги «союм» тежеп, бирери бирер жерге сөөлдиле. Тедогъа жетген жер бек бийикде эди да, алгъаракъ ол ёрлеп башлады. Жол бурулгъан жерге жетгенлей, нёгерлерине бёрк булгъап, кёзден ташайды...

Чыгъа келген кюнню нюрю Казбекни кыарлы башын наныкъ бетли этеди. Эрттен туман чачыла баргъаны кыадар, тау тёппеле да, андан азатлана, шарт кёрюне башладыла. Узакъда уа Дарьял кёл кыап-кыарагъа тумаланыпды.

Тедо жетер жерине жууукълашды. Энттада бир кыйын тикден кыутулуп, ушкогуна таянып, тёгерекге кёз ийди. Онг жанындагы сыртда жугъутурла ырахат отлай тургъанларын эследи.

– Ыхы... – деп, ушкогуну кыалагъын инбашына тиреди. Алай, огъу жетмезлигин ангылап, ушкогун энишге бошлады. Къайсы жанындан

барса тап боллукъ болур? Айхай да, тюп жол бла! Терен къолну тюз къыйыры бла барыргъа тюшсе да, жугъутурланы юслерине чыгъарыкъды. Баш жол а, барыргъа кѣп да тынч болгъанлыкъгъа, туурадады да, жугъутурла юркюрге боллукъдула.

– Охо да... – деп, таукел болуп, Тедо тюп жолну сайлады.

Жугъутурла, бир зат да сезмей, бирлери ырахат отлай, бирлери, таш юсюне минип, тѣгерекге-башха къарай, бирлери да жатып...

Тедо бир заманда да бу жолча сакъ, бу жолча тап юрютмегенди кесин ууда. Туз киштикча, тауушсуз сюркелип, алай жанлай эди жугъутур юйюрге. Жангыз бир ташчыкъ тепмейди аны аякъ тюбюнде. Акъбырын тепсе да, хар атламы аны муратына элтеди. Бир кесекчикден жугъутурладан къайсын сайласа да, ушкок бурунуна аллыкъды. Ыхы, энди, хайт десе, огу жазарыкъ туююлдо. Бусагъатда Тедону эси, акъбылы аякъ тюбюнде аз да къымылдагъанынлай, энишге оюлуп кетерге хаппа-хазыр ташлада угъай, атаргъа сайлагъан тогъаймюйюз залим жугъутурунда эди. Бармагъын сампалгъа салып, ушкокну жугъутур таба бурду... Тюз ол кезиучюкде жугъутур жеринден тепди да, башха жерге турду. Тедо биягъы ушкокну анга бурду, алай, жугъутур «оюн къурай» тургъанын ангылап, ушкокну акъбырын энишге бошлады. Алай кѣп уучуну насыбы тутмайды быллай «оюннга» къараргъа. Тедо, солуун тыйып, кѣз къакъмай, тогъаймюйюз залимлени согъушууларына къараргъа болду.

Бир жугъутур, келчи бери къоркъмай эсенг дегенча, аякъ тиреп, къая эрининде сюелди. «Тедону жугъутуру» арт аякъларына туруп, башын да энишге ийип, аны юсюне атылды. Эки «залимни» мюйюзлери, жинкле чачырата, тѣгерекни сюек тауушдан алдырдыла. Къая эрининдеги «залим» тентиреген окъуна этмей, аягъы юсюнде къалды. Жугъутурла жерлерин алышдыла. Мюйюз тауушдан къаяла зынгырдайдыла, хорланган а жокъ. Дагъыда... «Залимле» къаллай бир согъушурукъ болур эдиле, Аллах билсин... Тедону башына аман акъыл келмесе – бир окъ бла экисин да жыгъаргъа!

Чабыууллукъ этерик жугъутур энишгедегин къагъама дегенлей, Тедо марап атды да, энишгедегине тийди. Башындан келген а чапхан къызыуу бла жардан энишге кетди. Тедо кесине ыразы болуп да бошагъынчы, ушкок тауушдан элгенип, бирси жугъутурла думп болдула. Бир кесек замандан аладан бирлери Тедону баш жанында ташлы жухда кѣрюндю...

– Ай, хайырсыз, бир палах туудураса, – деп, тынгысыз болду Тедо.

Жугъутур, бир кесек арсар бола мычыды да, къачаргъа киришди. Аны аякъ тюбюнден ташчыкъ чартлады, аны ызындан башхасы... дагъыда, дагъыда. Алайлай, ташлы жухха жан киргенча, ташы, тамыры да къатыш бола, тѣгерекни букъугъа алдыра, энишге оюлдула. Къол ичине бир улуу булут толан тюшгенча къарап-къарагъынчы къарангы болуп къалды. Тедо тургъан жер а, алайда ёмюрге да бир тюрлю бир тырхык болмагъанча, жонулуп, дылгам болуп тынгылай эди...

БОТТАЛАНЫ Рита кѣчюргенди

ЁКСЮЗЛЕ АНАСЫ

Къабышады къаргъа...
Бек улуйду боран.
Нар элде да къара
Тумандады болгъан.

Кюн къыйынды, кече
Тынчыракъды элде –
Жылытса да кючден,
От жанады юйде.

Быллай къыш анкытда
Эски юй гытыда
Жарлылыкъ апчытды
Бир жарлы къатынны.

Шургулуду ана,
Жукъусузду кече –
Жылыу жокъду анга,
От жанса да печъде.

Беш ёксюз – ичлери
Суукъдан къалтырай,
Отлары ёчюлген
Кибик, ач къалдыла...

«Нек жилийсыз былай
Сиз, отха сагъайып? –
От уллу болгъанлай,
Отха зат салайым!» -

Деп, ана, тюз этер
Амалын тауусуп,
Жилияды ол, эртген
Чыгынлай, тауушсуз.

Жилияды да – артха
Бурулуп, ташатын,
Ол салады отха
Тёгерек ташланы...

Къыш кече бёрюню
Улугады ачлыкъ,
Огъурсуз ёломден
Ол ачыды, ачы...

«Бусагъат мен картоф
Биширеме сизге!

Атагъыз да къайтыр...» –
Дейди беш ёксюзге.

Ичинден таралып,
Эсгереди эрин:
«О, бу къыш таулада
Къар басыпмы ёлдюнг?

Неда бу жашауну
Къыяма ёрюнде
Сен бизден жашырын
Сайладынг ёлюмню?

«Терк къайтырма, къайтыр», –
Дегенни да айттып,
Жашауданмы къачдынг
Сен, бизни да атып?

Энди мен жарлыны
Хар кюнюм тентирер –
Биз сени жанынга
Барайыкъ теркирек!»

От, юйню тютюннге
Алдырып, селейди.
Боз жукъу тютюне
Басды беш сабийни.

«Энди танг атханлай,
Аш соруу этселе,
Не бла алдайым
Мен бу беш ёксюзню?...» -

Деп исси ташланы
Сел отдан да ала,
Шош жилип башлады
Биягъыча ана.

Жалкъытханды, улуп,
Къыш кече арасы...
Аллахданды умут,
Ёксюзле анасы...

Сени кёз жашларынг
Ташлагъа акъдыла –
Бу ачы хапарны
Ол ташла айтдыла...

БАБАЛАНЫ *Ибрахим кёчюргенди*

ОСУЯТ

Кёлюнг кюлмесин, жаным, манга,
Мудах эселе жырларым.
Жюреги кьайгысыз болгъаннга
Бар да,
жарыкъ ол жырласын.

Халкъымы бушуусуз эталсам,
Мен да болмазем жарлы.
Кёз жаш кёрмей,
ётюп кеталсам,
Мен да жырларем жарыкъ.

* * *

Ол халкъын унутханды,
жерни да ётмек
Бурхусун ол жукъгъа тергемейди десе
Бетсиз, – ийнанма сен! Кёз аллымдан кетмез
Таулада жарлы элими кьарелдиси...

Халкъым, не кьадар кенг этселе да жаула
Арабызны, сени ол кьадар излейме,
Ол кьадар татлыды санга тюбегеним.
Жарсыуунгу да мен ол кьадар эслейме.

Манга уа кьоркъма, мен кьайда да
болайым.
Жангыз да терсликгеди тёзмеген жүрек.
Аны уа мен сынжыр бла жерге байламам –
Халкъыма жүрекни азатыды керек...

Битеу дунияны мен чексиз сюеме,
Аны амалсыз адамын, жарлысын да.
Неден да бек халкъымы шексиз сюеме,
Аны нек жашырама, нени жашырсам да!

Жаранг кёпдю бу суу жагъада юзmezден.
Сени ючюм хазырма жерге батаргъа.
О халкъым, кючюм жокъду сени суюмезге,
Сени суюгеними сёз жокъча айтыргъа.

ДОДУЛАНЫ Аскер кёчюргенди

ШАУАЛАНЫ Миналдан

Бузулган дуня

Роман

(ахыры)

Адамланы асламы «эфенди», деп кычырды.

– Эшитдингми Сен залимликге, зулмулукъга, артыклыкъга ёкюл болгъанда, манга уа тюзлюкге, тенгликге ёкюл болургъа сен тийишли кёрмегенликге, мен аны намыслы ишге санайма. Ол жарлыгъа, къарыусузгъа жандауурлукъду.

Бийберт кызды:

– Сёзню кенгден тутмай, ахыр оноуугъузну айтыгъыз. Сахай кесини юсюнден айтды: Малчыкъларыма жетер чакълы бир бичен кююп, артыгъын мирзеуге, союм этерча малгъа, х бишлакъга, жаугъа, картофха алышырыкъма.

Адамла тюз айтаса, биз да алай этерикбиз деп, андан, мындан кычырдыла.

Бийберт биягъы:

– Сизде уа бар кёреме да гынтды. Ариулукъ бла ишлеген хакъыгъызны алып, биченни жыйма кюймасагъыз, элигиз бла тюп этерме.

Эртте тюп этгенсе, дегенле болдула.

Хорбий артда сёлещди:

– Манга берилген власть бла Алийни бла Хажини тутуп, Нальчикте иеме халкъны булгъап айланганлары, Советге бла комитетге къажасюелгенлери ючюн. Бегеуюлле, тутугъуз экисин да.

Ол аны айтыр айтмаз, Гачия ачы сызгъырды. Сырт башындан тёрт абрек да атла бла жетдиле. Бегеуюлле Алийни, Хажини да къатларына баралмадыла. Сенекле, мужурала, къамала бла эллиле алгъа чыкъдыла да бий, бай жыйыннга къажасюелдиле.

Кюлунда кероху бла Азнауур ат юсюнден кычырды:

– Хорбий Николай II кетгенде кюругъанды сени кюуллугъунг, сен элге оноучу туююлсе, кишини тутаргъа эркинлигинг да жокъду. Биз эллилени депутатларыны Советин, жер комитетни да былайда окъуна кесибиз айырайыкъ.

– Айырылган Совет бла комитет а? – деди Абдурахман.

Адамла жабу эте, андан, мындан:

– Биз айырмагъанбыз.

– Алагъа халкъ кеси тийишли кёргенлени айырмагъандыла.

Ол кезиуде Къаншау, керохун чыгъарып, Азнауурну илишаннга алыргъа тебирегенлей Жижиу Къаншауну билегин марап атды да, аны

кероху къолундан жерге тюшдю. Какой керохну сермеп алды да, Азнауургъа берди,

Бийберт къоркъду, эсин жыймай ачы къычырды:

– Озасыз, Артдан келлигин оюмлагъыз!

Къаншау да симсиреди, къоркъгъандан бет къаны къуруду.

– Сен Азнауурну ёлтюрлюк эдинг. Мен а сени ёлтюрмей, къолунга аз жарачыкъ салгъанма. Биреуню бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол деучюдюле. Ачыргъа суймей эсегиз, къаугъа кётюрмегиз – деди Жижиу.

– Эллилени Советине мен Азнауурну, Алийни, Хажини, Сахайны, Гопайны, Къасайны, бай, бий къауумдан Биймырзаны айырайыкъ дейме, – деди Махмут да.

Анга ыразыла къол кётюрдюле. Байладан, бийледен оноулан къол кётюрмеди.

– Жер комитетге Ажибий, Махмут, Къонакъ, Какой, бийледен Абдурахман айырылсала, тамам сунама.

Гачия айтханнга эллиле ыразы болуп, къол кётюрдюле, бий, бай къауумдан а алагъа жалан беш адам ыразы болду.

Къонакъ адет бла тап башлады:

– Бичен ишленгенди. Кезиуонде чалынып жыйылгъанды. Къозула ашарча ариуду. Халкъ бла жау болуп, киши жукъ тапмаз. Уруш амалтын адамланы маллары азайгъанды. Кече, кюн демей, къымылдаялгъан ишлеп, мал ашны аслам этгендиле. Аны артыгъын тийишли багъасы бла алып, тишлеге къаласагъыз бек игиди.

– Сен юйретир жерибиз жокъду – деди Бийберт.

Къонакъ анга эс бурмады, айтырыгъын андан ары бардырарды:

– Жангы правительство къуралгъынчы уа элге оноуну бюгюн айырылгъанла этерикдиле. Бусагъатдагъы бегеуоллени кетерип, эллиледен жангы адамла салыныргъа кереклиди дейме.

Адамла:

– Алай болсун, – дедиле.

Мурдар улу Къаншау, бурун сюеклери да туруп, башын ташха урлукъча, ёню къалтырай, кесин кючден тыя, сёлешди:

– Алгъын Малкъарукъ бий айыртып кетгенлеге халкъ къол кётюрмегенди деп, Советин, комитетин да чачдыгъыз. Биз да халкъбыз. Былайда сиз айыргъанлагъа къол кётюрмедик. Алагъа биз да бойсунурукъ сунмагъыз.

Аны биз да халкъбыз дегенине адамла кюлдюле. Азнауур а былай айтды:

– Бу жыйылгъанла элни башындан аягъына дери битеу юйлеге къарап чыкъсынла да, ким халкъдан болгъанын кёрюрле. Бюгюн халкъданбыз дегенлигинге уа, башха заманда халкъдан жийиргениучюсе. Кеси къыйынынг бла жашасанг айтырса халкъданма деп.

– Сени къыйынынг бламы жашайбыз да, башы бузукъ? – деп къайырылды анга Къаншау.

– Къуру мени къол къыйыным сизни алай байыкъландырмас эди. Халкъны къыйыны бла.

Хасан эфенди биягъы ортагъа кесин сукъду. Аны тилинден бал да,

уу да тамады. Базманны бийле, байла жанына аударургъа кючюн, усталыгъын, ууун да аямады;

– А муслиманла! Биз жалан Хоргамда окъуна бир бирни ашайбыз, бийге, таматагъа, къуллукъчугъа, дин ахлуларына хурмет этмейбиз, Битеу кыралда гяурла, кафырла муслиман халкъланы жерлерин сыйырыргъа, динлерин малтаргъа, тиширыуларын тенг жюрютюрге, намыссыз этерге кюрешгенде муслиманла уа дуня ырысхысына жан атып, ахыратны унутхандыла. Биз Советни, комитетни да къююп, муслиманла, Мухаммат файгъамбарны комметинден болгъанла бир жумдурукъ болуп, сыйлы Къуранда айтылгъанча, динибизни, шериатыбызны сакъларгъа керекбиз. Бу дуняда шашсагъыз, ахыратыгъыз болмаз, жаханым азабында кюерсиз. Оруслула бла къатыш-къутушла, мурдарла, саякъла, бузукъчула айтханлай барсагъыз, сизге жаназы да, дууа да жокъду. Бусагъатда битеу муслиманла биригип, Тюркге къарайдыла, андан болушлукъ сакълайдыла. Орусдан зорлукъ, хорлукъ, намыссызлыкъ, кафырлыкъ келеди. Бизни душманыбыз орусду ансы, Бийберт, Къаншау, Хорбий, башха бийле, байла тюйюлдюле. Динибиз, намысыбыз ючюн бирлик, бирлик, энтта да къайтарама, бирлик керекди. Мурдар Къонакъ, Азнауур, зиначы Махмут, бузукъчу Хажи, орус тюбюнден кючден элине жыйылгъан Алий, башсыз Жижиу сизни тюз жолгъа салмазла. Ала гяурладыла, дин тутмагъан малгъунладыла. Ала бла байлашып, кесигизни жинлеге, шайтанлагъа алдатмагъыз, аллахыгъызны сатмагъыз. Аллахны чамландырып, башыгъызгъа хата алмагъыз, муслиманла эсегиз, аланы ёлтюрюп, элден къыстап, аллахдан кечгинлик тилегиз. Фи, налатла, кафырла, сизге Аллахны налаты болсун – деп, аланы жанына юч-тёрт кере тюкюрдю.

Халкъ жаннган отун кёмгенлей болду. Бий, бай къауум сермеширге, эфенди налат бергенлеге чабаргъа хазырлана, адамны къанын бузар сёзлени айтадыла. Чоскур, башын булгъай, алгъаракъ чыкъды да, аз-аз чёткюре, сёзюн кюйген ауаз бла башлады:

– Халкъ эки отну ортасында жанады, Бир от – урута, дуня къайгысы, залимлик, экинчи от жаханым-дин. Къайсы бек кюйдюреди? Бири бирине оздурмайдыла. Жарлы халкъ солуу тапсын, эркин солусун, туз гыржынын къоркъмай, титиремей ашасын, дуня жарыгъын кёрюп жашасын, аллахны аллында бий, бай, жарлы да тенгди, жер тенглиги болсун деп, аладан бири да айтмайды. Къурманыгъыз болайым, бизни аркъаларыбызны титиретген, эфенди керти да мударлагъа шурдар демей, сохтасы бла зина жюрюп, башын суугъа атдыргъан, кесин зиначы болгъанын «унутуп», Нарсанада жыл сайын оруслу бийле бла ичип, оруслу шарманкала бла айланып туруучу «татлы» сёлешди. Элде сайлама къызланы сыйсыз, бедиллик да этдирген эфенди намысны юсюнден бизге ууаз айтады. Бизни жерлирибизни, агъачыбызны оруслула сыйырылкъдыла, тиширыуларыбызны тенг айландырылкъдыла деп къоркъутады. Чага башын, агъачны ким сыйыргъанын «билмеген» эфендини хар сёзю да анга кёреди. Кертиси уа – бизни тиширыуларыбызны ыспассыз этгенле, намысларын сындыргъанла да бийледиле. Жер юсюнде дуняны жарлылары бир бирлерини къыйыларын ашамайдыла. Къайда да, не

халкъда да жарлы жарлыды. Тюркю солтанла, везирле, орус патчахла, бийле да бирдиле. Бёрю къайда да бёрюдю. Былайда халкъны бузган сенмисе, огъесе Хажимиди? Мен кёргеними айтама. Кёз кёргенгеми ийнанайкъ, къулакъ эшитгенгеми ийнанайкъ?

– Кёз кёргенге – деди кыйылганла.

Аны ахыр сёзю ушкок тауушла, сабийлени «Аскерчиле келедиле» деген къууанчлы ауазларында тунчукъду. Бары да бирча элге атландыла. Бийле кеслерине Нальчикден болушлукъ жиберген сундула. Халкъ а, урушдан жашлары къайтханына къууана, бири бирине жетдирмей, барады. Эр кишиле правлен аллына жетерге, алайда сабийле, тиширыула, къууанчлары бетлерин жарытып, урушдан къайтханла бла сёлеше аура эдиле.

Аскерчиле, Кёккёз бла Хажбийден къалганла халкъ бла хурметли саламлашдыла. Ала уа алгъа бийле, байла, эфендиле бла къучакълашып, халкъ бла алай саламлашып, терк окъуна юйлерине ашыкъдыла. Эллилден Муратны киши танымады. Ол кеси да арлакъда сансыз адамлагъа къарайды, аланы араларында кёзлери анасын излейди, эллилени жамаулу, сагел кийимлерин кёрюп, бетлеринде заманны къыйынлыгы сызгаларын, тамгаларын къойгъанына, кезиусюз къартайганларына ичинден кюеди. Ахырында Шакъман Хахайгъа атангы танымаймы тураса деп сорду. Хахай, къызара-къызара, акъбаш атасыны аллына барды да, кёкюрегине къапланды, кёзлерин, бетин уппа эте, бойнундан эки къолу бла къаты къучакълады да, шыбырдады: «Дуняда насыплы кезиучюкле да боладыла. Къууанч бла, насып кюнде тюбешейик туугъан элибизде, атам». Бир жанына туруп, атасыны къатында суюлди. Хоргамлыла да алагъа алгъыш этдиле.

Эллилерине къарай кетип, Мухаммат адамлагъа сорду:

– Бизни бла келген ким болгъанын билмейми турасыз? Иги эслеп къарачыгъыз.

Хажы бла Къонакъ аны аллына бардыла, тюрслеп къарай кетдиле да, кезиу-кезиу бир бирден алып къаты-къаты къучакъладыла, жарсыгъандан, къууангандан да кёз жиямукъларын тыялмадыла.

– Жамауат, – деди Хажы, – эллибиз Муратды. Огъурлу кюн кел, халкъынга насып бла кел!

Къарт, жаш, эр киши, тиширыу демей, Муратны юсюне кеслерин атдыла. Кими къолундан, кими да бойнундан, башхасы да билегинден тутдула, чибинле балгъача, юсюне жабышдыла. Кёлю толмагъан хазна адам къалмады. Адамла Муратны ийнакълай, жарыкъ кюле, сёлеше турганлай, правлен аллына къара жаулугъу къансыз, саз бетин бютюн да шарт черте, узун, къарамдыл мор жыйрыгъы назик санларын бегирек гыркы кёргозте, инчге бели да сыныпмы къалады дерча, къарыусуз болгъанына шагъатлыкъ эте, Шерифат акъырын атлай, саудан ёлюча, жетди.

Бары да шум болдула. Муратны тегерегин анга бош къойдула. Аузундан сёз да чыгъаралмай, Шерифат Муратны ёшонюне башын салды да, безгекден ауругъан адамча, къалтырай, кёз жашларын барма къойду. Бираз эс жыйып, Муратны кёзлеринден уппа этди. Аузундан кюнден-

бутдан – «Къор болайым жанынга, сау кьайтдынг эсенг» – деген сёзюно чыгъарды. Къарындашы Солтан да, эгечини аллына барып, эки къолундан тутду да, аны кеси къучакълады. Шерифатны азгъанын кёрген Солтанны акъылы минг жерге юлешинди, Ичинден: «Бу не алааматды, сейирди, ауруп, жыл тёшекде жатханнга ушайды. Шерифатха не болгъанды? Былай къарны аркъа сюегине нек жабышханды?»

Бир кесекден адамланы сорууларына, не айтханын да иги ангыламай, Солтанны эси биягъы эгечине бёлюндю: «Атабыз, анабыз да жүрегин къыйнай болурла. Тырман бла этин ашап турса, адам азады да. Башха жүрек къыйыны да болур. Ким биледи, этген ишине ишми сокъуранып, таукеллик тапмаймы болуп турады, ийне ашагъан итча...»

Солтан эки кёзюн эгечинден алмайды, чюйре сагъышлары да аны жүз тюрлю жерге жетедиле. Дагъыда сорууларына жууап тапмай, жерге къарайды, жүреги уа адыргыгъа къалып, тынчылыкъ бермей, тынгысыз этеди. Адамла да, Шерифатха жанлары ауруй, бир бирлерине шыбырдайдыла: «Чохоткадан ауруй болур ансы, эти эригенди. Аллах болушсун, харип. Мурдар иш адамны жояды. Ол сынагъанны къанлым да сынамасын!»

Солтан а биягъы ичинден: «Бу ёлген адамгъа ушап къалгъанды да. Махмутму жарсыта болур деп, – эслетмей Махмут болгъан жанына къарады. Аны хунагъа къапланып тургъанын кёрдю да, – тейри ол менден бет бурады Мени эгечиме тенглик эталгъан болмаз. Кёрюшебиз алай эсе уа».

Махмут Шерифатха кёз жетдиргенде бутлары къалтырап, жүреги жарылып къалады деп болду. Къасайдан бла Мисирден ташаракъ турады. Башында уа хар зат да къатыш-къутуш, бир затны юсюнден тюз оюм этерча туююлдю. Кеси кесин бегитирге кюреше, ол ичинден: «Эсим, акъылым да къурупму къаллыкъды мени» – деди.

* * *

Адамла бираз сабырланнгандан сора Хорбий алайгъа келип, Шакъманны билегинден тутду да, правленни ачып, ичине кирди. Аланы ызларындан бирси аскерчиле да кирдиле. Николай патчахны суратын къабыргъадан сермеп алды да, Мурат эшикге чыкъды.

– Багъалы эллилерим! Россейде революция болуп, патчахны кетергенде, мында аны суратын тагъып туруу не ишди? Анга баш ургъаныгъыз болмагъанмыды? Тахтадан кетерилген «патчахха» къор болуп, тилек этип, байла, бийле турсунла, – деди да, ташха уруп, мияласын муру-чуру этди,

Суратны бла рамасын сирнек тартып, кюйдюрдю. Бий, бай къауум имбашларын жыйырдыла, бирер санлары отда кюйгенча болдула. Халкъда аны сансыннган болмады. Аны эсинде, акъылында жашау эркинлик, жер тенглик, мамырлыкъды, «Аскерчилени юйлерине жиберген эселе, уруш тохтагъан болур. Энди солур эсек а» – дейди ол. Эллилени асламы революцияны адам сунуп, «Ол патчахдан эсе кючлю, акъыллы болур» – дейди. Бирде уа кимге сорургъа билмей, «Хо да, къачан болса да айтып, ким болгъанын танытырла, деп да къояды.

Шакъман бий къарындашларына тартдырмады. Анга оюмлары, адамлыкълары, ниетлери бла аскерчи нёгерлери жууукъдула. Аны сууукъ кёллююгюн урушдан кёрюп, бийле жашха той, къурманлыкъ этерге дегенлеринде Шакъман унамады:

– Шарафутдин, Къоналий да ёлюп турганлай, кереги жокъду тойну, къурманлыкъны да. Бусагъатда кыралда бушуу, жарсыу кёп, дуня къайгылыкъ. Къыралгъа ёлет кирип турганлай тойну этерге кёллюгюн кыалай барады...

Бийле ашай, иче хапаргъа кыызгъанда аны кёзюне Шерифатны саудан ёлю сыфаты кёрюндю. Тёзмей, ол Абдурахманны тышына чыгарды да сорду:

– Солтанны эгечине не болгъанды? Ол алай нек азгъанды? Мудадан туман басхан шулпулу кюннге ушайды. Мен анга бек сейир этдим, чачоткадан ишми ауруйду?

Аны алай этген, – деди Абдурахман, – бизни Шарафутдинни бла Хасан эфендини итликлериди. Андан ары ол аланы ишлерин башдан аякъ санады.

Сора ичин кюйдюргендиле Шерифатны. Шынжырча ол андан къара къатып турады. Аман адамгъа ушамагъан затмы барды. Биз Хасаннга Зухураны да кечиргенбиз».

Угъай, Шакъман. Зухураны намысын сындырмайыкъ, ёлген жеринде аны атын бедешликке кёймайыкъ демекликден ишни кёзгъамай кёйгъанбыз. Къыз кеси да терс болур эди.

Шакъман башын булгъады:

– Бир тюрлю хатасы тиймеген Махмутну ёлтюрёбиз деп айланганыбыз эсингдемиди? Эфендиге уа дерт жетдирёбиз десек, сёзсюз, къаугъасыз тап тюшюрюп кёоярыкъ эдик.

Аллахдан кьоркьмаймы? Не десенг да ол эфендиди.

Эфенди уа аллахдан нек кьоркьмайды Асиятха алдап неках этерге, Налжанны къачыртып, акъылдан шашдырып ёлтюрюрге, Шерифатны эшек атха миндирип, кеси ёмюрюнде ичи кюйюп турурча ауруу салыргъа, Зухураны башын суугъа атдырыргъа? Аны ёлтюрген сууап окъунады.

Абдурахман шыбырдады:

– Ол сёзюнгю кишиге эшитдирме. Бий, бай къауумда, дин ахлуларында аллай кёп итликле бардыла.

Аны анга кечирселе Солтан, Махмут да киши туююлдюле – дегенде Шакъман, Абдурахман:

– Андан бизге не жетеди? Кеси ишлериди – деп кюйдю.

Шакъман коридордан къарап, адамланы къабырлагъа барганларынын кёрдю да, аланы ызларындан кыуулду. Ала къабырлагъа жетерге ол да алагъа кыошулду. Хажы-Муратха, Жамботха бла Махмутха къайгы сёз берди да, адамлагъа дууа туттурду, жаназы намаз да этдирди. Алгъа Сайхатха, ызы бла Налжаннга бла Харуннга, Муратны кёз жашлары Сайхатны къабыр топурагына агадыла. Топуракъ жылямукъланы жутады. Ол «Анам, кечир жашынгы тели ишин. Берген кыйынлыкъым, сени жарсытханым ючюн аллахдан да кечгинлик тилейме. Тынч жат,

анам. Сени кибиклеге жетдирген зулмулукълары ючюн душманларыбыз кыан къусарла» – деп, къабырны сылады.

Бирсиле къабырладан чыкъгъанда ардан Мурат бла Махмут акъырын атлай, аланы ызларындан а Шакъман бутлары кючден ала барадыла.

Мурат Шакъманнга сѐлешди:

– Сен бизден кесинги кенг тут туурада. Бизни бла болгъанынги билдирме. Керекли кюн сен бизни, биз да сени табарбыз,

– Тюзсе, Мурат. Мен бийледен болгъанлыгъыма, ала изгилтин этгенден къатларына барлыгъым келмейди...

Хар ким юйюне жайылгъанда Махмут бла Мурат бирге Къудасха, Азнауур бла Хаким да Хажилагъа, Жижиу да киеую Къонакъ бла Саниятлагъа тебиредиле. Хажу а аскерден къайтханлагъа бла абреклеге:

– Ингирде мени туз гыржыныма келигиз. Анда бир бирге айтыр сѐз табарыкъбыз – деди,

Къудас, къуймакъ этип, къонакъларыны аллына арпа гыржын, аякъла бла айран салды. Азгъан, къартайгъан бети жарып, эки кѐзюн Махмутну, Муратны бетлеринден алмайды. Жашла Асиятны, Юсюпню юсюнден да хапар айтдыла Къудасха. Шерифатны юсюнден эшитген хапары уа Муратны терен кючсюндюрдю.

– Балаларым, деди Къудас, экигиз да юйюрлю болургъа, жаш, къыз ѓсдюрюрге заман эртте болгъанды Алгъа Муратха тиширыу мажарып, жашы сен да адамынги юйюнге жый.

Махмут тѐзалмай эшикке чыкъды, къозгъалгъан жюрегин бир кесек чѐкдюрюп, юйге кирди. Мурат Къудасха:

– Адамынги юйюнге жый дегенинг неди? – деп сорду, Махмут да хапарын къарындашындан букъдурмады.

Жерге къарай кетип, Мурат, тишлерин къыжырыкълата, огъурсуз ауаз бла айтды:

– Хасан эфендиден мурдар, харам адам жокъду дуняда. Ол мындан къурумай фитналыкъ къаллыкъ туйюлдю. Шарафутдин а итча ѓлгенди. Анга кереги да ол эди. Шерифатны Асият бла Юсюп къолгъа алмасала, болмазчады сора хал. Мен а Асиятха да къайтыргъа унамагъанма, алгъа элге жетмей.

– Оноулукъ ишле кѐпдюле. Къонакъны юйюн киши алыргъа унамагъанда, Бийберт аны буздуруп, агъачын, хунасыны ташларын да ташытып, бауларыны бир къыйырында жангыдан бау ишлетгенди, Къонакъ къайда жашасын? Юсюпню юйю да осалгъа кетгенди. Башын чачаргъа, эшиклерин жангыдан ишлерге, хунасыны да къалар жерлери кѐпдю – дегенде Махмут, Мурат солууун терен ала, былай жууаплады:

– Мени юйюмде Къонакъ жашап турсун. Юсюпню юйюне къарарма да, мен да анда кечине турурма. Бийбертге биз кѐп затны дауларгъа керекбиз. Жаланда барыбызда бирден.

Ол сѐз бла Мурат бла Махмут эшикке чыкъдыла да, чорбатха миндиле. Тѐгерекге къарап, Мурат туугъан жерини таууна, ташына, суууна кѐз жетдирди. Кюн чыкъгъан жанында Дардыгъанны тик къабыргъасы, аны этегинде Тыпыргыгъа, Сохту ыфчыкга, Акъ къалагъа, Кундушлугъа,

Бакъсанукъ къалагъа, дагъыда кѣп жерлеге къарай кетди да:

«Енисей крайгъа къарагъанда къалай кесек, тар жерледиле бизни жерлерибиз. Кеслери да алаша. Бизни жерибиз, жашаубуз да такъыр. Анга кѣре акъылыбыз, оюмубуз да.. Бизни халкъыбызны бу тар ауузлагъа, хурулу жерлеге къаллай къыйынлыкъла сюрюп беклеген болурла? Арисей къыйырсыз, бухчакъсыз жерди, къалай уллу тамаша къыралды. Халкъы чексиз кѣп, жарыкъ, халал, жюрегине битеу дунияны сыйындырған. Къайсы халкъны да жюрек жылыууна къысады, анга ююш этерге хазырды. Оруслула болмасала, мени сюегим да къалмаз эди» – деди Мурат ичинден.

Махмутну да кеси сагъышы кѣлон бийлегенди. Аны кѣзлери узакъгъа кетипдиле. «Бизге Андрейларыча, Муратха да оруслу шухъла эс тапдырған болурла. Кесин да адам этгендиле. Бу алгъыннгы Мурат туююдю». Аны ол сагъышын бѣлдюрген ауазда кѣлон кѣтюрюр сѣзлеге эс бурду. Муратны ауазы анга таукел, жарыкъ да эшитилди:

– Махмут, къарындашым, тау, битеу да Арисейде жашагъан халкълагъа Тейри эшиги Северден, Арисейден ачылыкъды. Болжаллы правительство кѣпге бармаз. Аны сарнауун, кѣп турмай, Къанбермезлары этерле. Аланы кеслерин да революция сибирип, сыйпап, багушха къуяр.

Экиси да Юсюпню юйоне къараргъа кетдиле.

Ашхам бола Хажилгъа жыйылгъан къонакъла юйдегиле бла саламлашханда Муратны кѣзю Шамханийге жетди, жюреги бир тюрлю дыгъыл, ызы бла адыргы этди. Мирон Сергеевич Максимов суйген къызынг бармыды деп соргъанда Шамханий кѣзюне кѣрюнгени эсине тюшдю. Ичинден а: «Санга отуз бешинчи жыл барады. Анга уа кѣп болгъан эсе ... жыйырма юч жыл толгъанды. Акъ тюкден башынг толу, бетинги таплары,.. Аллай къыз санга жетмейди. Кесинги къолгъа ал, суйгенинги сездирме. Кѣпге чыдагъанса, анга да тѣзерсе» – деди.

Ол кече аскерден келгенлеге элде болгъан ишледен, урушдан, Муратны Сибирде жашауундан да, черекча толкъунлап, бирде къулдеча, терен бурула, къайда жайыла, кѣп хапар айтылды.

Ахырында Хажиге, юй бийчеси Абушха да алгъыш этип, Мурат: «Бай, сыйлы болугъуз. Аллах берекет берсин! Ашадыкъ, жарагъан бозадан да тартдыкъ. Адам мардасын билирге керекди. Юйюрге тынчайыр заман эртте болгъанды. Азыкъ, ичги барды деп, айыплы болмайыкъ. Энди тюбей туруп кюнле кѣпдюле. Тамбла оноулукъ ишлеге къараргъа, сюзерге тюшерикди, Туругъуз кетейик, жашла. Къонакъ тойса, кѣзю эшикге къарайды дейдиле. Тынч кечели болугъуз – деп, къоллары тутуп, айырылгъанда Шамханийни кѣлон къатыракъ къысханча кѣрюндю Муратха, Ол къызы, кесини да бетлери къызгъан сунду.

Муратны ол халин киши эслемеди. Мурат кесине айып этерлиги келди: «Аллай жаш къызгъа лакъырда этерге окъуна кѣлонгъа къалай барыр? Башсыз». Ол акъылын жаратып, кѣлон жапсарды.

Хажиладан чыкъгъандан сора Махмут Солтаннга сѣлеширге адыргы этди. Аны билгенча, ол а, Махмут къатына жанласа, кенгнге кетип, ким бла болса да сѣзге къошулуп, анга эс бурмады. Ачыудан эринлерин

чайнай, къаны къартыкъыгъа сыйынмай, Махмут, ачыу ичин тырнай, юйюне кючден жыйылды.

Бийберт бла эфенди да энчи кенгешлерин бардырадыла. Ол кенгеш да биченлени, Шарафутдинни, эфендини, Къонакъны, Азнауурну юйлерини юслеринден эди. Кёзюне жетгинчи оноуларын кишиге билдирмезге айтып, эки бёрю да, бир бирге кёл этдире, айырылдыла.

Экинчи кюн эрттенликде Мурат Тирменле къолунда ташха олтуруп, баргъан суугъа къарай тургъанлай, кёлун терен сагъышха бийлетди:

– Аха, энди мен къалай бла жашау тиргиземе? Ашаргъа мирзеу, къатыкъ, кьерге кийим, жюрютюрге юй керек, жатар жер, кютерге мал жокъ. Жалан тёрт саным. Ала саудан элни къолуна къалай къарайым? Аякъ юсюме турурча не мадар этейим? Эти кемирилген къуру сюек. Элден кетип жалчымы болайым? Огъесе Нальчикде, Исси Сууда, Нарсанада ишми излейим? Жашау, сен бийик тауса! Бусагъатда таугъа ёрлер кюч ким берсин манга? Не амал, не мадар? Ташча – жалан, сууча – сууукъ жашау...»

Башы сагъышха кетген Мурат къатына келген Къонакъны иги кескеге дери эслемей турду. «Эрттен ахшы болсун!» – дегенин къайтарып айтхынчы эшитмей, эси къайда эсе да кенгде айлана эди. Мурат, башын кётюрюп, Къонакъгъа къарады да, сагъышлы сорду:

– Былайгъа шёндюмю келдинг?

– Къарайма да халинге, эсинг Арисейде айланганчады. Эрттен ахшы болсун! – деди Къонакъ.

– Ахшылыкъ кёр.

– Не жангыз кесингсе?

– Жангыз болсанг сейирмиди.

– Ол да алайды. Элде бош юй бар эсе, излейим да, анга къарап, терк окъуна юйюнгю бошатайым, Мурат. Кесинг да юйдегили бол. Къарт болуп бараса. Сен ол ишни болжалгъа салма.

– Огъурлу адамны аузундан огъурлу сёз чыгъады. «Юч» дерге аллында эшеги, «Уш» дерге тауугъу окъуна болмагъан, къолуна алып, суу ичерге чёмючю къалмагъан къалай бла башына иш этсин? Ким да ёлюрге деп бармайды эрге. Тёрт санымдан сора мени аркъамда битим да жокъду. Къалын а къалын? Хайт деген жыллары тутмакълыкъда кетгеннге къызын ким берлик сунаса? Бет сыфатым да бузулур ючюн къалмагъанды. Къонакъ, ойламай айтдынг бу жол а сёзюнгю.

– Сен аны къой, – деди Къонакъ. – Сен тилеген къыз эринмей келсин, Къалынмы? Къалынсыз алабыз.

– Ой, сени не уа. Аллай адетни сен къайда кёргенсе? – деп кюлдю Мурат.

– Революция бизге аллай бир огъурлу адет кийирмезми дейсе? Къалын бермесек, сый салмай, бернесин этмей къоярла. Бийбертден сенден артыкъ алгъан малларынгы къайтартабыз, юйюнг, жеринг бар, бичен табабыз, отоуну да кесибиз жаращдырабыз, тоюнгю да этебиз.

– Къонакъ, сен мени асыры терк бай, юйлю, юйюрлю этесе. Ол болмачы ишди.

– Халкъыбызны бек иги төреси къарыусузуна болушлукъ, билеклик

этиучюсюн унутма. Жууукъ, тенг болушмай киши къатын алмайды. Биз адамлабыз. Шамханийни келтиребиз.

– Энди уа бютюднда болмазлыкъ затны айтдынг, Къонакъ.

– Хажи бла Мухаммат мени бойнумдадыла. Ала биз айтханнга угъай демезлерине ишексизме. Къыз жаратсын ансы, къалгъаны иш туююдю.

– Ол туююлмюдю да ишни башы. Суюмесе, аны ючюн жаным чыкъса да угъай.

– Ары, бери булгъамай, жууап бер:

– Сен Шамханийни жаратамыса? Аны алыргъа угъай туююлсе да?

– Эк да, Къонакъ, аллай къызны, Хажи кибик жууукъну суюмеген табарыкъмыса да? Андан уллу насып, ырысхы къайда!

– Мурат, тутдур бери къолунгу, Ол ишни манга къой. Мен алгъа юйюнгю бошатама...

– Юйню бошатыргъа ашыкъма, – деп Мурат Къонакъны сёзюн бёлдюрдю, – Юсюпню юйюне къарап, мен анда жашарма. Кеслери келселе да сыйынырыкъбыз.

– Сен айтхан. Ишни къолгъа алдыкъ.

– Къонакъ, бюгюн Хорбийден правленни ачхычларын алып, Алийни къолуна берейик да, кеси оноуубузну этип башлайыкъ. Бийберт бла да сёлешейик. Ариулукъ бла берсе насыбы. Унамаса уа тегерек ташлай, жалан къоярбыз. Энди биз онглубуз бий къауумдан – дегенде Мурат, Къонакъ:

– Онглубуз. Кюн энди бизни жылытырыкъды – деп кетди.

* * *

Хар ким эрттен азыкъларын къабып, кими ишге, кими ныгъышха жайылдыла. Эллилени Советине бла Жер комитетге айырылгъанла бла бирге Жижиуну, Муратны, Солтанны, Мухамматны, Жамботну, Жамболатны, Дахайны правленнге чакъырдыла. Сахайны уа Хорбийни, Биймырзаны, Абдурахманны чакъырыргъа ийдиле. Правленни аллына жыйылгъанла Хорбийге правленни эшиклерин ачдырып, ичине кирдиле.

Мурат адамлагъа соруулу къарайды. Иги бюсюремегенча сёлешди:

– Мен Сибирде туруп, урушха да баргъанлы бери старшинагъызны тутуп тургъаныгъызгъа кёре, ол кёлююзге бек жарай болур.

– Старшинаны Бийберт айырады. Энди Совет, комитет айырылгъаны себепли Хорбий да эркин болгъанды къуллугъундан, баям, – деди Алий да.

Советге айырылгъанла, кесигизден болургъа керекди комиссар дегенде Азнауур, Абдурахман Биймырзаны айырайыкъ деп тохтады. Бел баууну тилин ойната, эки кёзюн да жумаракъ этип, Сахай сен Советге айырылмагъанса, аны биз кесибиз тамамларбыз деди да, Алийни тийишли кёрдю. Анга ыразы болдула. Жер комитетге таматагъа уа Къонакъны айырдыла. Абдурахманны бла Биймырзаны гепперлери тюшдюле. Правленни ачхычын Хорбий бермезге умут этди да, арсарлы сёлешди:

– Ачхычланы битеу эл къабыл кёрген старшинагъа берлик болур-

ма.

Нальчикден кьуллукъчу чакъырсакъ, ол жангы старшина айыртыр. Алай тюз болур, эшта да. Мухурну да ачхыч бла бирге берирме. Ашыкъ-магъыз. Юч-тёрт кюн сакълайыкъ.

– Ачхычын, мухурун да Алийге берирге керекди. Аны ючюн тёбентин кьуллукъчу чакъыртыр кереги болмаз. Правленде эки столну бла алты шинтикни Алий да сакълар.

Муратны айтханы башына чапхан Хорбий, элни байлыгъын кётюрлюк эсегиз быланы алгъанлай деп, ачхычланы, мухурну да кенгден столну юсюне атып кетди.

* * *

Биченлени юсюнден этилген оноугъа жангыдан къарадыла да, Чаты башыны биченинден Муратха юлюш чыгъардыла. Ол бичен ишлерге мен къатышмагъанма, аллыкъ туююлме дегенде, бирсиле къаты болдула:

– Малсыз къалай бла жашау этериксе? Сенден артыкъ алгъан малланы башын, эки-юч жыл тёлюлери бла къайтартырбыз Бийбертге. Бир, эки да сёлешме,

Биймырза бла Абдурахман ол оноугъа къажау суюлдиле. Биймырза, бет алышып, сёлешди:

– Шериат этген оноуну бузаргъа кишини кьолундан келлик туююлдю. Абдурахман да былай кьошду:

– Эртте этилген оноу бизни ишибиз туююлдю. Биз сюд этерге, аллахны, шериатны да хукмуларын бузалмазлыгъыбызны билмезча агуманлабызмы? Бизге аллай эркинликни, кюнню киши бермегенди. Алай бла ишибиз бармазын айтып кьоюма. Мен аллай оноугъа ыразы туююлме.

Алайгъа жыйылгъанланы асламысы ол оноуну къабыл кёрдюле. Жер комитет да жерлени юсюнден ишге къарап, быллай оноуда тохташды: халкъдан сыйырылгъан Чаты башын, агъачны жамауатны оноуна берирге. Къонакны, Жижиуну, Азнауурну, Юсюпню жерлерин кеслерине къайтарыргъа. Азнауурдан, Къонакдан къан тёлуге алгъан малларыны биржыллыкъ тёлюлери бла къайтарыры да изленди Бийбертден. Ол затха Совет, Комитет да бирча ыразы болдула. Бу оноу этиле туруп, сёлери бармазларын кёрюп, не Биймырза, не Абдурахман ауузларын ачмадыла, не угъай, не хау демедиле. Оноуну билдирир ючюн Бийбертни чакъыра, юч кере адам ийдиле.

Бир заманда, бети да мор болуп, Бийберт киеую бла правленнге келди. Анга Советни бла Комитетни оноуларын айтханда, къан ичип кёпген кьуртлача, туюлю, семиз да бармакъларын ауур кымылдата, томуроулача, базыкъ бутлары да кълтырай, къашлары ёрге, энишге секире, къысха солуп башлады. Къан чапхан кёзлерин ойната, Бийберт жанды:

– Аха, оноуугъуз, тоноугъа бурулдукъла. Совет, комитет деп да мен оноучу билмейме, эшитирге да суймейме. Мен шериат айтханны этип келеме, аны оноуна бойсунурукъма. Сизни оноуугъузгъа нек туююр-

мейме? Тфу, сиз бокълагъа, жокълагъа да – деп, чыгъып кетди. Аны ызындан Къаншау, Биймырза, Абдурахман да къууулдула.

Мурат, олтургъан жеринден къобуп, бир-эки сёз айтды:

– Биченден бир чёбюн бермегиз, сатхан да этмегиз Бийбертге. Тё-герекде элледe бичен кереклиле болурла. Биченни кюнле бузулгъунчу терк ташып, бирге жыйыгъыз. Къанбермезлары, башхалары да халкъдан зор бла алгъан ырысхыларын суймей төлерле. Алагъа жерсиз, юйсюз, мюлксюз да къалыр заман жетип келеди. Эл жыйылгъанда, оноуугъузу-ну айтырсыз. Таплыгъы бла сабыр этигиз ишигизни. Билген аллахды, халкъны душманлары бла сермешле башлансала, эр кишиле, жашла къолларына сауут алып, азатлыкъ, эркинлик ючюн кюреширге элден кетерге тюшюп окъуна къалыр. Аны себепли сагъыш этсек, элни жашауу бек тозурамазча, къышха кесигизни бегитигиз, къарыусузлагъа къара-гъыз.

– Биз секатланы бирге жыйып, къарыусуз юйюрлеге юлешейик. Отун бла жалчытылына кетгендиле. Муратха Юсюпню юйюн жарашдырыгъа, кереклисине къарарча чырпы, агъач хазырларгъа, ташыргъа эки кере изеу къурасакъ боллукъду – деди Алий,

Къасай Азнауургъа уа не этебиз деп сорду. Хажы аны эсиме салгъанынг ючюн сау бол Къасай деди да, былай къошду:

– Сахай, атасы жашы да жаз юй ишлегинчи мени отоуларымдан биринде жашарла. Алагъа къайгъы этмегиз бусагъатда.

Ол оноу бла юйлерине чачылышдыла.

* * *

Сентябрны ортасында Хасан эфенди да сохталарыны, эллилени болушлукълары бла ишлетген юйюне кёчдю. Шарафутдинни юйюнде уа байла, бийле кеслерини энчи правленлерин къурап, Хорбийни да къуллукъгъа салдыла, акъ байракъны да такъдыла. Умутлары, алгъынча, кеслерине, элге да оноу этергеди.

Акъ байракъны кёргенлей, аскерден къайтханла чапдыла да, байракъны отха атдыла, энди такъсагъыз, юй бла бирге кюйдюрюрбюз дедиле.

Къайдан эсе да къызыл кюпес табып, байракъ этдиле да, аны правленни башында орнатдыла. Кюн таякълада отча жана, ол желде желишленгенде, жамаутха хычыуун кёрюндю, кёзлери жарыдыла. Эфендини сохталары, бегеуолле, эки, юч бий да Къызыл байракъны кюйдюрюр мурат бла правленнге ёшюн урдула. Къонакъ, Мурат эллилени жыйып, аланы чач-тюк этдиле. Кёккёз къычырды:

– Тохтагъыз сиз, большевик жилинла! Сиз къызыл байракъ такъгъанда бизге акъ байракъ тагъаргъа нек къоймайсыз?

– Тилбаракъ, патчах жокъду. Аны байрагъын нек излейсе? Атанг Тюрке тартдырады, бийле уа патчахха. Эки байракъмы тагъарыкъсыз? Хоргамда къызыл байракъдан сора башхасына жер жокъду – деди Солтан.

Бир элде эки тюрлю власть тохташды. Энди жарлы халкъмы, бийлеми оноуну къолгъа аладыла, деген соруугъа жарлы къауум «халкъ» десе,

бийле башхача оюм этедиле. Аланы ниетлери – Болжаллы правительс-
тво да, оноу да бизниди. Халкъ хорласа, дуня башы тюрбюне бурулур.
Орусдан хайыр чыкъмаса, биз Тюркню этегине кысылырбыз, динибиз,
кюнубюз бла кылырбыз – депди,

Хоргамлыла айыргъан Совет бла комитет кеслери этген оноуну
толтурур ючюн кюреше, жарлыланы бирикдиредиле. «Иш атыш-тутуш-
ха жетеди эшта да» – деп жарлыларына кырайдыла, аямай ташыуул
этедиле. Бийле да халкъгъа кыжау сюелир мурат бла сауут-саба жара-
шдырадыла, сауутланган кыауум кырауи: «Жан тамакъдан чыкъмай,
эркинликни, оноуну кишиге да бермезбиз» – деп, жамауатны аягын
марайдыла.

Иш онглу онгсузну бууар, кыралда, элде да халкъ эм аны душманла-
ры бетлешир, бир бирге кыжау сермешир заманнга жууукълашханды.

IX. ЁМЮРЛЮК КЫУАНЧ

Тёгерекде тереклени бир бирлерини чапыракълары саргъала, кы-
зара, бауур бетли болуп, кюнлюмледе да чалгы жетмеген жерледе
кырдык да кыруп, саргъалып кыауданнга айлана, кюз арты жетгенин
билдиредиле, Кюнле кыургъакъ, жылы, чууакъдыла. Элдиле да кар-
тофларын кызып башлагъандыла, ташыууларын да бошай кетгендиле.
Чаты башыны биченин да ташып, адамлагъа юлеширге бир жерге жы
кетгендиле. Элде кыолу бош тургъан жокъду бийледен, гым-гым кыар-
тладан бла ууакъ сабийледен тышында. Тюз да гумулжукла, чёплени
ташып, кеслерине тёбе ишлегенлей, халкъ ишге кыадалып, башына
мадар этерге кюрешеди.

Мурат Къонакъланы болушлукълары бла, Юсюпню юйнюю чыр-
дысын чачып, башын жангъдан ишлегенди, чорбатына топуракъ кыюп,
туккючле бла туююп, теплегенди. Бауну, арбазыны тёгерекде хуна-
ыны оюлгъан жерлерин кыалап, чириген эшик кыангасын да алышып,
арбазда сагъышлы олтурады. «Мен мында не бла жашау этерикме?
Бошуна кюреше болурмамы? Нек бошуна? Юсюплары жашамасала
Азнауур туруп. Мен а? Билсем а.. Шахар тийресинде иш тапсам, анда
кечинир эдим. Адам кыолуна кыарап, жашау этгенден аллах сакъласын.
Андан хайыр жокъду. Эшта да, алгъа башым кирир жер этип, мирзеу
мажарыргъа керек болур. Кыш жетип кыалса, отун мажарылгъанды.
Сюртюлсе, юй да жарайды. Кыалгъанына да бир мадар болур»...

Муратны экили сагъышын Махмут бёлдю. Ол желим топуракъ-
дан жюклеп, төрт эшекни арбазгъа урду. Экиси да эшеклени жюклерин
тюшюрюп, топуракъны суу кыярча ортасын тешик этдиле, Агъач че-
лекле бла суу алып, эшеклеге да гыбытла бла жюклеп, иги кесек суу
ташып, төрт чыккырны толтурдула. Махмут малтап, Мурат топуракъны
айландырып, юч уллу тёбе этдиле да, суу бла сылап ариу сыйдамлады-
ла, ортасын тешип, суу да кыуйдула да, ачий турсун дедиле. Бираздан
ауузыланып, экиси да ингирге Чаты башыны биченин сакъларгъа жа-
мычыларын, сауутларын да алып кетдиле.

Ашхам бола Саният, ауур жюкленген эшекни сюрюп, аркъасында да толу къапчыгы бла Юсюпню юйюню аллы бла ётноп барганлай, малтанып турган топуракъны кёрдю да, къууанчлы ышара, кеси кесине: «Топуракъ къатхынчы юйню сюртюрге керекди. Бир эки нёгер тапсам, мычымай жагып къояр эдик» – деди. Тири санлы Саният эшегини жюгюн тюшюрюп, Лейлягъа, Нашхогъа, дагыда бир юч адамгъа къуууду да, нарат жаркъачыкъла да, челек да алып, Юсюпню арбазына табылды. Мычымай бирси нёгерлери да келдиле.

Малтанган топуракъдан бир кесек ташып, ючюсю сюртгенге бири суу сылап, къалган экиси да топуракъ ташып, аямай юйню сюртедиле. Жассы артына юйню ичин, аялын, ожакъны да сюртюп бошаргъа, нарат чыракъчыкъла да тауусулдула, Алтысы да: « Къууанч бла жашасын. Аллах онгарганладан болсун!» деп юйлерине кетдиле. Асыры арыгъандан а санлары, таш туйгенча, ауур эдиле. Иги иш этгенлерине жюреклеринден къууангандан арыгъанларын къулакъгъа алмай, тешеклеринде тынчайдыла, Танг тюбюнден белги бергенлей, азыкчыкъларын да алып, къой къыркъаргъа атландыла.

* * *

Ташыуул бошалыргъа эллиле Чаты башына жыйылдыла. Биченле ни юлюш-юлюш этип, чёп атаргъа таукеллендиле. Муратха уа:

– Ма къыркъ гёбенни ал да, эки этгенден бирин малгъа алыш, къалганын а малынга ашат – деп, юлюшюн белгили этдиле. Мурат алмазгъа къаты болганда, Къонакъ къатыракъ сёлешди:

– Чаты башыны биченин Къанбермезлары бёлек жылны хайырланганда санга къыркъ гебен кёпмюдю? Сени жер юлюшюню он юч жылны ичинде эллиле, мени юйюрюм да хайырлангандыла, Аны юсюне Юсюпню, Азнауурну, Жижиуну жер юлюшлерин да къош, Хоргамны къара халкъы аны биледи, санга хурмет этеди. Сен Сибирден, урушдан къайтханда жанынг саулай, санга бирер токълу бермезлик жокъду. Токълуладан эсе, бичен игиди.

Сёз айтмай, биченни башынга жарат.

Муратны кёлю толду,жилярыгы тамагына тыгъылды, аны жутуп, акъырын айтды:

– Сау болугъуз. Жер ишлегенниди. Жер юлюшюм ючюн кишиге даум, сёзюм да жокъду. Бийле малымы алып, жаны да жоюлсун деп, кёз кёрмезге ийгенде, жарлы халкъ манга уллу хурмет этгени насыпды, сыйлылыкъды. Жарлы кёлю жарыкъ дегенни биз кёп кере сынайбыз. Адамлыкъ, жандаурлукъ да халкъдады. Жаным жамауатыма къурманды. Иги бла къайтарайым.

Хоргамлыла биченлени жыйышдырып, къышха ким бла къош нёгер боллукъларын белгилеп, элге жыйылыргъа, кюз арты ишлерин тамамларгъа чапыракъ агъып, къырау къагъа, сууукъ жел ура, кюгле да бозара башладыла. Малла да къаудандан, алысындан да тоймай, бичен излей тебирегендиле.

Муратны анасындан къалган тешек, жастыкъ, жууурган тапха-

нын жуууп, кюнде кьурутуп, хазыр этип, Кьудас Махмутха сёлешди:

– Балам, кётюртме, жыйгыч ишлерге керекди, Кийиз да этдиргенме, аякъ, къашыкъ, челек кибик затларын да асырап турганма. Барын да юйюне жьяргъа заманды.

Махмут Чоскурдан, Гопайдан, Какойдан къангала келтирип, Жижиу бла Юсюпню юйюнде эки кётюртме, жыйгыч, тапкала да ишледи. Сахай да агъач къашыкъла, чолпу, тойча къаурадан ишлеп, къашыкъ салыучу да келтирди. Ингирде уа Кьонакъ, Саняят, Какой да эки эшекге жюклеп, тийреден жыйган, нартох, картоф келтирдиле. Кьудас этдирген, уллу къолан кийизни да бердиле. Мурат алмазгъа умут этгенде Саняят аузун да ачдырмады:

– Бир-эки да сёлешме. Сени юйюнде жашап, жеринги ишлеп кечингенди мени юйюрюм. Аллахны ахшылыгъындан быйыл картоф, арпа да иги битгенди. Сени жеринг, юйюнг болмаса, бизге не къан жауарыкъ эди. Ол кече Мурат Юсюпню юйюне жыйылды, Азнауур да Хахай бла кийик ёлтюрюп, келтирдиле. Эт биширип, арпа гыржын да этип, юйге кёчгенини къууанчын эте, бир ниетлиле: Кьонакъ, Азнауур, Жижиу, Махмут, Мурат, Алий жыйылганда Хажини, Солтанны, Мухамматны, Жамботну бла Жамболатны, Хахайны чакъырыргъа оноулашдыла. Солтандан къалганла келдиле. Аны келмегенини сылтауун бары да ангылагъанлыкъгъа, Махмутну мыйысына ётгенин нёгерлери сезип тура эдиле. Хажи Махмутну къулагъына шыбырдады:

– Эй, хомух, Жигит туююлмюсе, хайт де. Тюзелир. Бары да иги болур. Умут аллахданды.

Къарангъада киши анга эс буруп къарамагъанлыкъгъа, Махмутну бети къызарды, къулакълары жанган сунду. Уялгъандан Хажиге сёз къайтаралмады. Боза аякъны бергенде жарыкъ кюле, Хажи алгъышын башлады:

– Жашай барган алтын аякъ бла суу ичеди дейди бизни халкъыбыз. Бюгюн биз анга шагъатбыз. Муратны къадары эндиге дери адам сукъланырча туююл эди. Ачылыкъ сынардан, къыйынлыкъ кёрюрден да къалмагъанды. Элине, юйюне сау къайтып, от тиргизгенин кёргенибизча, толу юйюрлю болгъанына да алай къууанайыкъ. Огъурлу таш, кеси уа элине баш болсунла. Биз, кеси да умут этгенча, суйгенча, муратына жетсин, халкъгъа да мамырлыкъ, ырахатлыкъ келсин. Шапалагъа да ыспас этебиз. Барыгъызны да саулугъугъузду!

Хажини алгъышына бары да «амин» деп, кюле, лакъырда эте, кече ортасына дери турдула,

Арада юч кюн озганлай, Кьонакъ ингирде Хажилагъа барды да, келечиликни къыздырды:

– Хажи, сен эл багъасы кишисе. Сен билмеген, ангыламагъан иш да жокъду, Мени санга киши келечиге иймегенди, Болсада элде эсли адамла башхалагъа оноу этиучюлерин кимден да кесинг уста билесе. Мен сагъш эте кетгенме да, элде жангызла, юйдегили болургъа тийишлиле кёпдюле...

Не кенген тута тураса. Айтыргъынгы къысхасын айтып къоймаймыса – деди Хажи.

Сен айтхан, жаным. Сёз Муратны юсюнден барады. Шамханийни бер Муратха.

– Да, хайырсыз, ала бир бирлерин жаратмасала уа? Сени келечиге Мурат иймеген эсе, сен аны не деп айтаса?

Хажи Кьонакьны айтханына онгсунмады. Кьонакь да сёз алмай кьоймазгъа таукелди. Ол сёзню кесгин салды:

– Муратха бюсюремеймисе? Сылтауунг неди? Жарлыдымы дейсе? Огьесе бетини тапларынмы жаратмайса? Ары-бери бурма.

– Сен, – деди Хажи, – мени кьабыргъагъа кьысханлыгъынга, жууап берип кьоярыкьмы сунаса. Жарлыды, эршиди, кьыздан иги да таматады десем а не этериксе? Алай тьойюлдюмю дериксе? Мени кьой да, кьарындашлары, анасы, кьыз бла да сёлеш. Ала не айтсала да мен да анга кёре жууап берирме,

– Насыра Хожалай, жипге будай жая болурмуса, Хажи?

– Кьуран хакьына угъай. Сен ёлмеги, ала не айтсала олду.

Хажи аллай жууап бергенликге, аны кёлуне жашлары, юй бийчеси, кьызы да ол ишни болурун сьоймезле деп келе эди. Ичинден кеси еси бла кенгешди: «Муратха аманды демейме. Анга Шамханийден беш-алты жыл тамата, ахшы адам керекдио. Мени кьызыма уа кесича жаш, субайыракь келиширикди. Киши ортасы болгъан, кьыйынлыкьны бораны жюрек жауун эритген, бет нюрюн алгъан, тьянчагъы жокь Шамханийге тийишлиди демейме. Ол затладан оюм этселе, сёзню кесип кьоярла. О, Мурат, Мурат. Келе келип мени башымы сагъышха кьойдунг. Мени кёлюмде болгъанны юйюрюм а билирми? Мен угъай десем, ала хо демезле. Кьонакьгъа берген сёзюм а? Адам не этсин энди? Угъай, Шамханийден игиле бардыла. Алагъа кёз кьаратсын. Юйдегиле хо деселе уа? Кьыз унамаз. Анга ишексизме. Эсли кьызды. Кёребиз. Кьадардан кьутулмаз».

Эшта да, Хажи Шамханийни Муратха бармазына ыразы болса да, Кьонакьгъа айтхан сёзюнден таярыкьгъа ушамай эди.

Кьонакь, Мухаммат, Абуш бла кёп кере сёлешип, кьыз кеси ыразылай деген жууапны алгъанлай, Шамханийге кьалай сёлеширге билмей, юй бийчеси Саниятха жалынды:

– Сени сёзюнг иги жарашырыкь сунама кьызгъа. Бир сагъынып кёрчю, не айтырыкь эсе да. Ий маржа, сууапды. Табу-табу.

– Башлагъанса, андан ары да бардыр. Сен да тамата эдинг менден кёп да. Муратдан бай сен да тьойюл эдинг.

– Мени бла тенг этме. Мени атым жигит, батыр болгъанлыкьгъа. Мурат хы деген адамды, Акьыллы, кьарыулу, айгуну хорлагъан. Адамланы ызындан тизе биледи, сёзю ётгюр. Жери, юйю бар. Сен айтханлай, бизден ол онгладу. Соза турма, Мурат сени сюеди. Сен анга не айтаса – деп кьой.

– Аны манга юйрете турмай, кесинг барчы – дегенде Саният, Кьонакьны кьозуругъу келди:

– Мен акь десем, сен кьара деп тур. Менден уялыр, сенден а жюрегинде болгъанны жашырмаз. Хапарны кьой да, бар. Боллукь иш эсе, сууукъла жетгинчи этилип кьалса игиди. Турчу бар, аны, муну да кьой

да.

– Саният, сагъыш этсе да, кызгъа келечилик айтыргъа кетгенлей, Къонакъ Муратха кыуулду. Юй аллында кюн тууушка олтуруп, ол ушкогун бла керохун тазалай тура эди, Къонакъны саламын алып, юйге жууукъ этди. Ол юйге кирмегенде, шинтик чыгъарып олтуртду да, мени сакъалымы ишле, башымы да жюлю деп, Къонакъдан тиледи, Жютю жюлгючге жаныу этип, Муратны мылы чачын терк окъуна кыырды, сакъалын да ариу ишлеп, сакъал тюрбюн да жюлюдю.

Энди келин отоугъа кирсенг да жарайды. Ариу болганса, – деди Къонакъ.

– Келинле уа къачан келеди Мурат деп турадыла. Къонакъ, Къонакъ. Бизни кибиклеми аладыла къатын. Андан эсе, тамбла уугъа атланайыкъ. Къышха бир ючюсюн къакъларгъа керекди. Он беш гебен берип, танасы бла бир кысыр саулукъ ийнек алганма, он гебенни да беш бууаз кыойгъа алышханма.

Къонакъ аны ол ишин жаратды, Саниятны Шамханийге ийгенин да айтды.

Къонакъ дагъыда былай кыошду:

– Алагъа жетер чакълы бичен кыойда, къалгъанын сатып, кыойла ал. Биченинг жетмесе, табарбыз. Къанбермезланы биченлери болса, малынг кыруу къалмаз. Уугъа уа нёгерле да этип барайыкъ.

Мурат бла Къонакъ уугъа хазырлана, нёгерле излей айланганда Саният а Шамханий бла кенгеше эди. Юй аллында кыруу экиси къалганда, Саният келечилигин башлады:

– Жаным, кёзюм, Шамханий. Мени санга келечиге биздеги бла Мурат ийгендиле. Ала бар демеселе да, кесим окъуна келирге деп тура эдим. Мурат, кесинг билгенликден, кёп кыыйынлыкъ кёрген, кеси ёмюрюнде кыуанч сынамагъан, акъылы келген, чыдамлыгъы, сабырлыгъы болган жалан адамды. Буз сууугъунда, уруш отунда, залимликни артыкылыгъында кыурчланнганды. Кертиди, ол сенден иги да таматады, жарлыды, бет сыфаты да къарагъанлай адам сюерча туююлду. Мен барган да менден кёп да тамата эди, байлыкъ бла махтаныр жери да жокъ болгъанын бары да биледиле. Мурат – сабырды, биздеги -отду. Аны айтханым, кёлюнге тиймесин, сен да менден иги, озгъур кыз туююлсе. Сагъыш этгенбиз да сени Муратха тийишли кёргенбиз. Айып этме, эрин махтаиды деп, Баргъаныма сокъуранмайма, Муратны Сибирге жибергинчи окъуна биздеги абректе чыгып эди. Кесинг билгенликден юйюм, мюлкюм бла да кыоймадыла. Киргинчиге кирип турабыз, сабийле бла да, жангыз къарындашым да анга тагъылып, аз кыюмегенме. Дагъыда этген ишиме сокъуранмайма. Бир ай жашасам да, суйгенлей турлукъ болурем. Не жашырама, Жижю ёлмесин, не менме деген жигитден да аны сайларыкъ эдим. Татлы жашагъанбыз. Мындан ары да кишиге сукъланмабыз деди мени акъылым. Муратха барсанг, сен кимден да иги жашарынга, ол кеси ёмюрюнде сени не аз да жюрегинги кыыйнамазына, Аллахны бирлигине ийнанганча, ийнама. Мурат сени сюеди. Атанг, ананг, Мухаммат да кеси ыразылай этсин дегендиле.

– Менден ким да игиди. Муратха сёзюм да жокъду. Мен этер иш а туююлду – деди Шамханий.

Саняят, бираз тынгылап, къызны кёзюне къарады. Ол да, бир тюрлю хычыуун жылтырагъан кёзлерин ёрге кётюрмей, бети къызарды, узун кирпичкери уа кёзлерин жапханча кёрюндюле. Саняят иги сагъыш этипми айтдынг деп соргъанда, ол хоу деп бир жанына къарады.

– Шамханий, жангылаласа. Мурат къыз суймез жаш туююлдо. Аны насыбы энди келе турады. Биз да сени суймей айтмайбыз. Ол жаш кёплеге баш болуруна ийнан. Сагъыш эт. Бусагъатда жууап бер деп къысмайма. Тамбла келирме. Келирме десем да, биздеги келликди. Ол менича жууапсыз кетмез. Иги оюмла. Элде сени Биймырза жашына алыргъа умут этеди деген сёз жорююлдо. Ол топалкъолгъа къачырса-мы иги сунаса? Бу элде Муратха сенден тийишли, санга да андан игиси жокъду. Анга сен толу ийнан. Аллах тюз ызгъа салсын – деп, кетди Саняят.

Кеси жангызлай Шамханий кёп сагъышланды, ары, бери буруп да кёрдо. Бирде жюреги хау десе, акъылы угъай дей кетип, бир акъылда: не хау, не да угъайда тохташмай тургъанлай, кёзюне Биймырзаны топалкъол жашы кёзюне кёрюнюп, элгенди. Ол кеси кесине: «Андан эсе мен итле ашы болайым... Муратмы? Мен билген, кёрген айыбы жокъду. Бары да кесиме сайлама къойгъан эселе... Билмейме. Жашауу иги болмаса, кыйналса, кеси этсе башына иш бизге гюнях салмаз депми кесими юсюме атхан болурла? Огъесе акъылы жетсе, бармаз, бизге да киши кёлкъалды этмез депми ойлагъандыла? Ала жаратып, манга айтыргъа уа базынмаймы къойгъандыла? Сайлау кесимдемиди? Къалай болсун да? Ары тартыры, бери созар адамы жокъ. Энди агам да барындан да аны акъылына бюсюрейди. Мухаммат а чынтгы жигитди, батырды, халкъ ючюн кесин отха атарыкъды, тюзлюкню суйген, терен оюмлуду деп махтап тургъанды. Кеси да тирнекли кёрюнеди. Кёлум да къачмайды, жюрегим да жабышмайды... Болмаздан къалса...» – дегенлей, анасы юйге чакъырды, кеси бла кенгешти да жарты жолда къалды.

Ол ингирде Шакъман, ахшам бла жассы арасында Мухамматха тюбеп, бай къауумну оноун билдирди:

– Бу кюнледе адам тынчайгъанды деген кезиуде бийле Махмутха, Къонакъгъа, Азнауургъа, Жижиугъа чабарыкъдыла. Бирем-бирем туталмасала, ёлтюрлюкдюле. Эгечинги да Биймырза улуна къачырлыкъдыла. Сакъ болугъуз.

Андан айырылгъанлай, Мухаммат аны жашлагъа билдирди. Ала дорбунларына кетдиле. Шамханийни да кеси Тёбен элде анасыны эгечине элтип келди. Эрттенликде уа тёрт абрек да атлагъа минип, элге келдиле да, сауутланып, кюн къушлукъдан озгъанда элден чыкъдыла да, бийле тургъанлай тар таба кетдиле.

Бийберти, Къаншауу, Хасан эфендисиде да эринлерин къапдыла, ызларындан сюрюрге да базынмадыла.

– Эфенди, эндиге дери бош создукъ кёре эдим. Муратха, Алийге чабабызмы? – деп сорду Бийберт. Хасан эфенди уа онгсунмады:

– Бу, ол деп туююл. Сибирден урушха ийгендиле, андан да саугъаланып къайтханды Мурат. Анга тиерге бир тюрлю сылтау жокъду, Алийни хатасы болмагъанын хар ким да биледи. Абрекле къайтсала, не этсегиз да эркинсиз.

– Ингирде Биймырза улу Хажибийге Шамханийни къачырайыкъ сора.

– Ол а кеси ишигизди. Неках жазаргъа уа Таумырзаны чакъырыр-сыз, деди эфенди да.

– Бозасы, сырасы да, – деди Бийберт – хазырды. Тап хычин ичле этип, лѣкъумла биширип турадыла. Соаргъа къойланы да баугъа уруп сакълайдыла. Къаугъа чыгъармай къойсала.

– Болуру болса, суугъа балта бламы чабарыкъдыла. Ол сѣз бла экиси да, Биймырзалагъа барып, кеслерин сыйлатдыла. Жылы хычинле, лѣкъумла, эт да салдыла алларына, къарамдыл мор сыраны да, кѣмюк эт-дирип, уллу аякъ бла Бийбертге бердиле. Ол кѣп алгъыш этмедиле. Жалан да «тутхан ишигиз къуралсын! – деди да, зарлыкъ эте, ичинден: « Мени Османымы иши къуралмайды ансы, кимге да табылады мадар», – деди.

* * *

Тюшден сора тауладан къара ауур булутла кѣнге жайылдыла, жер юсюне жапланыпмы къаладыла деп болду. Тардан да сууукъ жел ура, адамланы тышындан юйлеге жыйгъанды. Ожакъладан къалын сыгын тютюн да, эринип чыкыгъанча, эл башына олтурады, жел а аны мычымай тюк-тюк этип, кѣнге сууурады. Аллай ингирде бийле келин къачырыргъа хазырланадыла, жарлы къауум да алагъа къалай тубериклерини оноун этедиле. Экилери да къайгылы, ашыгышлы да ишлени сагышындадыла.

Жассы бла Хажини баууна он адам жыйылып шум болгъандыла, къабакъ эшиклени да кылычын салмай къойгъандыла. Гачия уа, хуна жанында тагагъа олтуруп, киеу нѣгерлени келир жолларына къарайды. Къолунда дугъурлу жабышмакъ таякъ бла жерни аз-аз чучхуй, заманын ашырады, аякъ таууш чыгъамыды деп сагъаяды.

Хажбийни киеу нѣгерлери да жыйылып, аямай бозадан, сырадан тартып, кеф окъуна болгъандыла, уллу-уллу кекире, уууртларын толтуруп, жарты чайнай эт, лѣкъум, хычин, бишлакъ айырмай, тамакъдан энишге ашырадыла, Эл бир жукъудан къайтды деген заманда уа Абдурахманни башчылыгы бла жолгъа чыкъдыла да, Хажилары таба тебиредиле. Аланы келгенлерин эслеген Гачия, баугъа ташайды да, келедиле деди.

Киеу нѣгерле, шош къабакъ эшиклени кенг ачдыла да, арбазгъа кирдиле. Атланы жүгенлерин чыпыннга байлап, шош отоу эшикни аллына басындыла. Кенгден чабып эшиклени кезиу-кезиу урдула да, кылычын атдырып, отоугъа кирдиле. Бек артда отоугъа кирген Шакъман, Мухаматха айтханынлай, эшиклени этди. Олсагъат бауда сакълагъанланы тѣртюсю чапдыла да, эшикни къадауун салдыла, киритни такъдыла, терезени да эки жанында тохтадыла. Бирси жашла уа атланы баугъа жыйдыла. Отоудагъыла тѣгерекни къармай кетдиле да, кызыны анда болмагъанын билип, Хахайны къобардыла да, кызыны сордула. Ол а къабакъда атасыны эгечиндеди деди. Эшик юсюне басындыла. Эшик а аллындан этилип. Абдурахман эшикни къайсыгъыз этгенсиз, ачыгъыз

дегенде, киши жууап бермеди. Терезеге жанлап, аны мияласын сындырырға умут этгенлеринде Мухаммат сөлешди:

– Алтынларыбызнымы урларға келгенсиз? Тапханыгъыз сизниди. Эрттенблагъа дери отоуда жатып, тынчайыгъыз. Элни таматарын чакъырырбыз да, оноуугъузну этерле. Эрттенликге дери жаныгъыз саулай, былайдан биригизни жиберлик туююлбюз. Мени биргеме аскерчи тенглерим бардыла. Мында не кырыгъыз къалгъанды?

Абдурахман, тишлерин кыжжырыкълата, жаныды:

– Ариулюкъ бла ачсанг игиди башынга. Биз терк къайтмасакъ ёшюн урлукъла энди жетерле.

– Келгенлени тишлерин а биз да къаматаллыкъбыз. Кёкюрегинги тургъузма. Биреуню юйюне сен чапханса. Къыралны, законну алларында да ким терс, тюз болгъаны ачыкъланыр. Кака тауукъ тауукъ эркек кычыртмаз деп, сиз иги билесиз, суйгенигизча жырлап, тепсеп туругъа, бирсилеге къарс къакъдырып. Сиз къарс уругъуз да, биз да тепсеп бир кёрейик, хычыуун эсе.

Ол сёз бла Мухаммат Жамботну чакъырды да, къулагъына шыбырдады: «Къарангыда танымагъанбыз. Кимле болгъаныгъызны айтыгъыз» – деп, сөлеш, Жамбот мычымай аны къатлады.

– Кимле эсек да, аны сен билмегенликге дуня башы туюбуне айланырыкъ туююлдю. Эшиклени ач да кетме къой, юйню буздурма да.

Жамбот да масхара эте, сёз къайтарды:

– Кючюнгден келлик эсе, кёр. Сени кибикле бузарча ишленген юйюнг туююлдю. Дуня туюбю башына айланса, сиз къоркъугъуз. Ауазыгъызгъа кёре Абдурахман, Кёккёз. Къалгъанларыгъызны уа къоркъгъандан тиллери тутулуп къалгъаннга ушайды. Жортуулгъа огъурлу кюн чыкъмагъансыз. Сизге кереклиси: къолларыгъызны, аякъларыгъызны да байлап, кымыжа этип, аякъларыгъыздан бошлап, шинжиле, чыгъанала бла туюе, элде орам сайын айландырырға тийишлилесиз. Сиз уялырыкъ да болмаз эдигиз. Бизни уа бетибиз жибирикди.

Ичиндегиле бир бирлери бла даулаша, суху сөлеше кетип, Абдурахман Шакъмандан тиледи:

– Сөлешчи, сени хатеринги кёрлюк эселе.

– Мен а не игилик этгенме? Фронтда туююп, аталарын, аналарын тойдуруп тургъаным ючюнмю кёрлюкдюле хатерими. Атакагъа баргъанда артымдан атып, ёлтюрмегенлерине къууанып турама. Мени къошмагъыз, – деди Шакъман да.

Мухамматны жыйыны аланы юйге беклеп, жаншатып туругъа оноулашмагъан эди. Аланы туююп, ырмах этерге, кёзлерин, башларын къаралтырға эди умутлары. Отоугъа киргенлеринде уа аларындан эшикни этип, жамауат аллында уялтырға, кёллерин кенгдирирге жашлагъа тап туюшюп къалгъан эди. Болмазын кёрюп, Абдурахман адепли сөлешди:

– Къыз къачыргъан тёреди. Биз да Шамханийни Хажбийге къачырырға келгенбиз. Энди хатерибизни кёрюгюз. Эшиклени ачыгъыз да, кетме къоюгъуз. Бир бирни аягъын марамайкъ. Сиз да тюшерсиз бир кюнде къолгъа. Ол заманда бюгечени эсигизге салырбыз. Сёзю, ишни

да ариулукъ бла бошайыкъ. Бизни къачырыргъа угъай, келечиге келгенге санагъыз да къююгъуз. Жаратылгъанлы да келечиге уа ёлюм жокъду. Къалай алай эсе да, бир бири бетибизге къарарыкъ адамлабыз.

Кесигизге жетгенде жумушакълыкъ излейсиз. Мени эгечим Шерифатны эшек атха миндиргенде эриулюк, адамлыкъ къайда къалгъан эди? Аны да къачыргъан этген эдиле, Къачыргъан төре эсе, аны юсюнде төре нек бузулду? Сиз мурдар урлукъсуз. Этигизни шишлик этип ашасам да, кёлюме ётерик туююлду. Сен булбулча жырлагъанлыкыгъа эжиу этерик сунма. Алибийге жыр этдирип, битеу беш да тау элге жайдырама. Бедишлик иги эсе, сиз да сынап кёрююз, – деди Солтан да.

Ол да:

– Аны Хасан эфендиге, Олийгъа даула, – дегенлей, Кёккёз, садакъ окъча, атылды:

– Бийбертни оноун этгендиле дерге къоркъгъанмы этесе? Мен урушда эдим. Атам да эшекни сюрюп айланмагъанды. Шарафутдин, Олий тура тели ишни ким этерик эди? Атамы, мени да къошмагъыз ол ишге. Шерифатда терслигине жолукъгъанды.

– Сени да терслигинге жолукъдурайым. Къанынгдан бушто этип. Эшиклени ачайым, чыкъчы къоркъмай эсенг – деп, Солтан эшикге жанлады. Аны аллына туруп, Мухаммат сёлешди:

– Сабыр бол. Анга да жетер жууап берир кюн.

– Бек суйген тенгимсе, – деди Солтан Мухамматха. – Душман къанынгы тёксе, къанны ол къаны бла жууаргъа керекди. Ол мени бойнума бичакъ салса, кес бойнуму дерик туююлме, Мени ёлтюрлюгюн билсем, мен аны алгъа нек ёлтюрмезге керекме? Кёзюмю чыгъарса, эки кёзюн да чыгъарырма, къолу бла урса табан жетдирирме. Ол къылыч бла чапса, ушкок бла чабарма. Ашагъанлары ичлерине сыйынмай эсе, къан бла къуссулла. Мени сёзюм, антым да олду.

– Тюзсе, Солтан. Асыры кёп тёзгенбиз. Биз да адамлабыз. Кюндюз ишлегенибизни кече ашагъанлабыз. Харам ашагъанла, тюз адамлагъа жашау бермегенле, зулмучула, фитначыла да кимле болгъанларын сынасынла – деди Хахай да ачыуу чыгып,

Бир бирни табанлагъан сёзле кёп айтылдыла. Отоудагъыла, андан чыгъалмазлыкъларын кёрюп, Мухамматха сордула;

Сиз бизни мындан жиберир ючюн не этерге керекбиз? Суйсегиз мал не да ахча берейик. Ол алай айтханда, Мухамматны жыйыны кенгешди да, быллай оноуда тохтады:

– Шамханийни къачырабыз, тилейбиз деген умутну ахыр да юзерге. Ол затны толу толтурлукъларына протокол этип, мухур басдырып, къол салырсыз. Ким суйсе ол телесин, эки жюз сом. Бюгече окъуна белигизде къамаланы, белбауларыгъызны, жүгенлеригизни кесигизге къююп, ат жерлени бересиз, угъай, алай болмайды десегиз а, биз айтханлай эл аллында сюелигиз.

Ол оноуну айтханда киеу нёгерле къыл чайнадыла, ары-бери уруп кёрдюле. Тура кетдиле да, танг атып къалады дегенде ичинден кюле, Шакъман башлады:

– Жамауат аллында бетим кызармасын ансы, къама, ат жер керек

табарма, ахча бла кёмюлсюнле, манга жетгенин телерме, Кьол да салыргъа хазырма. Абдурахман да арсар бола кетип, анга кьошулду. Хажбий бла Кёккёз, Олий, Локьман тырхам болдула. Ахырында Локьман да ийилди. Олий, Хажбий да ол оноугъа бойсундула. Кёккёз кьаты болгъанда, Хажбий анга хыны сёлешди:

– Сен а эфендини жашы туююлмюсе манга-манга деп турургъа. Элни да сиз ашайсыз. Ол эки тюенми кьалдырлыкьды жанынгы.

– Биреу кьатын келтиреди, мен аны ючюн не кьара кюннге кьалама? Сени ючюн туююмю да бермейме.

– Берген а этемисе – деп, Кёккёзню ортагъа алып, кьарап-кьаракьынчы бели бауун, кьамасын тешдиле, Кьалгъанлары да тешип, барын да Шакьманнга бердиле. Аны чькъма кьоюп, ахчаны, протоколну да келтир да, атланы, нёгерлеринги да элт деп, Биймырзалагъа ашырдыла. Биргесине да Алий бла Солтан кетдиле.

Шакьман тап оноу этгенсиз деп, махтады жашланы. Аланы правлен кьатында кьоюп, Биймырзалагъа болушун айтды. Даулаш кёп болду, бир бирлерине ачыу тиер чанчхы сёз айтыр, тырман этер ючюн да кьоймадыла. Бермезге умут этселе да, бий намыслары сынарын суйюп, Мухамматлары излегенни толтурмай кьарыу тапмадыла. Ахчаны да киеу нёгерледен жыйылгъандан берип, кьагьытха да мухур салып, Шакьманны артха жибердиле.

Отоудан бирем-бирем чыгъарып, кьагьытха да кьол салдырып, Мухамматлары киеу-нёгерлени арбаздан алай ашырдыла. Танг атаргъа кёп кьалмаса да, юйге жыйылып, айран ичдиле, этгенибиз тюзмюдю деп Хажиге да сордула.

– Арада ачылыкь болмагъаны игиди. Белбауларын, кьамаларын, ат жерлерин сыйыртханлары, жазгъан кьагьытлары да башларына бедипликди. Ахчаны уа бош ала эдигиз – деди. Кьонакь былай кьошду:

– Шакьманны затларын кесине кьайтарырбыз. Ахчагъа уа жер табылады. Ала бизни аллай кёбюбюзню ашагъандыла. Алагъа харам болмагъан, бизге да харам туююлду. Ол да ичлерин кюйдюрсюн. Ала харам бла, биз а мадар, амал бла. Чуу дегенлеринлей, барын да жамауатха айтабыз.

– Ол ачыу, чочуулары бла бирлеригизге бир хата этерге ала артха турмазла. Халкь жайылгъынчы бирге болугъуз. Бизни биченле кьаланган жерге чыгьыгьыз да солугъуз, кьалкьыгъан да этигиз. Мен а эрттен бла Шамханийге барырма да, алып келирме. – деди Хажиге.

– Биз туюше элде болурбуз. Ол замандан алгъа элге кьайтма – деди Азнауур да.

Ала ол оноу бла Хажиладан кетдиле. Кеси Мухаммат бла кьалгъанда уа ол сагьышха кёллон берди. Атам, не сагьыш этесе дегенде Мухаммат, башын кётюрдю да:

– Шамханийни юсюнден. Ит урлукь алы бла тынчайып кьалыр демеиме. Суйсе, суймесе да кьызны кьачыргъан адетди, Анга киши жукь эталмагъанды, Кеси жаратханы бар эсе, кетип кьалса иги болур дейме. Олду мени тынгысыз этген;– деди.

– Мухаммат Хажиге, бети кьызара, сорду:

– Атам, Кьонакь Муратны юсюнден санга жукь айтханмыды?

– Сагъыннганды. Итлени юйюбюзге чапдыра турмай, Муратха барып кьалса кьалай болур? Жарлыды. Балам, мен андан да жарлы эдим. Мени юй этген кьайынларым эдиле. Хайт десек, Аллахны ахшылыгъындан, Муратны биз да юй эталырбыз. Ол бизге жараулу адам сунама, сен не айтаса ансы?

Хажиде аны айтхандан сора жашыны бетине тюрслеп кьарады. Ол а:

– Мен да сени акъылынгы жаратама, элибизде, кьатыбызда, кьайынлары болуп да кьыйналыкь туйюлду. Мурат кеси да тынч, басымлы адамды. Туурагъан гыржынны багъасын биледи. Къыз жаратса, созмай этерге керекди – деди.

Хажиде бла Мухаммат кьабакь эшиклени этип, уллу кирит такьдыла. Итни да арбазгъа бошладыла. Жатханда уа Мухаммат жукьугъа кесин терк хорлатды. Хажиде уа, юй бийчеси бла кенгеше, тангын атдырды. Эрттен намазын да этип, ол кызын келтирирге Тёбен элге атланды, Мухаммат а отуннга тебиреди.

Тюш алада аскерден кьайтхан жашла, абрекде да ныгъышха жыйылдыла. Мурат да аланы аллары бла беш кьойну сюрюп, юйюне озду. Бир кесекден а ол да алагъа кьошулуп, кечеге хапаргъа кёлюн берди. Хажиде бла Шамханийни келе тургъанларын кёрюп, Мурат бет бурду. Аны кьара кьалын сакъалы да букьдуралмады бетини кьызаргъанын. Хажиде саламын алып, Муратны кёзлери кёпге дери атасын бла кызын ашырдыла.

Ала юйлерине жетип, иги кесек заман озгъандан сора, Кьонакь Хажилагъа кьууулду, Отоуда тагъылып тургъан белбаулары, кьамаланы, эшик артында ат жерлеге кёзю жетип, ол лакьырда этди:

– Белгиде атла не бир, не жети болуучу эди да. Была уа алты. Баям жетинчи белгиде атны «излей кетгендиле» киеу нёгерле. Шамханий хазырланганча кёрюнмейди. Эртте сунупму да турады. Чанкалагъа барсанг бизге сёлеширге да кюсемезсе.

Жетиси азды, жыйырма жети десенг да бир ишди ансы; – деп ышарды Шамханий да. – Кьара сюек акь сюеклеге не хазна жарашыр дейсе. Сёлешмезсеми дейсе? Къанжалбаш юйледен кьарасам а, сизни не этеме? Бийче бийчеди.

– Бийчеле сибиртки этерге элтирик болурла ансы, сени кьубултургъа, кюн тийдирмезге уа не хазна – деди Кьонакь да.

Хажиде бла Абуш, Кьонакьны кьызгъа сёзю болгъанын сезип, аш юйге кетдиле. Ол да сёзю кьысха салды:

– Шамханий, бийле сени тынчайтмазларын ангыла. Сени ары-бери элтп, букьдуруп, жыйын болуп сакълап турургъа да кьолдан келмез Хажбийни сайласанг, сёзюбюз жокьду, Муратны тийишли кёрсенг, иш бюгече битерге керекди. Юйюнг ишни кеси ыразылыгъынглай этерге эркинлик бергенди. Муратны бери тартып, сени ары тюршейбиз. Хажиде атабызча, Абушну анабызча кёребиз. Жашланы кьарындашларыбызгъа, сени эгечибизге санайбыз. Мурат элибизди, суйген тенгизди, акьыл кенгешчибизди. Экигиз да насыплы юйюр кьуарарсыз, биригиз биригизни билирсиз, хурмет этерсиз, намысын жюрютюрсюз деп, умут этебиз, Созма – не угъай, не хо.

– Шамханий жерге къарап тургъан болмаса, башын кётюрмеди, не акъ, не къара демей, тынгылайды, бети бир къызара, бир саргъала, кьоллары кьалтырай, урчугъун тобукълары юсюне салды.

– Нек тынгылайса?

– Къонакъ, сен айтханлай, аллай ишни уруп этип кьойгъан тынчмы сунаса? Анга жууап бергенден эсе, жангы тауну кётюрген тынчды. Мени бусагъатда жууап бер деп къысма. Тамбла Саняятны жибер, – деди Шамханий,

– Къонакъ аны иги ушатмады:

– Тейри, Шамханий, тамбланы унут. Ингирде келир эгечинг. Сен болмасанг, Муратха, асыры жаш эсе да, Алилни къызын алыргъа керекбиз. Заман озуп барады. Сен бюсюремеген Муратха суююп барлыкъла кепдюле.

Ол сёз бла Къонакъ чыгъып кетди. Шамханий да жангыз кеси сагъышлары бла кьалды.

Муратны узун санлары, ариу ишленген кьалын сакъалы, бурмаракъ къысха мыйыкълары, кьаралдым уллу кёзлери, къара чалыудан этилген тюймелери кьапталын кенг ёшюнуне гам этгенлери, мангылайында къызгъылдым табы эсине тюшдюле. Жашны кёзлери Шамханийге суюдюмлю къарагъанлары, аз кюлюмсюрегенлери кёзюне кёрюндюле. Жюрегине бир тюрлю хычыуун жылуу киргенча болуп, бетине исси кьаны чапды да, жыякълары, кьулакълары да къыздыла.

Шамханий кеси кесине: «Муратны суююпму турама? Жюрегим дыгъыл этгенине кёре, алайгъа ушайды. Ансы ичим, бетим да къызмас эдиле». Ол кесин Муратны кьучагъында сунду, эти-жени адыргы эте, кьалтырай, кьан тамырларында кьаны ойнай башладыла. «Эшта да, Аллах экибизни бир бирге тийшли кёрген болур, Ол кьайтхынчы мен да киши эшигине чыкъмадым. Мурат да башха адамгъа жангылмады. Къадардан киши кьутула болмаз. Юйюмю да тынгысыз этип турмайым. Угъай десем, киши дау этерик туююлдю. Мен иги болсам, Мурат юй тутмаз кишиге ушамайды».

Шамханий кеси кеси бла кенгеше баргъаны сайын, Муратха кёлю жабыша, кёзлерине жумушакъ къарам келе, жюреги дыгъыл эте, жырлай башладыла, эринлери «насып юлюшюм» деп, шыбырдадыла, Къопду да эшикге чыкъды, кир болмаса да арбазны, орамны сыйпады. Аш юйге отунла, сыгынла да элтди, отха уллу чоюн бла кьакъ эт салды да, картофланы кьабугъун арта, от жагъагъа олтурду. Хажи да абдез алып намаз этерге тебирегенде, къыз аны абдез сууун тёкдю, намазлыгъын салды, анасына да абдез алдырды. Аны санлары уа башха кюнледен эсе женгил кьымылдайдыла. Бир бирде уа бетинде таукеллик, дагъыда арсарлыкъ эсленеди. Айхай, киши юйюнде кьалай жашарыны, кьадары неге жетерини юсюнден сагъыш этмей да, жюрекке арсарлыкъ келмей болмайды. Не десенг да, къыз жашауундан, кёлюнден айырылгъан тынч туююлдю, Биреуню юйюнде юй бийче болгъан, аны айыбын, гюняхын да бойнуна алган, кесин да анга берген сагъышландырмай кьалай кьойсун!

Ашхам заманда Саняят жетди, Шамханий бла кенгеси къысха болду. Ол Саняятха сиз айтханлай болсун, бюгече угъай, тамбла деди.

Саниятха кѳуш-кѳанат битип кѳайтды да, Кѳонакъ Жижиу бла Муратха барды. Анда ючюсю да тамбла кечеге келтирирге оноулашдыла. Ол кече окѳуна Саният, Кѳудас да боза ачытдыла, отоуну, юйню да ариу жыйышдырдыла, Эрттенлигинде арбазда, юйде да боза биширип, салат салдыла. Кѳонакъладан тийреу бла бир боза да келтирдиле, кѳоншулары да будай унчук келтирдиле да хычинле, лѳкъумла этип биширдиле, Хычинлени жау сюртюп, кѳазан бла юч аякны юсюне салдыла да, башын гам жапдыла, тюбюнден сел отчук этдиле, лѳкъумланы, гыржынланы да четенлеге жыйдыла. Алийладан бла Сахайладан келген бишлакъланы да кѳрделен четенлеге жыйдыла. Отоу мюйюшюнде келинге да жер жарашдырдыла.

Махмут Тѳбен элден эфенди алып жетди. Ашхам кѳарангысында, Муратны отоугѳа чакѳырып, сакѳал-мыйыгѳына, юсюне-башына кѳарадыла, жангы ич кийимле кийдирдиле. Жассы артында уа Кѳонакъ бла Мурат, бешеуленни да нѳгер этип, Хажилары таба кетдиле.

Кѳонакъ отоу терезени шош кѳакѳды. Мычымай эшик ачылды да, Махмут бла Кѳонакъ отоугѳа кирдиле, Шамханийни Махмут кѳойнуна алып, Кѳонакъ да бир чулѳгамны алып чыкѳдыла. Кѳонакъ чулѳгамны Алийге берип, Шамханийни кѳойнуна алды да Махмутну атха минме кѳойду. Ол ат иерни арт жанына мингенлей, Шамханийни ат бойнуна берди. Ала арбаздан чыкѳгѳанда да юйде киши кѳымылдамады.

Ат аякъ тауушланы эшитип, Муратладагѳыла арбазгѳа чыкѳдыла. Терк окѳуна аякъ бла будайны да хазырладыла. Кѳонакъ, атдан тюшюп, Махмутну ат бойнундан Шамханийни алып, отоугѳа кирирге тебирегенде, келинни башындан будай чачдыла. Кѳонакъ босагѳадан ичине ычхынды, эки атлагѳанлай, жабыу тагѳылгѳан мюйюшге жетди да, Лейляны кѳолуна туттурду. Ол да келинни тѳгерегине, башына кѳарады, акѳ гыранчаны мангылайындан аз ѳрге тартды да, кѳучакѳлап, уппа, алгѳыш да этди:

– Аллах, огѳурлу кюнде кир бу юйге, Насыплары тутханладан, толу юйюр ѳсдюргенледен бол! Халкѳгѳа, элге да тынчлыкѳ!

Муратны кѳууанчына суйген тенглери жыйылдыла. Алгѳа неках этип, ызы бла кѳурманлыкѳгѳа эки кѳой да союп, танг алагѳа дери ашай, иче, ойнай, кюле турдула.

Эрттен бла уа элге, топ атылгѳанлай, Шамханий Мурат бла кѳачханды деген хапар жайылды. Бий кѳауумдан кѳалгѳаны алгѳыш этдиле, кѳууандыла, хазна кѳалмай кѳол тута бардыла эллиле. Элни асламы Муратны тоюна хазырлана, бир бирле боза этедиле, башхалары уа союлдукѳ мал элтирге таукелленгендиле. Жарлыла ол тойну кеси тойларына санадыла. Бютюн да кѳалын алмазгѳа, сый салмазгѳа деп айтылгѳанына ырызы болгѳандыла.

Тамбла той этиледи деген ингирде элге эки атлы кирди. Ала, ныгѳышха жетгинчи атладан тюшдюле да, адамлагѳа салам бердиле:

– Салам алейкум, жамауат!

– Алейкум оссалам! – деп ѳрге кѳопдула. Юсюпню бла Сергей Петрович Степановну таныдыла, кѳучакѳлашдыла, кюнча жарыкѳ болдула. Ныгѳышдан кѳарап, Юсюп юйюнден тютюн чыкѳгѳанына сейир этди.

Азнауур Юсюпге сөлешди: Не тап келдинг. Тамбла Муратха той этебиз, къатын алгъанды. Асият а къайдады?

Ол да кёп турмай жетерикди. Мени юйюмде уа ким жашайды? – деп сорду Юсюп. Мурат дегенлеринде, болмагъанча къууанды. Сергей Петрович да, хар кимни тынчлыгъын, эсенлигин сурай, тау тилин ачды, адамла да анга ыспас этдиле. Атларыны башларындан тутханлай арбазгъа киргенлеринде, дуния кычырыкъ, хахай этип, бир бирге ал къоймай экисини да юслерине чапдыла, бир бирден алып, къучакъладыла, ийнакъладыла. Бек артда Мурат алгъа Сергей Петровични, ызы бла киеуюн къучакълады.

Бир кесек шошайгъанларында уа:

– Октябрь революция хорлагъанын эшитмейми турасыз? Властьны Ленинни, большевиклени башчылыклары бла ишчиле, солдатла, жарлы эллиле алгъандыла, Совет правительство къуралгъанды. Ура! Ура! Жолдашла!– дегенлей Сергей Петрович «Ур-р-р-а-а-а!» тауушла таулары зынгырдатдыла, бёрклерин ёрге-ёрге атдыла, секирип,тепсегенле да болдула. Ол къууанчча тегерекдегиле жыйылдыла. Эр киши, тиширью, къарты, жашы, сабийле да правлен аллына къуюлдула. Хажини бла Мухамматны чакъыра адам ийдиле. Ала правлен аллына жетедиле дегенде, Мурат адамлары артларында букъду. Хажу бла жашы революция хорлагъанын эшитгенлеринде абреклени, Мухамматны тенглерин, элни жарлы халкъыны кьолларын тутуп, къучакъладыла. Къууанчлы кёз жашларында да жашырмадыла. Сергей Петрович Муратны нек букъгъанын билгенлей Хажини къучакълады да, Къонакъгъа келтир бери Муратны, Хажиге кёрюнсюн, эки къууанчча да алгъыш этейик деди.

Къонакъ Хажини кёзюне къарады, жанынга тиерик эсе, кесинг ыразылай этейик деди. Ол арсарлы болгъанда Азнауур бла Мухаммат Хажиге:

– Ёмюрлюк, уллу къууанчда ол да бизни бла бирге болсун, революцияны къууанчына этилген тойда халкъ бирча ойнасын, кюлсюн. Огъурлу, алгъышлыкъ тойлада зулмулукъну ёмюрлюк бузу эрисин,– деп тохтагъанда, ол жумушады, бети нюр жана, жарыкъ кюлдо:

– Хасан эфендиге сёз кьозгъаргъа аламагъ юлгю беребиз. Башыбызны жырлыкъ этер. Большевик оноу бла элге биринчи кюн окъуна намыссызлыкъ, Аллахха асыллыкъ ишле кирдиле, – деп Хажу арсарлы болду.

– Анга не сёз. Жаншама къой. Эриксе тохтар. Тилин тыялмазса, исси къапдырырбыз. Жангы къууанчда ариу, жангы адет, тёреле туусунла да туусунла. Андан намыссызлыкъдан керу къалайыкъ. Биз Хажини аузуна къарайбыз. Игисин кимден да ол ахшы ангылайды, – деп кьошду Алий да.

– Арысейден келген суйюнчюню хатери ючюн, революцияны Тейри жарыгыны хурмети бла алгъышлайым. Келтиригиз элни аллына.

Аны сёзюне кёре, орайда айтып, Муратны, бёркюн да кёзлерине тартып, Хажини аллына алып келдиле. Хажу, лакъырда этип, тыягъы бла сермеди да:

– Уручу. Революция бла алгъышлайма. Бизге ёмюрлюк кюн тийген-

ди, уллу насып келгенди – деп, кьолун узатханда, Мурат Хажини кьаты кьучакълап, уппа этди, кьойнуна алып тегерек айландырды.

Кьызыл байракъ да шуулдай, эллиле митингни ачылырын сакълайдыла. Правленни чорбатына Азнауур, Сергей Петрович, Мурат, Кьонакъ, Хажи, Алий, Юсюп чыкъдыла. Алайгъа мычымай Хасан эфенди, Сарбий, Биймырза, Кёккёз, Абдурахман, Къаншау; Хорбий, аладан артда Шакъман да келди. Азнауур, кёлю тола, кьууаннгандан халкъгъа айланып, сёзюн кючден башлады:

– Багъалы эллилерим, къарындашларым, бизге бюгюн уллу кьууанч хапар келгенди. Ол сейирлик алаамат иш бизни дунягъа жангыдан туудурады. Эндиге дер

*Тёшегиз ташдан болду, нар болду.
Жуургъаныбыз кёкден акъгъан къар болду.
Эй, дунябыз кьабыр кибик тар болду.
Ой, кебинсиз кьалгъан жарлы ёлюле,
Кетедиле бу дунягъа термиле,
Кёз кьапларын кьанатлыла кемире.
Аналагъа бугъоу-сынжыр салалла,
Жашларыбыз кьазауатха баралла
Жарлы анала жилий-жилий кьалалла.
Дунябыз кьарангыды, туманды,
Биз бир бирни бек кьаты тутайыкъ кьолундан,
Эркин болурбуз ит патчахны зорундан...*

– деген жырыбыз халкъны сарнауу эди. Бюгюн а биз сарнауу кьоюп, кьууанч жырны жырлайбыз. Бизге азатлыкъ келгенди, кьабыр кибик, тар дунябыз кетгенди, Эркин солугъуз, таукел атлагъыз, кьашларыгъызны керигиз, мангылайыгъызны ачыгъыз. Энди дуня иеси ишчиле бла жарлы эллиледиле...

Аны сёзюне чам эте Къаншау:

– Жаланбыдырла, баштакъла, къарабауурла? – деп кьычырды.

Мени жауума аллай Кьонакъ айлансын. Къама бла ичин жармагъанлыкъгъа, къамичи бла этин-женин къаралтмагъанлыкъгъа, сёз бла ол Къаншауну тюрер ючюн кьалмады.

– Къара халкъ болгъаныбыздан жийиргенмейбиз. Жаланнгахбыз. Ол да кертиди. Сенича, бийлеча харам ашамагъанбыз. Жалчыланы жегип, кьыйынларын бермез ючюн кьанларын тёмегенбиз. Халкъны жерин, агъачын, сууун бийлеп, байлыкъ жыймагъанбыз. Сени менден, Муратдан, Махмутдан, Юсюпден ненг артыкъды? Кишилик, жигитлик бла аллыбызгъамы ётериксе? Адамлыкъ бламы хорларыкъса? Намыс, хурмет этеми билесе? Адеплик эсе бламы озаса? Аузунг – багуш, кьылыгъынг эсе – эшек, сюегинг – акъ, жюрегинг – кьакъ. Ниетинг къара, сёзюнг жюрек жара. тукъум атынг мурдарча, кесинг да мурдарса. Былайдан кьуру. Сени бери киши чакъырмагъанды, – дегенлей Кьонакъ, биягъы Къаншау тилин тыялмады:

– Мен да бу элде жашайма. Сен кет – абрек. Къысталыргъа сен

тийишлесе, – деген сөз бла кьамасына жабышды.

Арт жанындан бара барып, Махмут уруп, аны аллына кьаплады, табанлары бла аямай тьюдю. Не бийле, не эллиле ёрюшге чапмадыла. Ахырында Мурат кьычырды:

– Кьой муну, эшекни тьуйноп атмы этериксе. Аны тилин кьысха этер заман жетип турады. Аллаиланы халкь судю этер оноуларын. – Махмут артха турду. Кьаншау кесин аны юсюне атханда, Дорбий аллына турду да, сен эсиргенми этгенсе, халны кёрмеймисе деди да, эки жаш бла аны юйюне ашырды

Азнауур элде митингни ачып, сёзю Сергей Петровичге берди.

– Шуёхла, – деди ол, – жыйырма бешинчи Октябрда быйыл Россейни ара шахары Петроградда, ызы бла Москвада, башха уллу шахарлада, битеу кьыралда ишчиле, жарлы эллиле, революция ниетли солдатла бла биригип, Болжаллы буржуй правительствону кетерип, оноуну, эркинликни кьолларына алгъандыла. Октябрь революция хорлап, кьыралда оноуну Совет властны кьолуна бергенди. Халкь комиссарланы Совети кьуралып, анга башчылыкны Владимир Ильич Ленин этеди. Ол большевик партияны, Совет республиканы да кьурагъан, Уллу революционерди. Ма аны суратын кёрюгюз.

Тёгерек чулгъанган кьагъытны ачып, ол аны эки мьойюшюнден кеси, бирси эки мьойюшюнден да Азнауурга тутдуруп жайды да, тёгерек айландырып, адамлагъа кёргюзтдю.

– Уллу башы барды. Бек акъыллы болур.

– Мангылайы кенг, жарыкь, ариу ниетлилигин кёргюзтедиле.

– Кёзлери уа акъыл тёбесидиле. Келбетли.

– Сары шилли болур.

– Жарлыланы ёкюлю.

– Тюзлюкню, тенгликни чигинжиси. Халкьны атасы – деген сёзле эшитиледиле.

Сергей Петрович жерине кьайтып, сёзю андан ары бардырды: – Совет власть халкьга не береди? Эллилеге – жерлени, сууланы, агъачланы, ишчилеге – сегиз сагъатлыкь ишчи кюн тохташдыргъанды. Биреу биреуню кьыйынын ашап жашауну кьурутады, ачлагъа – ётмек, халкьлагъа -мамырлыкь!

Миллет, кьара, акь, кьызыл шиллиди демей, дин айырмай, битеу халкьлагъа тенг эркинлик бериледи. Бийлени, байланы зорлукьларын кьурутады. Тиширыулагъа да жамауат, кьырал ишге, оноугъа кьатышыргъа эркинлик, тенглик бериледи. Тиширыуну кьалыннга сатыу, андан сый излеу законсуз ишге саналады. Жашасын Октябрь революция! Жашасын Совет власть! Жашасын Ленин!

Адамла тау ауузну зынгырдата, кьычырадыла, алгъышла, суу шорхалача, бир бирни кьууа, элни башында хауагъа кьошуладыла, кьарсланы уа ахыры жокьчадыла.

Сёзю Хажиге бердиле. Ол, кёзлери, бети да жарыкь жана, сёлешеди:

– Мархабатлы, огьурлу халкь сен ёмюрледен бери тьуйюлюп, унугъуп келгенсе. Бюгюн бизге эркин, тенг жашауну, азатлыкьны

батмазлыкь кюню тийгенди. Отда кюйюп, темир туйюп, эшек бла сабан да сюрюп жашагъанма, Жастыгъым таш болуп, кёзлерим жилимукъдан толуп да кёп жылланы ашыргъанма. Гыржынымы, кёк тузлукь тапмай, черек суу бла да ашагъанма. Мен кёрмеген, сынамагъан учузлукь кьалмагъанды. Эркинликге, тенгликге термиле, адамлыкь даражабызны киши сындырмаз, малтамаз ючюн аз кюрешмегенбиз. Бюгюн революция, большевикле манга Хажы сен адамса, сени инсанла бла тенг эркинлинг барды, башынга, кыйынынга эркинсе, жерден, суудан, агъачдан адам санынга кёре юлюш аллыкьса, хар не игилик да жарлы халкьгъа болсун дегенле оноу этерикдиле дейдиле. Излегенибизни, кюсегенибизни тапханбыз. Къыралны, халкьны да бу къууанчлы кюннге чыгъаргъан Ленинни, большевиклени ёмюрлери аламча чексиз, узакь, дуниялары, жашаулары кенг болсун!

Къасай Сергей Петровичге былай сорду:

– Хоргамгъа уа ким оноу этерикди?

Кесигиз суйюп айыргъан революция комитет, комитет а кеси ичинден айыргъан комиссарны оноуна къарарыкъсыз.

– Урушха бизден ахча, ат, мал кыярыкъмыдыла? Адам аллыкьмыдыла?– деп сорду Гопай да.

Биягъы Сергей Петрович:

– Угъай! Урушну орус пагтах, бийле, байла башлагъандыла. Ол уруш тюзлукь ючюн бардырылмагъанды. Аны ала киши жерин алып, хорлагъан къыралыны байлыгъын сыйырыр ючюн ачхандыла. Халкьгъа ол керек туйюлдю. Большевикле, Ленин урушну тыяр ючюн, мамырлыкьны тохташдырыр ючюн кюрешедиле.

– Манга да бир сёз беригиз – деп, тиледи Хасан эфенди да. Бермейик дегенде Хажы, Алий, Юсюп да не айтырыкъ эсе да бер деп къысдыла. Эфенди, башында къызыл песини къара налтехи ары-бери бара, жылтырауукь парча халатыны этеклери да жел эте, чорбатда, Муратланы къатларына чыкъды. Сакъалын сылап, салауат да салып, сёзюн бисмилляхий рахман ырахим деп башлады:

– Сейир, тамаша болуп тынгылайма былайда айтылгъан сёзлеге, къууанчха да. Бир гяуур большевик келип, Арисейде юйсюзле, кюнсюзле, мыжыкъла оноуну кьолгъа алгъандыла, бий, бай боллукь туйюлдю, комиссарла барын да тенг этгендиле, тиширыула да эр кишиле бла бирча тенглик алгъандыла, жерле, суула, агъачла да барына да тенг юлешиниркидиле дейди. Таш, агъач жаратылгъанлы да байла, бийле, жарлыла болуп келедиле, Аллах жашауну алай тийишли кёрюп, къадар, хукму этгенди. Большевиклени оноулары кирсе, ала хорласала, къырал артына барыр, жашауубуз бузулур, революция да жоюлур. Динибизге, ийманьбызгъа, адетибизге, намысыбызгъа да заран боллукьду, бузулукьду. Ёлсек, жаназысыз кьаллыкьбыз. Ол букьдурган этгенди ансы, динни да, намысны да жокь этгендиле, Арисейде къатынланы, кызланы да ким къалай суйсе алай жүрютеди. Бизге да ол адетлени кийирирге кюрешедиле. Бюгюн окьуна буза турадыла адетибизни.

– Болмагъан загланы, ётюрюклени жайма. Санга сёз бермейбиз,– дегенде Азнауур, эфенди бютюн къаты болду:

– Сиз сөлешгенде биз тынгылап турганбыз, Эринмей тынгылагъыз. Петрограддан бла Москвадан келген хапарлагъа кёре уа большевикле ууатылгандыла.

Муну аузун тыйыгъыз, деп кычырды Солтан.

– Кертисин билирге сюе болмазса. Сен да эгечинге ушагъан бир малгунса, – эфенди бютюн бек кызды. – Власть кимни кьолунда болгъаны белгили туююдю. Сиз юре турганлыкъгъа, сёзююзге ким ийнанырыкъды? Сизге оноу жетгинчи ма бу таула кюл болурла, черек да, тамычы кьалмай, кьурур. Ары дери уа кьуру гыржын ашамай турайыкъ. Биз, беш да тау эл, Кьумукъ, Кьарачай, Черкесле бла бирге Тюркге кьошулурукъбуз. Биз динибиз, намысыбыз бла кьалыргъа сюебиз. Ишибиз кьазауатды. Кёремисиз жашил байракъ тагъылып тургъанын, – деп, Шарафутдинни юйюню башында желпиллене тургъан жашил байракъны кёргюзтдю – Ол динибизни байрагъыды. Хоргам аны тагъып, кесин Тюркге кьошулургъа ыразылыгъын билдиреди.

Хасан эфенди дагъыда жаншарыкъ болур эди. Аскерден келгенле, Кьонакълары бет алышып, ачы-ачы сёзле бла борбайларын кьыркьмасала. Бираз эс табып, Юсюп тёзюмден чыкъды да, эфендини жагъасындан тутуп силкеди.

– Эл санга ол оноуну кьачан бергенди? Тюркге кьошулуп алгъынча хыйла ишлерингими бардырыкъ эдинг? Сен жайгъан уу халкъны жюрегин бузады. Кирли ишлеринги юсюнден айт. Бет атмай сана. Кьоркьгъанмы этесе? Кьуру былайдан.

Аны этеклерин жел кёпдюре, бир жанына тюртдю, Къаны бузулгандан кыызара, саргъала, эллиледен кечгинлик тиледи:

– Айып этмегиз, женгилик хорлагъанына. Кесимден таматаны жагъасына жабышханыма. Кечиредиле, ийменедиле деп, бизни жел башла, агуманла сунады. Угъай, акъны кьарадан айырабыз.

– Кирли ишлени этип сиз айланасыз. Биреуню некахлы кьатынын алып сен кьачханса. Шерият сени ёлтюрюрге, тутаргъа сюд этгенди. Махмут некахсыз жюрюп, Шерифатны бедишлик этгенди, Мурат абрекледен жыйын кьурап Хажбий тилей тургъан кьызны хор бла алып кьачып, некахсыз жашайды. Кьонакъ эсе мурдар, Азнауур Сибирден кьачхан тутмакъ. Къанбермезлагъа патчах правительство берген жерни, агъачны сыйырып, зекятланы жыйып худур быдырларыгъызны толтургъанла сизсиз. Эллиле уа энчи мюлклерин, кьатынларын, кьызларын сизни бла тенг этерге бошамайдыла. Алагъа дин, намыс, хурмет керекди. Мында гяуурланы властына, Совет властха жер жокъду. Эллилеге соруугъуз.

Алий манга сёз беригиз деп тиледи. Анга сёз жетгенде:

– Бизни кьатыбызгъа Солтанны, Къаусарны, Кьоналийни, Таумырза эфендини былайгъа чакъырыгъыз. Мурат неках кьагъытынгы да былай бер – деди.

Ол адамла чорбатха чакъырылгъанлай, Хасан эфенди кетип тебиди. «Хасан эфендини жиберме», – деп кычырды Алий Жижиугъа бла Махмутха. Ала экиси да эфендини ортагъа алдыла. Алий да тёзюмюн тауусуп, кьаты сёлешип башлады:

– Хасан эфенди тюз адамланы топуракъ бла кьатыш этерден кьалмагъанды. Кесин халкъгъа ёкюл этгенди. Жамауат дурус биледи ол кимни ёкюлю болгъанын. Юсюп Асиятны алып къачханды дейсе. Асиятха бла Османнга алдаулукъ бла неках этмегенме деп, халкъ аллында Къуран бла ант этчи, Къаусарны ийип, Асиятны Юсюпге белгиге берген жаулугъун алмагъанма дечи. Абдурахманни эгечи Зухура бла тос жюрюп, бууаз этип, сабийин кетертирге Къаусардан тилеменгемисе? Ол кетерирге кьолундан келмезлигин айтханда, башын суугъа атханды. Аны уа Махмутха жагъып, табыгъыз, ёлтюрюз деп, жибермегенмисе Зухураны къарындашларын? Акъылдан шашхан Сайхатны Шарафутдин бла Къоналий тюртюп Черекге атханларын санга айтханда уа «Аллах кечиреди аны сизге. Ол гюнях мени болсун» демегенмисе алагъа? Махмутха бла Шерифатха уа Хажин неках этмегенмиди? Муратха бла Шамханийге Тёбен элни эфендисин этген некахны уа магъыз Таумырза эфендиге окъутугъуз, жамауатха эшитдирип. Сайхатны къабырына патеген куюуп жандырыгъа баргъанында Солтан тутмагъанмы эди сени, Хасан эфенди? Энтдадамы санайым? Огъесе боллукъмуду? Ким аманлыкъчыды, жамауат? Хасан эфенди.

– Эфенди, деп кычырдыла. Тиширыула жилимукъларын жаулукъ къанатлары бла сюртедиле, эр кишиле налат береди, атасын, анасын да «махтайдыла». Бий къауум жерге къарай кетип, Зухураны аты айтылгъанда «Ёлгенлени жерлеринде кююгъуз» – деп чамландыла.

Хасан эфенди, тузгъа тюшген кьуртча, адыргыгъа кьалды, башын жулургъа кюрешди, киши аны сёзюн кьулакъгъа алмады. Неках кьагъытны да окъудула, шагъатлагъа да сордула, алайды деген болмаса, бири да эфендиге жаруула шагъатлыкъ этмедиле.

Бек артда Мурат сёлешди:

– Мен абынган адам эдим. Бай болама деп, юйюмю чачдым, Сибирде тогъуз жыл турдум, урушда да юч жыл чакълы айландым. Кимни хатасындан? Къанбермезланы Хасан эфендини зорлукъларындан. Анама бийле кьолларындан келгенча кыйынлыкъ сынатхандыла. Акъылдан шашдыргъандыла, отда кюйдюрюрге тебирегенде жамауат сыйыргъанды, суугъа атып жойгъандыла, къабырын кюйдюрюрге кюрешгендиле. Залимле, бийле, эфенди бир насыпсыз кьарт кьатыннга алай этерге Аллахдан да кьоркъмагъандыла, бетлерине да уялмагъандыла. Мен да, алача кьутургъан бёрю болсам, бюгюн аланы къама бла къарыларын жарлыкъ эдим. Угъай, биз адамлабыз. Этген артыкълыкълары ючюн халкъ аллында жууап берир кюнлери жетгенди. Ким тюз, ким терс болгъанын халкъ ангылагъанды. Мен Арисейде болгъан революцияны, Тюркге кюшулууну юсюнден айтырыкъма. Халкъ къайда да халкъды. Жарлыланы кыйынлары бла жашагъан къайда да зулмучуду, кеси кыйыны бла жашамайды, халкъны эзеди. Хоргамда Бийберт, Къаншау, бийле, байла, Хасан эфенди да бирдиле. Халкъны этин ашагъан, къанын ичген залимледиле, зулмучуладыла. Тюркде да жарлы жарлыды, бай, бий байды, бийди. Ала да халкъны бойнундан буууп тургъан унукъдуруучуладыла Хасан эфенди бизни Тюркге кюшуп, жангы боюксагъа жегерге мурат этеди. Хасан, сен этген кир ишлени, аманлыкъны ол сен

гяуур деген бир оруслу ишчи, жарлы элли бизден бирибизге этерик тойюлдо. Ма Сергей Петровични кыарындашы, бизни Хажича, темирчиди. Мында жашаргъа онг бермей, башларын алып кыачхан Юсюпню, Асиятны юйюнде тутуп турады. Мени Сибирде ёлюмден оруслу революционер сакълагъанды.

Халкъгъа эркинлик, тенглик, мамырлыкъ, ачлагъа гыржын, эллилеге жерле, агъач, суу, оноу берилсин деп, орус ишчиле, жарлы эллиле, большевикле болмаса, къайсы кыыралны бийлери, байлары, дин кыулукъчулары айтхандыла? Патчахны, буржуйланы кетерип, властны халкъны кыолуна ким бергенди? Орус халкъ. Гяуурла уа кимледиле? Зулмучула, адам кыыйынын ашагъанла, халкъны алдагъанла, аны жерин, сууун, агъачын, фабригин, заводун сыйыргъанла, инсанланы окъутмай, кыарангылыкъда тутханла, тиширыуланы малгъа тенг этип сатханла, алагъа эркинлик, тенглик бермегенле. Хасан эфендиден, Бийбертден, бийледен, байладан гяуур дуня да да жокъду. Бизни кючюбюз, баш эркинлигибиз, тенглигибиз да орус ишчиле, жарлы эллиле бла, бирси халкъла бла кыарындашлыгыбыздады, большевикле, Ленин тутхан жолну барыуубуздады. Тюркге сен кыошул, Хасан. Эркинсе. Хоргамны жамауаты сени Тюркге келечиге иймегенди. Бизге Тейри жарыгъы Арисейден урады, Биз орус халкъблабыз. Жашасын халкъланы кыарындашлыкъ шуёхлукълары! Жашасынла большевикле! – Энди биз элде

Революция комитетге беш адам айырыргъа керекбиэ Алгъа сёз Жижиугъа бериледи:

– Мен Муратны, Къонакыны, Азнауурну, Алийни, Мухамматны тийишлиге санайма.

Башхалары Хажини деп сюелдиле. Хажу уа, Мухаммат жашды, менден ётгюрдю, бир юйден экеуленни айырыу да тюз келмейди деп, унамады. Кандидатлагъа хар бирине башха-башха кыол кётюрдюле. Бийле кыол кётюрмедиле. Алагъа кётюрюгюз кыол деп киши да айтмады, Айырылгъанла терк окъуна кеси араларындан комиссаргъа Муратны тийишли кёрдюле. Эллиле анга ыразы болуп, къарс кыакъдыла.

– Совет властны кыабыл кёребизми? – деп сорду Мурат. Жамауат бирча «кёребиз» деп кыычырды.

– Халкъ комиссарланы советини оноуна бойсунабызми? – Бойсунабыз. – Тюркге кыошулургъа уа сюемисиз? – Угъай! Угъай! – деселе да, тынгылагъанла болдула.

– Эшитемисе, Хасан Эфенди? Жанларындан тойгъан Хоргамлыланы кёбюсю тюз жолну сайлай билгенди. Сен халкъны тели сунганлыкъгъа, ол Кюн къайсы жанындан жарыкъ тиерин, кыайдан эркинлик келирин биледи. Жашыл байракъны кетерейик дегенле кыол кётюрюгюз! – Бары да кётюрдюле. Халкъ бирча ыразыды. Жашыл байракъны кетеригиз Махмут – дегенлей Мурат, бий, бай кыауум Махмутланы ызларындан чапды. Ол байракъны алып, баш юйден тыошеме дегенлей, Кыаншау керох бла атып, Махмутну базыкъ бутуна урду. Ол атлайма дегенлей жыгъылды. Жижиу, Жамбот, Мухаммат Кыаншаугъа чапдыла, Жамболат Махмутну ёрге кыобарыргъа кюрешди. Акъсай-акъсай, нёгерине тыянып, байракъны да кыолунда тутуп орамгъа чыкды. Кыаншауну да

эки билегинден экеу тутуп, аркъасына къаманы тиреп, правленнге кетдиле.

Азнауур адамлагъа Революция комитетни оноуун айтды:

– Совет властха къажар болгъаны, Махмутну жаралы этгени ючюн Мурдар улу Къаншауну тутаргъа. Бюгюнден ары Совет властны, большевиклени юслеринден аман хапар жайса, Хасан эфендини тутуп, Нальчикде Революция трибуналгъа жиберирге. Элде низамны, Совет властны сакълар ючюн он адамдан революция отряд кюуаргъа. Ол отрядха Жижиу, Алибий, Жамболат, Жамбот, Махмут, Хахай, Хаким, Ийналукъ, Голай, Солтан киредиле.

Солтан Махмут болгъан отрядха ёлсем да къошулма деп тохтагъанда, Азнауур ачыуланды:

– Шайтан отдан къачханлай, Махмутдан нек къачаса? Эшек мыйысымы ашагъанса? Отряддан сен къачханлыкъгъа, Гачия угъай демез. Махмут иги болгъунчу отрядны командири Жижиуду.

Къонакъ элде Совет власт кюуралгъаныны кюуанчын, Муратны бла Шамханийни тоюн да бирге этерге деген оюм барды, жамауат анга къалай къарайды дегенде, Азнауур сагъышланды да, бир кесекден башын кетюрдю.

– Былайда, – деди ол, – Революцияны кюуанчын алгъа этерге керекди. Жаланда керекли затла хазыр туйюлдюле. Аны юч кюнден алгъа мажаралырбызмы? Муратны той азыгъы, союму, бозасы хазыр болгъаны себепли тамбла окъуна тамамлап къояргъа боллукъ эди. Табынлай этерге сагъышланайыкъ.

Анга угъай деген болмады. Алайгъа келишип, Революциягъа аталгъан кюуанчны ётдюрю ючюн хар ким кеси ыразылыгъы бла не бераллыгъын Алийге айтсын деп, Къонакъ да бир жанына турду.

Хажбийни киеу негеринден тюшген ахчагъа будай ун, шекер, тёрт къой, семиз эки жашар тууар алдыла, Хаж юч къой, Алий, Оразай, Сахай да бирер бердиле. Къалгъанладан а бишлакъ, жау, картоф, хычин, гыржын этерге ун жыяргъа, хазыр бозасы болмагъан боза берирге айтып чачылдыла.

Хаж ю Махмутха барып, жарасына къарады, жияй тургъан Кюудасны кёлюн жапсарды:

– Жараны хатасы жокъду. Сюекге жетмегенди. Биз аны дарман чапыракъла бла байлап, сау этебиз.

Кёлларын сапын бла жуууп Хаж жараны жангы кисей журун бла тегерегин жууду, тузлу суугъа сугъуп, сыкъды да кисей журунланы окъ кирген, чыкъгъан тешиклени жапды. Тап байлап, дарман чапыракъла излей кетди. Махмутну уа, бет къаны кюуруп, эринлери кюургъакъсыды. Ол терк-терк суу ичеди. Элдиле уа къыстау Махмутну сора барадыла. Аны бети да къызарып, бир бирде ынчхайды, ичинде от жанганчады, этини къызыулугъу да хорлай тебирегенди. Жарасына жетген тузлу сууда жибитилген буштукъла бютюн да амалсыз этедиле. Солуу тапса, Шерифат эсине тюшеди, кёзюне да кёрюнеди, ол заманда теренден ичин кюйдоре, ауур кючсунеди. Кеси кесине: «Онмагъан да, болмагъан да Махмут. Сени кибиклеми юй боладыла» – дейди.

Сабийледен кыйсы эсе да, Махмутну Къаншау ёлтюргенди дейле деп, кычыра, орамны озганда Шерифат юй аллында жюн тарай тура эди. Аны эшитгенде кьолун таракъгъа уруп, бармакъ жюрегин жырдырды. Аны да сезмей, санлары кьалтырады, кёз жашлары ёшюнюне акъдыла. Абызырагъандан эс жыялмай, бутларын чимдиди. Бутларын къара кесеу этер чекге дери жетдиргинчи чимдип турганда да жюреги асыры кюйгенден ангыламады. Анасы, Мисир, арбазгъа киргенлей, сорду:

– Шерифат, санга не болгъанды. Бетинг кетип, жилимукъларынг да бетинги жууа?

– Кьолуму таракъгъа уруп ачытханма да – деди сылтаугъа, бармагъын кёргозте. Кьол жаулугъу бла кысып кьопду да, жюнню жыйды, юйге кийирип, дагъыда эшикге чыкъды. Мисир жукъ айтмазын кёрюп, чыдамай сорду:

– Элде не гузаба эте эдиле? Ол ушкок да кыйда атылгъанды?

– Къызым, – деди Мисир, – Арисейден бизде кьагъытчы болуп турган оруслу бла Юсюп келгендиле. Анда халкъ кьозгъалып, оноуну кьолгъа алгъанды, жерлени халкъгъа юлешедиле, тиширыулары да башларына эркин этип, эр кишиле бла тенг этгендиле дейдиле. Мурдар улу Къаншау керох бла Махмут кьан ауузлуну ургъанды. – Шерифатны кёзю – башы тегерек айланып, жыгъылыргъа аздан кьалды да, хунагъа таянды, – Жаралы этгенди ансы, ёлтюрмегенди. Неге эсинг кетеди? Ахынг кьурумасын. Шерифат кёз жашларын тьялмады:

– Юсюп келгендими дейсе? Тиширыулагъа баш эркинлик, тенглик берилгенди деген а кертими болур? Бош айтама ансы, энди андан манга не хайыр... Аллай кюн кыйда. Ол заманда мен Хасан эфендини богъурдагъын тишлерим бла кесерме...'

Шерифатны эсине дагъыда: «Башым бла хуна ташланы нек туймейме? Барып Хасан эфендини кыпты бла ичин жармай нек турама? Этгенин жетдирирге, эки кёзюн бармакъларым бла чыгъарыргъа керек туйюлмеми? Бусагъат. Кыйдады мени кыптым? Хатам болмагъан жерде жанымы жерге кёмгенни жоймай жашаууму юздем. Алайсыз...

Аны ол сагъшла тентек эте турганлай, Солтан Юсюпню да алып келди. Шерифат, кычырыкъ этип, Юсюпню бойнуна эки кьолун чулгъады ташланы эрите, сарнап жияды. Анга эсин жыйдыралмай, Юсюп кёп кюрешди. Ахырында аны бетин сууукъ суу бла жуууп, башын кёкюрегине кысыды, суу да уртлатды. Юйге кирдиле да, кётюртмеге олтуруп, хапаргъа кызыдыла. Шерифат Юсюпге къарай-къарай кетди да:

– Тюрленмегенсе. Иги жетген, бишген адамгъа ушайса. Аллахха шукур! Сени жанынг саулай кёрюп кюн жетгенине да – деди.

Бир бирге жашауларыны хапарын айтхандан сора:

– Шарафутдинни уа Махмут жойгъанын билмеймисе да? – деп сорду Юсюп.

Шерифат андан хапарым а жокъду, ол да бир кишилик этди эсе, Аллахха шукур, деди кеси акъылында.

– Эгечим, – деди Юсюп, – Совет властны бир кесек кюч алма кьой. Хасан эфендини шайтанча тепсетирбиз. Этген хыйлалыкъларына тубе-

тирбиз, кьоркъма. Мен Муратлада Къонаклады бла оноулашыр ишлени юсюнден селеширге керекме. Алагъа тюбеп къайтайым. Ол сёз бла чыгып кетди.

* * *

Революция комитетге къысха «Ревком» дегенде, адамла аны бек жаратдыла. «Ревком» правленнге жыйылып, къууанчны къалай бардырлыкларыны оноун этдиле. Махмутну да сора бардыла, Хажиде да дарман кырдыкла бла аны бутун байлады. Сергей Петрович да Ревком, комиссар не этериклерини юсюнден ала бла толу кенгешеди:

– Къууанч кюн эр кишиле селешгенде, тиширууладан да бирлерине сёз берирге керекди. Солтан Махмут бла нек жау болгъанды. Жарлыланы араларында айрылыкъ душманнга болушурукъду. Анга иги эс буругъуз.

Сергей Петрович болушун билгенде уа, ишни тюзетирге кереклисин чертди да, Шерифатны селешдиригиз. Юсюп, ол сени бойнунгдады. Махмут аягы юсюне болса уа, жарашдырабыз деди.

* * *

Кюз артында таулада кюнле ариу, чууакъ, жылы да болуучудула. Ол эки-юч кюнде кюн асыры жылыдан адамла чепкенле, жыйрыкыла бла айланадыла. Къартха, жашха сабийлеге да къанат битгенди: жүрекле жарыкдыла, аркъаларындан таш жүклериде кетип, санла тиридиле, мудах бетле нюр тегедиле, дунягъа жангыдан туууп, кёкюреклерин керип, солуу аладыла. Жангы ёмюрлерини биринчи кюнлеринде кюн таякларында ойнай, аны азатлыкъ тенгизинде жуунадыла, зорлукъ дуняны жүреклене къаралтхан ёмюрлюк къурумун тазалайдыла. Къууанчны нюрю, жылыуу жарлы халкъны эсиртгенди. Азатлыкъны кючю кёп къыйынлыкъланы хорлап жайылырлыкына эс бурулмагъаны сейир туююлду. Душманла хорланганларына тёзюп къалмазларын, къалай, не бла да бийликлерин орнатыргъа. бегитирге кюреширеклерин эслерине алмай, урунганла эркинлик кюнлерине къара булутла чапмаз суна эдиле.

Революция комитетни бла отрядны жыйып, ингирде Мурат бла Сергей Петрович элни бегирек да жарлыланы биченлерин, малларын сакъларгъа кереклисин белгиледиле.

Сергей Петрович айтды:

– Элни къууанчын жарсыугъа айландырыргъа. Ревкомну оноуу элге кирген биринчи кюнден окъуна низам боллукъ туююлду, башсызла халкъны жүрюте билмезле деген ниетин жаяр ючюн душманла аман ишлени этерге боллукъдула. Аны билип, сакълукъ керекди.

– Мурат да:

– Кюндюз, кече да бийлени юлеринден кёз алмай марларгъа, кошладагъылагъа ишни болушун айтыргъа борчлубуз. Биченлеге не къада бир сакъ болсунла. Душман жукълап турмайды. Ол кесин кюрешге

жашырын хазырлайды. Кимни къалайда, не заманга дери къалауур боллугъун Жижиу бла Азнауур тохташдырсынла. Жууаплыкъ сиздеди. Не къадар сакъ болугъуз, – деп, къошду,

– Хорбий, Абдурахман, Хасан эфенди келдиле да Ревкомдан тиледиле:

– Хорбий сабыр башлады:

– Бизни терслигибиз жокъду демейме. Кечиригиз. Къатыш дунияда ангыламай, базгъынлыкъ этгенбиз, Элни жамауатындан айырмагъыз бизни, Ол битеу халкъны къууанчыды. Быллай къууанчда Къаншауну ююю жилиу этип турмасын. Тилейбиз, аны жибериригизни. Жюкге окъуна алайыкъ.

Ачыу бурнуна чапса, адам айтырын, къалырын билмейди – деди эфенди. – Мен кесим да терс эдим. Сояргъа малла, хазыр сыра, жау, бишлакъ барды. Не болсакъ да бирден болсакъ игиди. Адамла танг эркинлик алгъан эселе, бары да бирден ойнаса, кюлсе тапха санайма. Элни къууанчы бизни да къууанчыбызды. Аллахны, Къуранны аты бла ант этеме мындан ары сиз айтхандан чыкъмазыма. Бойнум къылдан инчгеди.

– Кимни да билмейме, Шакъман бла мен эллиле былабыз. Власть этер оноубузну. Ары дери уа бырناق этмезигизни тилейме, – деп къошду Абдурахман да.

Эшикге чыгъып, оноубузну сакълагъыз дедиле да, аланы чыкъма къуюп, эшикни этдиле. Бираз даулашып, быллай оюмгъа келишдиле:

Къаншауну юйюне жиберирге, бий къауумну да къууанчха къошаргъа. Аланы кёз туурада тутаргъа алай тапды, Бир тюрлю сёз кётюрмезге, не да бузукълу иш этмезге протокол этип, къол салдырыргъа. Чакъырып, оноуларын айтдыла, протокол жазып, къол да салдырдыла.

Мурат протоколгъа къол салдыргъандан сора Хорбийге сёлешди:

– Къаншауну насыбына Махмутну сау къалгъаныды. Энди бир тюрлю чюйре сёзюн, не гитче да халкъгъа, жарлылагъа властха къажау ишин кечирлик тюйюлбюз. Башыгъызны ушашдырып, кир ниет тутмай, кеси къыйыныгъыз бла жашасагъыз эл эриши кёрюмез. Бийбертни бла Хасан эфендини уа оноуларын артда закон этер. Ала эллилеге кёрюзтмеген аман иш къалмагъанды. Эфенди эфендилик этмей, жау болгъанды эллилеге, Хасан зикир айтса, Бийберт халкъгъа къылыч ойнатып, Бийберт жырласа, Хасан эфенди жарлылагъа кёр къазып, экиси бир болуп, бири жырлап. бири уа эжиу этип, адамланы ит кючюклерине талатып тургъандыла. Бюгюн биз ала бла кюрешмейбиз. Ала кибиклеге хукму этилир. Ары дери уа кеслерин эслеп жюрютсюнле.

Хасан эфенди, жерге къарап тура кетди да, сабыр-сабыр сёлеше, башын жулургъа кюрешди, киши сёзюн къулакъгъа алмады ансы. Хорбий ыспас этди да, Къаншауну юйюне алып кетди.

Къонакъ правлен аллында къангала салып, азыкъ ашарча, учала салырча, олтурурча жер жарашдырып муратда, жашла бла юй сайын айланып, къанга, шинтик тапханын жыйды. Шакъман, эшеклеге жюклеп, жау, бишлакъла, ун алып, ючлю тууар, эки кюй да сюрюп келди да, дагъыда тёрт жашны биргесине алып кетди. Бираздан ала эки уллу къошуну бла сыра келтирип, правленнге салдыла.

Мурат Къонакъдан тиледи:

– Элден жыйылган аш-азыкъдан, малладан мени ююме бир бурху, бир аякъ боза, къабын эт кийирме. Аз, кѐп эсе да, болгъанын болушунлай ашат, ичир адамлагъа.

– Сени чакъырмай, – деди Къонакъ, – Ревком алгъа революцияны къууанчын этерге тийишли кѐргенди. Сени бозангы, хазыр азыгъынгы ёнчелеп алабыз да, революцияны къууанчына этилир бозадан, азыкъдан ёнкюч алгъаныбызны санга къайтарабыз. Сен жарсыма. Кишиден сени тоюнга бир зат да къошмазыбызгъа тенглигибиз бла ант этеме. Бозангы, хазыр азыгъангы уа къууанчха керек болуп алабыз. Зыраф болмаз ючюн санга да алай тап сунама.

Анга Мурат ыразы болду, ыспас да этди. Къасайлагъа барып, Юсюп Шерифатха бюгюн тиширыулары атындан къууанчда сѐлешмей амалынг жокъду дегенде, ол ахыр да къатына къоймай, кѐп тилетди. Ахырында Юсюпню жанына тийип, мудах болду.

– Къара халкъны малтап турган малгъунлары бийликлери кетгенине къууана болурса, тиширыулагъа зулмучулары этген артыкълыкълары къурутулгъаны сени жюрегинги тотун кетерген болур, Хасан эфенди кибикле темир бугъоугъа тюшериклери кѐзлеринги ачханды деп умут эте эдим. Кечеча, сен а къарангылай тураса, жажил жашауну аууна тюшюп, андан чыгъаргъа окъуна итинмейсе. Изге туююл эсе да кѐлюнгде болгъанны айтып душманлагъа кѐлюнгю кенгдирсенг а. Башынга жетгенге сыйсызлыкълары унутуп, итлеге кечирип тураса. Мен сени ётлю эсли, адамлыкъ сыйынгы багъалай билген суна эдим. Жангы, жарыкъ жашауну жолуна къучагъынгы керип чыгъаренг деп, умут этип турганма – деди Юсюп.

Шерифат кѐз жашларын сюрте, эринлерин къабады, кючюнеди.

– Мени жашауум кетгенди. Сыннан жумуртха жерге жагъылып къалгъанчады, мени халим.

– Шерифат, аны терс айтаса. Жашауубуз сени, мени, битеу жарлылары да энди келликди – деп, Юсюп ачыуланды. – Асиятдан юлгю ал. Насыбынг ючюн тырнакъла, кючюнгден келгенни эт. Тынгылауну ийип, Аллах кечмез деп туруу айыпды, азатлыкълары ишине душманлыкълары, жауларынгы кѐллери кенгдирликди. Эх, мен телесине жаншай турама. Сен кесинг сынагъан къыйынлыкълары болмаса, бирсиле кѐрген ачылыкълары эсге алмайса. Жаланда кесинги сюесе. Шерифат терен ахтынды, жиярыгъы келип, мудах сѐлешди:

– Ичими жашау сууукълугъу бузлатхандан, жюрегим сынып бурху-бурху болгъандан, мыйым чайкъалып, жукъ сезмегенден дуняда, ахыратда эсем да билмей, сюркелеме. Душманлары уа ёртен отда кюйдюрюп, кюллерин желге сууртургъа да угъай туююлме. Сен жюрегинги къыйнама... Мен не айтып сѐлешейим?

– Алай десенг а, Залимлик дуняа тиширыулагъа жетдирген сыйсызлыкълары юсюнден айт. Аны чигинжилери. осуялары кимле болгъанларын кѐргюзт. Налжанны, Асиятны, кесинги эсинге тюшюр. Сизге жетдирген артыкълыкълары юслеринден айтсанг да тамамды – деди Юсюп, ичинден къууана.

– Сен айтхан болсун, кьарындашым – деди Шерифат. – Ичимде кьайнагъанланы тегейим.

Юсюп барайым да халкъ жыйылгъанлай келип, сени элтирме, деген сёз бла чыгып кетди.

Правленни арбазында, чорбатында да олтурургъа, алларына азык салыргъа жарарча, узун кьангаланы ташла юсюне салып, тап жарашдыргъандыла. Правленде уа четенле. кьазанла хазыр азыкьладан толу турадыла. Кьошунла бла сырала, чыккырла бла бозала да быж-быж этедиле, Тиширыулары правленни арбазында, эр кишилени орамда, чорбатда олтуртургъа тийишли кёрдюле. Тюшде адамла жыйылып, жерлерин алдыла. Кьонакъ Муратха Шамханийни да бери келтирейик дегенде, ол Хажиге соругъуз, аны айтханына кёре этигиз деди. Хажу а кеси кибик намыслы адамланы арасында олтурады. Кьонакъ анга ишни болушун айтханда, Хажу кюлдо:

– Ха-ха-ха! Кьонакъ, аны оноучусу мен туююлме энди. Аны оноуу Муратны кьолундады. Мени юсюме ата эсе, жангы власть тийишли кёргенлей этигиз.

Азнауур селешди:

– Элни сыйлы, намыслы кьартлары, адамлары. Муратны кьатышдырмай, Ревкомну кьалгъан членлери Шамханийни элни аллында ачыкъ этерге, халкъны кьууанчына кьатышдырыргъа тийишли кёредиле, сиз не айтасыз ансы. Сиз угъай десегиз, кьойдукъ. Сизни оноуугъузну бузмабыз. Бир бирлери ичлеринден жаратмасала да, асламысы угъай деялмады. Бары да Ревком этген оноуну кьабыл кёрдюле.

Бир кесекден Юсюпланы юйден орайда, ушкокла атылгъан тауушла чыкъдыла, Аладан аз алгъаракъ, кьолунда бир чулгъамы бла, Юсюп, кьара жаулуугъун да терен кьысып, ауанача кьалтырай Шерифат да шош келип, правленни арбазына кирдиле. Лейля Шерифатны кесини бла Фатиматны араларында олтуртду, Жашла, кьызла да Шамханийни тегерегинден алып, келтирдиле да баш ауун алдыла. Аны чиммакъ акъ бетине кьан чапды да, жыякълары нюр жандыла. Аны Кьасайны, Хажини, Алийни, Азнауурну, башхаланы алларына элтдиле. Ала кезиу-кезиу кьол тутуп, кьучакълап, алгъыш этдиле. Артда Хажу да кьучакълады да:

– Хайт де, эллилеге намыслы, хурметли бол, чанчхы, бешиш сёзлеге эс бурма – деди.

– Шамханийни Мисирни, Кьудасны, Абушну, Саняитны, Шерифатны алларына да элтип, саламлашдырдыла. Шамханийни уа бети жанады, санлары кьалтырайдыла, кёзлери уа алас-булас кёредиле.

Адамла жерлерин табып олтургъандан сора Хажу олтургъан жеринден кьопду да кёкке кьарады, сакъалын сылап, тюкюрюгюн да жутду, аллында чёмючке суудан да уртылады. Бары да анга кьарагъанын билип, ол сёзюн жарыкъ башлады:

– Бюгюн кёкде бир булутчукъ жокъду, Кюн чууакъды, бизни ийнакълайды. Былайгъа жыйылгъанланы кёллери, жүрекклери, ниетлери да, кюн кибик, жарыкъдыла, ариудула, шаудан сууча тазадыла, Халкъгъа эркинлик, тенглик, ёмюрлюк кьууанч келгенди. Мен жангы властыбыз

тауларыбызча бек, деменгили, тенгизлени суууча таркъаймагъан, терен оюмлу, кенг къанатлы, табиьгъатча кючлю, халкъны ана сабийинча суйген власть болуруна ишексизме. Ол бизни къурч къанатыбыз, болат къылычыбыз, шаудан сууубуз. берекетли мирзеуюбюз. жүрекленни жылытхан кючюбюз, батмазлыкъ кюнубюздю. Совет властны саулугъуду – деп, боза аякъны кетюрдю. Андан ичип, Къасайгъа берди.

Сыйлы алгъышла, «Амин-амин!» – сёзле жан жанындан эшитиле-диле. Нашхо, лакъырда сёзле айта, Хажиге сёлешди:

– Хажы, къурманынг болайым. тиширыула да эр кишиле бла тенгидиле дегендиле. Олтуруп ашаргъа эркин этгенсиз. Аузубузну киритин а ачмагъансыз. Эркин этсек, чанг-чанг этип турурла депми къоркъасыз? Бизге да сёз жетдиригиз. Нангкурак кибик эр кишилени тыхырдатып турма да. Бары да кюлдюле. Хажы, керти айтаса, къайсыгъызынды алгъыш аякъ деп сорду. Саният былай тиледи:

– Бюгюн сёлеширге суйгенле кепдюле. Биз Шерифатны сёзюне тынгыларгъа суюбиз. Хажы олтургъан жеринден къобуп, Шерифатны аллына келди да, аны къучакълады, башын да сылады.

– Балам, ичингде кеп зат къайнай болур. Тёк. Адамлагъа эшитдирип сёлеш, Эркинлик келген кюн къарангы да теш – деп, кеси аллына турду да, акъ гыранчаны башына къысдырды. Къара жаулукъну Лейляны тобукъларына салдырды. Юсюпню къулагъына шыбырдады да:

– Къудасны аллына эки тиширыуну суюе, ол Шерифатны кёрмезча. Шерифат къопханда бары да шум болдула. Тюрлене кетип, бетине таукеллик келди, сёзюн акъырын башлады:

– Мархабатлы жамауат, айып этме мен сени аллында уялмай сёлешгениме. Не айтайым? Тарыгъыу, жияу да аз болмагъанды. Бюгюн былайда кеси ёмюрюмде тешмем деп тургъан къарамы тешдиргендиле, Къара дунияны къарасын битеу халкъ да тешгенди. Къара халкъ, бегирек да тиширыула сынамагъан къыйынлыкъ, учузлукъ къалмагъанды. Асиятха, Налжаннга, манга дери да артыкълыкъ азабыны отунда кепле куйгендиле. Мени эшек атха миндирдиле, ташла бла туюдюле... – Жиялугъун жутуп, дагъыда, къалтырагъан ауаз бла сёзюн бардырады. – Эшек керти да хора ат окъунады, адам атын аякъ тюпге малтап, зорлукъну намысха санагъан тонгузлагъа къарагъанда.

Тиширыугъа къол кетюрген, аны ташла бла туюген дин ахлусу, аллахны келечиси, халкъны аллында хукму этип турургъа тийишли адам къалай болсун?! Хасан эфендини тиширыу къаны бла тогъуз айны ичинде багъып, дуниягъа жаратып, ана сютю бла ёсдюргеменмиди? Ол ёз анасындан сыйлы нек болады? Къанлы жауланы орталарына тиширыу чикилясын не жаулугъун атса, ала бир бирлерини къанын төкмегендиле, аны юсю бла атлап «Тиширыудан къан керуу къайтыр» – деп, сёз жүрүйдю халкъда. Ол халкъ жаратылгъанлы да ахшы төре болуп келгенде, ол адетни малтагъан адам, бий, эфенди жамауатны душманы туюлюмдюле? Мен Хасан эфендини, аны сохталарыны, Шарафутдинни юйлеринми тонагъан эдим? Не да отму салгъан эдим? Не хагам жетген болур дейсиз? Не айыбымы кёргендиле? Къачхан төре манга дери жүрюмегенмиди?

Мени не терслигим да Османнга барыргъа унамагъанымды Бийлеге кесими малтатмагъанымды, ала хазырлагъан боюнсаны бойнума салдырмагъанымды. Бизге тенглик, эркинлик келди эсе, адамгъа санала эсек, зорлукъ кетди эсе, андан уллу насып, къууанч да жокъду. Ол власть бизни кёз гинжибизди, жюрек тамырыбызды, атабыз, анабыз, эгечибиз, къарындашыбыз да олду. Мени атам, анам, къарындашым, жууукъларым да бар эдиле. Ала мени Хасан эфендини, аны ит кючюклерини, Шарафутдинни зорлукъларындан къутулталмагъандыла. Совет власть а зорлукъ бугъоуну юзгенди. Биз дунягъа жангыдан туугъанбыз. Жашасын тиширыулагъа эркинликни жолун ачхан Совет власть!

Бары да къарс къакъдыла, жилигъан тиширыула да болдула. Мурат Шерифатны аллына барып, къучакълады, Ревкомну членлери да къолун тутдула, алгъыш этдиле, той да башланды. Ортагъа Хажини чыгъардыла. Ол а мен Шерифат бла тепсерикме ансы, башхасы бла угъай деп тохтады. Къонакъ Шерифатны чыгъарды. Фатимат къобузну согъа, башын эки жанына атады. Фатимат алгъын арыкъ, назик да къыз болуучу эди эсе да, энди толу, жылтырауукъ кёз.тёгерек бетини ингиликлери жана, адам къарап тоймазча.ариуду. Базыкъ чач эшмелери да белинден эншге оза, башы къымылдагъаны сайын, аз-аз ары-бери шырыладыла. Ол суйгенине барып жюреги ырахатдан жарыкъ жаннган чыракъгъа ушайды. Къобуз, жашлыгъын, суймеклигин эсине сала, аны жюрегин жырлатады. Къобузну кенгнге тарта, битеу тюеклерин, ол санда хуу-хуу тюеклерин да асыры кючлю жырлатхандан, адамланы санларын тепсетген угъай, учхан этерикча, кеси алларына къымылдай, сюзюле, аякълары да тартыу бла бирча гыллыу эте башладыла. Жюрек жырламаса, къобузну да жарыкъ жырлаталмайды адам. Халкъны къууанчы бюгюн жарлы жюреклени, кюнню, тауланы къанатлыланы да жырлатады.

Хажы тепсей кетип, Юсюпню чыгъарды да, Шерифат бла аны аямай арытхынчы тепсетди.

Ол жарыкълыкъ, женгилик, тирилик кёрмегенле жалаңда Бийбертни, Къаншауну, Ахлауну, Биймырзаны, Хасан эфендини юйюрлери эдиле. Ала эшиклерин, терезелерин да къаты этип, къарс, къобуз таууш эшитирбиз деп къоркъадыла, жюреклери кёмюр бола, аш татыуун окъуна ангыламайдыла. Сарыулары асыры къайнагъандан элни отда кюйдюрлюк эдиле. Ала не этерге билмей, чыгъаналагъа олтургъанча, тынчлыкъ тапмай, жерлеринде да чыдаалмай, юй тюбюн ёнчелейдиле. Хар бирини эсине кёп тюрлю аман иш келди. Аланы бири да кёллерине ётмей, бюсюремей, андан да аманын излейдиле.

* * *

Халкъ ахшам бла жайылды. Юсюп бла Мурат къоймай Шерифатны Муратлагъа элтдиле. Анда да тенгле кёп олтуруп, кече арасында жайылдыла. Арыгъаныбыз кетсин, солуйукъ деген заманда уа къууугъун келди:

– Бийберт бла Хасан эфенди беш нёгерлери бла Чагы башына барадыла.

Элден Кьонакъ, Азнауур, Мурат, Сергей Петрович, Жамбот, Алий да кьысха жол бла ызларындан болдула. Алгъаракъ жетген Муратлары, тишле араларында бугъуп, тынгылайдыла.

– Бешигиз беш тишге патеген кьюуп, сирнек тирегиз,– дегенлей Бийберт, Кьонакълары юслерине чапдыла. Ол кезиуде Бийберт Кьонакъны керох бла атды, Насыпха, анга тиймей, тишге жетгенлей. бичен жанып тебиреди. Экеулен аны ёчюлтюрге, кьалгъанла уа от салыргъа келгенлени тутаргъа кьармашдыла,

Кьонакъ Бийбертни уруп жыкъды да юсюне олтурду, Мурат кьама бла юсюне чапхан Кёккёзню кьамасын бияры чартлатып, жашны элтип Кьонакъгъа берди да, ол а аны Бийбертни юсюне кьаплады. Эфенди уа, будуман этип, баш энишге жол салды. Аны эслемей ычхындырдыла. Кьалгъан ючюсюн да Сергей Петрович, Алий, Мурат кьамаланы, керохланы тиреп, сюрюп келдиле. Хажбий да, топал кьолун кьабыргъасына кьысып, башын кётюрмейди, кьалтырагъанын да тыялмай сюеледи. Хасан эфенди уа кьайдады дегенлеринде ол бери келмегенди дедиле Бийбертден кьалгъанла. Ала, тутханларын да сюрюп элни туурасына жетгенде, анда не эсе да бир кюе, халкъ аны ёчюлтюрге кюреше тура эди. Тутмакъларын да сюрюп элге жетгенде, правленнге от салыннганын билдиле. Ким этгенин тохташдыралмасала да, эфендиге ишекли болдула.

Экинчи кюн эрттенликде Азнауур тутмакъланы беклеп, кьалауур да салып, Сергей Петрович, Кьонакъ, Мурат бла да кенгешди:

– Муратны тоюн соза турмай, бюгюн тамам этейик, Хажини, Абушну да чакъырайыкъ. Заман кьыйынды, кьоркьуулуду – дегенде ол, Сергей Петрович нёгерлерине ишни болушун айтды:

– Революциягъа кьажау кючле граждан уруш ачмай кьоймазла. Алагъа тыш кьыралла да болушурларына ишеклик жокъду. Нальчикде не хал болгъанын билирге, бизге да кесибизни хазырларгъа керекди. Не ишигизни да бюгюн тамамлагъыз.

– Тутмакъланы кьаты сакъларгъа, кьалауурла Хасан эфендини кёз туурада тутаргъа керекдиле. Эрттен бла Сергей Петрович бла Азнауур Нальчикге бармай амал жокъду. Тою, кьюуанчы да бюгюн бошалсынла. Иш биз бёлляу этгенча туююлдю. Душман бизге ойнагъыз, кюлюгюз, биз сизге кьарап турайыкъ демез. Ол сёз бла Мурат нёгерлерин да алып, юйюне кетди.

Мурат жашлагъа хар ишге терк кьарагъыз да кюн батаргъа адамла юйлерине барырча этигиз, кёп адам да жыймагъыз деди. Эрттенликде ала да тийреде адамланы, жууукъланы тойгъа чакъырдыла. Адамла жыйылыргъа эки кьысымны алып, беш-алты адам бла Хажи бла Абуш да келди. Тиширыуланы отоугъа кийирдиле, Хажи бла эки киши уа арбазда адамла бла олтурдула. Кьонакъ алагъа:

– Адетле Муратны бла Шамханийни юсюнде кьалдыла деп, жюрегиз аурумасын. Бу экисини кьюуанчы жангы дуняа бла бирге келгенди. Кьалын берилмегенди, сый да алынмайды. Туз гыржынын ашап, сен, мен деп, бир бири бетлерине кьарап, керекли кюн билеклик этерикдиле, даусуз, сёзсюз жашарыкъдыла дейди акъылыбыз. Сюймегенлеригиз

сёз этерле, бир бирге жүреклеригизни бузаргъа угъай демезле, аман халпарла жаярла. Сиз киеуюгюзно, ол да сизни билсин. Ортагъа кишини къошмагъыз. Биз тилерик олду, – деди.

Хажи уа анг жууап берди:

– Кёп сёз жүрюр. Бизни иймансызгъа, динсизге да санарла. Адет, къылыкъ билмейдиле деп да чыгъарырла, Айтыргъа, жаншаргъа суйгенле ауузлары къулакъ артларына дери жырылгъынчы юрсюнле. Мен а, манга къайыңларым этгенлей, болушурма да, юй болсунла дерикме, Экиси да тирнексиз кёрюнмейдиле, Аллахны десем да, жангы властыбызны кючюнден ишлеп, жашарла. Тапхан ырысхыларын бийле чачмазла. Энди дуния ишлегенлениди, «Ишлемеген-тишлемез» деген жорукъ барыбызны да жол чырагъыбыз, жашау къастыбыз болгъан къадарда апчымазла.

Бары да аны сёзюне бюсюредиле. Муратны бла Шамханийни юсюнде ачылгъан жол, ыз халкъгъа иги болгъанын жаратып, махтадыла. Тепсеген, ойнагъан, жырлагъан да этдиле, алгъышла да кёп айтылдыла. Къасай Хажиге лакъырда этди:

– Къулдукъчу киеуюм барды деп, махтаныргъа да болурса. Бизни кюсемей, башынгы кёкге тутуп, жаныбыз бла озуп кетермисе, эселемеген кибик этип?

– Кёрмейсе муну, темирчи Хажиге киеу болгъан махтансын. Кёкге болмаса, жерге къарамай да ол барсын, Менденми уллу къулдукъчуду? Мен ишлеген сауутла, керекле бла ишинги этерсе. Андан а не хайыр кёрлюксе? Мени табанлама. Сен гылмайны не сунаса, Эрттеден билдирип къояйым дегенлигинди, Къасай.

* * *

Кюн бата адамла юйлерине кетдиле, Юсюп бла Мурат да кеслери эркин къалдыла.

– Къачан къайтырыкъсыз элге? – деп сорду Мурат. – Юй ючюн сар-хош болма. Юй экилерибизге да жетеди. Мени юйюмде уа Къонакъ турады. Жаз келгенлей анга юй ишлейбиз. Мен да юйюме кечеме.

Юсюп тынгылап бираз турду. Сора, сабыр айтды:

– Бу къыш не хазна келалырбыз. Мирзеу, къатыкъ жокъ. Кесигиз да кечиналгъы эдигиз. Биз а анда ишлеп, капек тюшсе, базардан алыргъа онг табарыкъбыз. Мында уа мал жокъ. Мал болмаса, иш да, Эгечинг тёзалмаз деп къоркъама. Сени келгенинги эшитгенли учунуп турады.

Муратны кёлю толду, жерге къарап, башын булгъай, кючден сёлешиди:

– Сейирмиди. Жалан экибиз къалгъанбыз. Мен а аны жүреги ёмюрге да эримез, кечирмез тели ишими деп тургъанма. Мен бермесем да, Бийберт хор бла къачырлыкъ эди. Сау болсун Асият. Менден эсе, ол жигитди. Сибирь мени да жангыдан адам этгенди, Эски темирни эритип, жангы кепге къуйгъанлай болгъанма. Кесинг айгъанлай, къыш аллахынгы танытыр. Ач, кеч болсакъ да бирден болайыкъ дер эдим, сабийни къыйналырын суймейме ансы. Экилерибизни къууанчыбыз да Аминчи-

кди. Аны кез гинжибизча кёрейик. Бир онг болганлай мен Махмут бла жетерме. Бир кесек аяк урайык да.

– Болсун – деди Юсюп да. – Заман кеси кёргюзтеди. Шерифатха иги бол. Аны ууатырдан кьалмагъанды Хасан эфенди. Ол не таза сууну да бокълар кьуртду. Ууу жете айланады. Аны ызындан бек сакъ кьарамасагъыз, кёзбау сёзюне ийнансагъыз эшикни жабар. Ол жерни тьюбу бла жюрюген хыйлачыды,

– Хоргамда бий кьауум кючлюдю. Ала башларын кётюрюрге, бир кьауумланы ызларындан тизерге кюреширикдиле. Биз да алагъа кеси-бизни бюкдюрлюк туююлбюз. Эсли, ётгюр, батыр адамларыбыз барды насыпха. Биз оноу эте билмейбиз. Къайдан билликсе, оноугъа кьатыша келмесенг. Алыкына туманда ажашханча турабыз.

Мурат терен солуду, сагъышлы, акъырын башлады:

– Кёребиз. Бий, бай кьауумну чёкдюрюрге, Хасан эфендини ууу жайылмазча этип, эллилени бирикдирирге керекбиз биз. Кесибизге хош кёллюлюкню кьояргъа, къайдан не хата келирин оюмларгъа тюшерикди.

* * *

Ол оноулары иги кёрюнсе да, жүреклерин артык тынчайтмады. Эрттенликде уа правлен аллында кёп адамла да турганлай кьагъыт чулгамны чыгарды да, бюкленгенлерин тюзетип, Сергей Петрович аладан не жазылгъанын айтып тебиреди. Аны эсине адамла ал ад а айтылгъанланы кьалай ангыларла, тюз оюм эталырламы деп келди да, хар бирини кёзлерине тюрслеп кьарарыгъы келди. Кёзле, бет-къан, адамны ичин ачхан белгиле, шагъатла болгъанын ол эрттеден биледи,

– Ма бу кьагъытда Ленин таматалык этген правительство, Совет власть халкыгъа мамырлык бергенлери жазылыпды. Уруш халкъланы тонагъанды...

Адамла жаныбыздан тойдургъанды, садакьа жыярча этгенди, ырысхыбызны отха кюйдюреди дегенча сёзле бла урушха кьаллай кёзкьарамлары болгъанын билдирдиле. Сергей Петрович да; «Жилигизни уа юзгенди, аны ачылыгъы уа ичигизни кюйдюргенди» - деди кёллонден.

– Уруш адам улуна кьажау бек аман ишди, Совет власть орналган Россейге бир кьыралны жери керекмейди, башха кьыралладан жер сыйырыр ючюн уруш ачаргъа деп этилген оноулары, договорланы терге санайды деп айтылады.

Сергей Петрович адамла андан сора не айтылгъанын эшитирге суюгенлерин ангылап, уруш бардыргъан кьыралланы халкъларын, оноучуларын мычымай кенгешип, тюзлюкге тийишлиликде, халкъла кьабыл кёрлюк мамырлыкны тохташдырыргъа чакъырады дегенде, эллилени бетлери жарыды.

Экинчи кьагъытны алып кьолуна, жайып, бираз мычыды. Тамагын тазалай жеткёрдю, солуун да терен алды, ачык ауаз бла:

– Бу кьагъытда уа жерлени юсюнден этилген оноу жазылгъанды,

Къулла, бийле заманындан бери жерлени кёбюн, игисин ийлеп, халкыны жерсиз кьойган залимлеге эллиле дайым кьажау сюелип, жер ючюн кюреш тохтамагъанды. Энди бу оноу жерлени халыны, аны ишлегенлени кьолларына береди. Битеу жер иелерини, клисаланы, байланы жерлери хакъсыз сыйырылады. Жерни кеси кьолу бла ким ишлей эсе, олду аны иеси. Ол оноуну сиз, хоргамлыла да жарата болурсуз. Алаймыды?

– Аллах-аллах, огъурлу оноуду. Жюрегибизге жау, бал сюртгенлей болгъанбыз.

– Аны эшитгенде Сергей Петрович бютюн да жарыды. Хоргамлыла, кёл кенгдире, кьууанчларын букьдурмадыла:

– Угъай-угъай, жерлени кьан кьусуп кьайтармаз эдиле да.

– Биз да бир кёл кенгдирейик малгъунлагъа.

– Алагъа да аман кюн келди эсе, сынасынла,

– Ишлегиз, башыгъызгъа жаратыгъыз. Сыйырып, бийлеге, байлагъа беребиз, аланы бийликлерин орнатабыз дегенлеге уа кесигизни бюкдюрмегиз – деди Мурат да.

– Андан, мындан адамла бирер сёз кьошдула:

– Жан тамакьдан чыкьмай сыйьртмабыз.

– Къаныбызны эмер ючюн кьоймагъандыла. Жер бла жан бирди бизге.

– Жер, эркинлик берген власть жашасын!

– Ол ёкюлюбюз болса, аны ючюн биз ёртеннге секирирге, ырхыны аллына сюелирге арсар тьойюлюбюз.

Ючюнчю кьагъытда Россей кьыралда Совет власть тохташдырылгъаны, ишчилени бла эллилени дуняда биринчи правительстволары – Халкъ комиссарланы Совети кьуралгъынчы, аны башчысына Ленин айырылгъанын айтылгъан эди. Энди битеу кьыралгъа ол оноу этеригин ангьлата, Петрович сёзюн былай бошады:

– Бюгюнден ары Хоргамны халкы Халкъ комиссарланы Советини оноуна кьарайды, анга бойсунады. Миллет халкьлагъа, муслиман миллетлеге уа не оноу этилгенди? Не тюрлю тилли, гитче, уллу болсун, битеу халкьла тенг эркинлик аладыла, Миллет айырыу кетериледи, Хар халкъ не динни тута эсе, анга ийнаныргъа, миллет адетлерин, тёрелерин сакьларгъа, ана тилинде окьургъа, жазаргъа, сёлеширге эркинди. Тилинг, дининг, миллетинг башхады деп, чьойюн этерге, басынчакьларгъа, учузларгъа бир инсанны эркинлиги жокьду.

Хар халкъ, миллет жашауун кеси сьойгенича кьууаргъа эркинди, анга чырмау да жокьду. Оноуугъузну кесигиз ьшанган адамла этерикдиле. Низамгъа, жамауатха керекли ишлеге сакь болугъуз, – Айхай,– деди Юсюп,– алыкьына халкьгъа келген уллу тюрлениуню иги ангыламагъанла да болурла. Ала эки жол айырылгъанда. тыкьил болуп, онгуна, солуна барыргъа, кьайсын сайларгъа билмегенле жокьдула демейме, Жаланда айгырыгъым: аллай экили бола тургъанлагъа тюз жолну сайларгъа болушмай жарамаз. Ала халкыны душманларыны жанына ётселе, кьыйын болур. Биз ала бла ишлей билмегенибизни кёр-гюзтюрюкбюз. Анга да эс бурургъа керекди.

Хоргамлыла экисине да алгъыш этдиле, башларына келген оюм-

ланы ары, бери бура, кьууанчлары хорлагъандан, сорлукъ затларын да унутдула.

Саламлашып, Муратны, Хажини, Кьонакьны да кьучакълап Сергей Петрович бла Юсюп атлагъа миндиле. Ала бла бирге Азнауур да атланды. Ала сыртла бла агъач башына чыкъдыла. Эки суу ара бла Нальчик башына кирдиле. Анда кьонакьда кьалып, кюн жайылыргъа Нальчикге жетдиле. Ючюсю да Нальчикде ишчилени эм солдатланы Советине бардыла да хал кьалай болгъанындан, Петрограддан хапар сордула.

Тоуракъ алаша адам Петроградда Советлени экинчи съездине кьатышхан адам келгенин, тюш алада ол реальный училищени арбазында митингде селеширигин билдирди. Ары келсегиз, Петрограддан хапар эшитирсиз деди. Хал адам кьууандырырча туюлдо, мындан ары кьалай боллукъду ансы, деген бла жашланы ашырды. Юсюп бла Сергей Петрович Исси Суугъа кетдиле, митингни да сакъламай, Азнауур а, базар таба барып, иги кесек айланды. Кеси да митингге кечигип келди да, селеше тургъаннга кьулакъ салды.

Аны айтханындан Азнауурну эсинде бир талай сёз кьалды. Аланы бир бирлерин ол, кьайтарып-кьайтарып, кеси кесине айтады: «Ючюнчю Уллу орус революция хорлагъанды. Ол халкьны аллында социализмни кьурауну борчларын салады. Ишчилени, солдатланы айтхылыкъ жигитликлерини, чыдамлыкъларыны хайырындан душман хорланганды. Большевиклени, ишчилени, солдатланы терсге санагъанла уа жер иелеридиле, бийледиле, капиталистледиле, аланы шапалары меншевикле, эсерледиле.

Властны ишчи класс, жарлы эллиле ёмюр ёмюрлеге да алгъандыла. Бизни революциябыз битву дуняны урунганларына азатлыкъгъа жол кёргюзтеди. Душманла жашырын халкьгъа кьажау сюелирге, андамында, этекледе кюч жьыргъа кюрешедиле, Генералла, офицерле, бий, бай кьауумла жукълап турмайдыла. Бизге да революцияны кьоруулауну юсюнден сагъыш этерге керекди.

– Алыкьына атышыргъа, тутушургъа да керек боллукъду, баям.

Ол сёз бла Азнауур орамлада иги кесек айланды да, Барамтагъа ётдю. Ол кече анда кьалып, экинчи кюн базар болуучу майданнга чыкъды Анда да митинг бара тура эди. Ол жюрегин кьууандырыр хапар эшитмеди. Тау, кьабарты, орус бийле да, ол хапарлагъа кёре, кеслерини кьара ниетли ишлерин бардырадыла.

Ала «Кийик дивизияны» кьабарты полкуну революция ниетли солдатларын юйлерине ашырып, аланы орунларына бийлени, байланы жашларын, орта кьолайлы эллиледен кеслери ышанганын алгъандыла. «Игле, – деди Азнауур ичинден, – бизни ункуларгъа кюч жьыадыла, Залимле бла унукьдурулгъан халкь бир бири бла демлешеди. Бизни элибизде хал да мындачады. Ара Арисейден кьачып келген офицерледен да полк кьурап, революция жанлы солдатланы да Нальчикден кетерип... Иш, кьалияр ашап, ызындан суу ичгенлей бола турады. «Кийик дивизияны» кьабарты полкун черкес элдеде: Барамтада, Шардановада, Кашероковда, Тёбен Клишбиевда тутханлары нени кёргюзтеди? Керекли кюн халкьгъа кьажау сюелирге... Эшик жабыламы турады? Тейри,

алай а угъай. Халкъ кётюрюлсе, большевикле хайт деселе, залимлени бюгерле, тобукъландырырла. Биз да аскер кюч къуаргъа керекбиз. Сёлешгенле жумдурукъ ойнатханланы ууатыр ючюн кесибизни хазырлайыкъ деп, кёп кёре къатлагъандыла».

Азнауурну мыйысына ётген дагъыда бир хапар сагъышландырды. Тау артындан Россейге къайтып келген аскерлени революциягъа къажлау сауутларын сыйырып жибергенлери. Ичинден кюе: «Ол да бизге къажлау мурдарлыкъ иш туююлмюдю? Бек аман ишди. Ала бла биз тенг къармаша болмабыз, эшта да» – деди.

Къабартыны, Малкъарны бийлери, байлары битеу Кавказда революциягъа къажлау кючле бла бир ниетли болгъанларын эшитгенде сейир этмеди Азнауур. Къабартылы полкнун офицерлери, полкъда миллет айрылыкъны къозгъап, таулуланы оруслулагъа, къазакъ эллилени таулулагъа юсгюрюп, аланы бир бирге къаршы сюеп, халкъ бла бирикмезча эте, полкнун революциягъа къажлау къылычха айландырадыла. Ол да халкъны аягъын марагъан ишледенди.

Ол шартла жюрегин кюйдюре Советге кирди да, Азнауур не оноу этилгенди бизге деп сорду, Анда аны битеу Шимал Кавказда большевикле низамны къаты сакъларгъа, урунганланы душманла къозгъагъан къаугдадан кери тутаргъа, аланы бирикдириге, революцияны къорууларгъа кюч жыяргъа, отрядла къуаргъа деп этилген оноу бла шагъырейлендирдиле.

Хар бир жерде большевикле халкъ асламланы эслерин кеси жанларына тарта, бирикдире, адамла бла ангылатыу ишни къаты бардыра, Советле кеслери къуаргъан аскер – революция комитетле да, комисияла къурап, отрядла жыйышдыргъанлары да Азнауургъа бир кесек салкъынлыкъ берген балхам болду, кёлюн кётюрдю. Кеси да ичинден: «Биз да артха къалмайбыз. Ревком бар, отряд къуралгъанды, низамны сакълайбыз, душманланы да ырбыннга тыйып турабыз».– деди.

* * *

Ол Хоргамгъа экинди бола жыйылды. Азнауурну тюк басхан, азгъан бетин кёргенде Мурат бла Къонакъ сагъышха къалдыла, башларын тюрлю– тюрлю оюмла бийледиле. Аны халине кёре къуандырыр хапар келтирмеген сундула, ичлерин да сууукълукъ алды.

– Бек ачма. Юйге барып, ауузланайым да, Муратлагъа келирме – деп, Азнауур юйге кетди. Къонакъ да ызындан терк бол деп сёлешди.

Шамханий гыржын этип, отха эт салды терк окуна. Мурат а эки кёзюн андан алмайды, ичин да бир тюрлю адыргылыкъ бийлегенди. Юй бийчесин къучагъына жыйып, аны кёзюн, башын уппа этериги келди, кеси кесин кючден тыя, терен солуду. Ахырында, бети къызара.ол шош, хычыуун, жумушакъ ауаз бла сёлешди:

Аланы бир бирлери бла ачыкъ кенгешлерин Ревкомнун членлери бла Азнауур бёлдюрдюле.

– Не кёрдюнг, билдинг, не игилик деп сорургъа ашыгъасыз. – Ол сёз бла нёгерлерини кёзлерине къарады. – Жарсыулу, къууанчлы ишле да

бардыла. Нальчикде бийлени, байланы властны кзурумагъанды. Ол халкыны асламын кесине тартыргъа, аскер жыяргъа кюч алмайды. «Кийик дивизияны» къабарты полкуну революция ниетлиледен тазалап, кесине бойсунурланы жыйгъанды. Оруслу бийле уа къабартылыны таулугъа, орусха, дюгерге къажау сюерге кюч жыядыла. Совет да халкъ бла ишлейди, отрядла кзурайды. Эки къауум да сермеширик болурла, билген аллахды.

Хоргамгъа дагъыда Азнауур Къабартыны, Малкъарны бийлери, байлары, Тау артыны, Терк бойнуну, Дагъыстанны революциягъа къажау кючлери бла биригип, Кавказны Терк областын башха этерге, Россейден айырыргъа ыразы болгъанларыны хапарын да келтиргенди.

– Бизни этеригибиз: бай, бий къауумла халкъгъа къажау болгъанларын, эркинлигибизге, жерлерибизге къоркъуулу къюшгенин. ангылатыргъады, низамны къаты сакълауду. Бек баш ишибиз – ашхы отряд кзурауду – деди, Азнауур сёзюню ахырында.

Башха тюрлю оноу болмагъаны аланы башларын сагъышха къойду. Байла, бийле кеслерини оноуларын кишиге бермей, эркин тургъанлары ичлерин кюйдюрдю, Тынгылай кетип, Мухаммат тутулуп тургъанланы жиберирге керекди дегенде, биразгъа дери киши не угъай, не хау демеди,

– Элтп берир жер жокъ. Къоркъутуп, протокол этип, къол салдырайыкъ да, аман жолгъа барсынла, Мухамматны ол айтханына къулакъ салдыла. Шошлукъну Алий бузду:

– Жиберейик. Бизде аланы сакълар кюн жокъду. Энди къаугъа кётурселе, жетгенибизни къырып къоябыз. Ала бизни аямайдыла, биз да аланы башларын сыламабыз.

Кеслери жиберигиз деп тилегинчи турайыкъ. Тилеселе излегенибизни айтырбыз, арада бегимни тохташдырырбыз – деди Мурат да.

– Бий, бай адамлада сауут къоймай, сыйырыргъа керекбиз. Аланы ушкоксуз, керохсуз къоймасакъ, аланы бизге бурурла, Алайсыз элни, кесибизни да сакълялмайбыз. Отрядны сауутландырыргъа да алай игиди,

Къонакъ айтылгъан затлагъа ыразылыгъын билдирди да, халкъгъа къажаула кюч жыйгъанларына ачыудан кюйдю. Билгенибизни ичибизде сакълай, мында бий къауумну къолунда сауут къоймазгъа кереклибиз, тутулуп тургъанланы жибергинчи деп тохтады. Жижю олтургъан жеринден къопду да, къызаракъ селешди:

Биз ит чибин уяны къозгъамайыкъ. Алыкына власть кимни къолунда болгъаны белгиле туюл эсе кесибизни кимден да алгъа отха нек сугъабыз? Ишни тынч баргъанынлай барма къоймай.

– Сен ишни терсинден тутаргъа сакъса,– деди Азнауур. – Юлешинип ючеу-ючеу барабыз. Не этесиз деселе, сауут тапханыбызны жыйып, Нальчикге жиберигиз деп буйрукъ келгенди дегенден башха жууап бермегиз.

Азыкъ ашап, бий, бай юлеге жайылдыла. Муратха да сауутланы букъдурур жер изле дедиле. Хорбийге Къонакъ бла Солтан бардыла да, жумушларын айтдыла. Аны бети кетип, аузундан сёз чыгъаралмай иги кесек турду. Эс табып, къаты-къаты селешди, артха бурмай аузуна кел-

генни.

– Сенден эсе устама мен аман айтыргъа. Сауутунгу да алып, кесинги да сюрюп кетейик, алайгъа къала эсек – дегенде Къонакъ, Хорбий къамагъа жабышды да экибизден бирибиз ёлебиз деди. Къонакъ, башын булгъай:

– Мен сени акъыллы суна эдим, Ёлюрге да, ашыкъмайма мен. Сен ашыгъа эсенг, аны иши башхады.

Хорбий терк суууду, бердан ушкогун, керохун да берди да, къаманы уа манга къоюгъуз деп тиледи, Анга жашла да угъай демедиле, Абдурахманлада уа юйню иеси урушургъа хазыр болду. Шакъман а аны тыя айтды:

– Бизден оноу, кюч да кетгенди. Башынга сёз алмай, берип къой.

– Ол сёз бла Шакъман кесини ушкогун, эки керохун да Алийге бла Мухамматха узатды. Абдурахман да къарындашындан кёргенни этди.

Къалгъан юйледе да, сёз къозгъаргъа умут этселе да, суууп, болгъан сауутларын суймей бердиле.

Мурат жыйылгъан сауутланы къайда букъурса тап болгъанын оюмлай кетди да, бир жерде да тохташмады. Ахырында эски кешенени тюбюнде асырап, юслерине ташла оюп къояргъа таукелленди.

Бир сагъат да турмай, сауут тапханларын жыйып келдиле да, салам, гырмыкла, кийизле бла байлап, кече бла кешенеден асырадыла,

Хорбийни, Абдурахманни тилеклери бла эрттен бла тутмакълагъа протоколгъа къол салдырып, ант этдирип жибердиле. Ызларындан:

– Антыгъызгъа ёлсегиз эшитмегенбиз демегиз, Игиси – жангы власта бойсунууду, башыгъызны ушатыуду, – дедиле.

* * *

Октябрь социалист революциягъа Хоргамны къара халкъы алай тюбеди. Ол бийле, байла эркинликлери сыйырылгъаны, бийликлери кетерилгени бла тынчайып, жарашып къалмазларын кеси башындан сынагъанды.

БЕК ЗАКИЙЛЕРИБИЗДЕН БИРИ

Бюгюн Мокъаланы Магометни юсюнден бу тизгинлени жазып тебирегенимлей, студент жылларыбыз кез аллыма келип кьалдыла. Ол эртте эди, жашлыкны кьанат кьакъгъан заманлары. Магомет шуёхум хар жангы назму-сун ёз тилинде кёлю кётюрюлюп окъуучусун, сора, магъанасын орус тилге кёчюрюп, бизге ангылатыучусун кьалай унутхун! Аллай сакъатында ол анга жыр жазаргъа фахму берген уллу Аллахха баш ургъанча, онг кьолун да ёрге тутуп, кёкге кьарап, назму тизгинлерини татыуларын чыгъарып, кёлюнден айтыр эди. Халк жырланы айтып тебиресе уа, кьыз да, жаш да аны тегерегине басынып кьалыучу эдик.

Ма аллай жаш эди мени студент тенгим.

Магометни 70-жыллыгыны юсюнден айта эсек бюгюн биз – Магомет бла мен шуёхлукъ жюрютюп башлагъан кюнден бери уа элли жыл озгъанды. Биз окъургъа Къабарты-Малкъар кьырал университетни история-филология факультетине бирге кирген эдик; Магомет Малкъар бёлюмге, мен а Къабарты бёлюмге.

Мен ол заманны чыртда унутмагъанымы себеби – аны болушлугъу бла, жүрек ачыкълыгыны хайырындан келлик заманны фахмулу поэти Бабаланы Ибрахим бла, аты халкыгъа эрттеден белгили профессор Гузеланы Жамал бла да татлы шуёхла болгъан эдик. Ала уа аллай жашла эдиле, студент заманларында окъуна – малкъар халкны халаллыгын, чомартлыгын, жүрек ачыкълыгын башха миллетлени адамларына туура этерге кьолларындан келгенле.

Сёзсюз, башда белгилегенимча, назму жазаргъа итиниюбюз бир бирибизге бююнда жууукъ этиучюсюн эсгере кетейим. Артда хар зат да ачык болду – Магометде Аллах берген фахмуну барлыгы керти иште кёрюндю. Мен кесим, назму жазыу ишге хазна кёл салмай, жалаңда Магометни орус тилге кёчюрюлген назмуларын кёлюмден билирге кюрешип башладым. Аны айтханым – Мокъа улуну назмулары студент заманында окъуна орус тилге кёчюрюлюп, жаш поэт кьадарында аты башха миллетлени адамларына да белгили болгъан эди.

Жашаудан замансыз кетген анасына атап, «Сурат» деген назмусун жазгъаны эсимдеди. Мен кьалай сукълана эдим анга; мени анамы да урушну кезиунде кеси арбазыбызда, мени – сабийчикни кез аллында душман огъу жойгъан эди. Мен а нек этмезге керек эдим, анга атап, жүреклени жиятырча кюй! Не уа Магомет урушда ёлген атасына атап жазгъан чыгъармасын – «Акъ башлыкны» окъугъан адам жиямай кьалырма дейсе!

Дагыда быллай бир шарт эсимден кетмейди. Магометни – жаш поэтни – барыбыз да суйюп окуучу бир сейирлик назмусу болуучу эди. Аты эсимде туююлду. Бир кыауум сёзлерин а унутмагъанма «Жолоучу, кыайт бери, бу мени юйюмдю: Къой соярма, чагыр тартдыррма...»

Биз, назму жазаргъа кюрешген студентле, Магометни бу назмусуна пародия – эриклеу кыуаргъа кюрешгенибиз эсимдеди. Тююн айтсам, бирибизни да къолубуздан келмеген эди анга тийишли сёз айтыргъа.

Мокъаланы Магометни ким болгъанын айтыргъа бююн да кюрешеме. Аны кибик аты кыралгъа белгили халкъ поэтке тюз багъа бичмеклик а тынч иш туююлду. Не менме деген алимге, жазыучугъа да, мени ангылаумда, ол бек фахмулу поэт, жашауда, этген ишинде да ачыкъ танылгъан интернационалист эди бизни шуёхубуз, халал тенгибиз. Кёп миллетни классика чыгъармаларын малкъар тилге кёчюргенди. Ол биринчи болуп кыабарты литератураны классиги Алий Асхадович Шогенцуковну да кёп назмуларын бла поэмаларын малкъар тилге кёчюргенди. Ала энчи китап болуп чыкыгъандыла. Мени ангылаумда аллай затла миллетлени араларында байламлыкъны, шуёхлукъну кючлеген, ёмюрде киши бузалмазлыкъ кёпюрдюле; суратлау литературада халкъланы бир бирлерине жюреклерин ачхан ышаныулукъну узакъ жолун белгилеген Мокъа улу ол затлагъа кёлю бла кыуллукъ этип тургъанды ёлюп кетгинчи. Бююнлюкде уа аны чыгъармаларыдыла ол кыуллукъну этген.

Чыгъармачылыкъ ишинде Магометге устазлыкъ этген Отарланы Керим, Кыулийланы Кыайсын бла бирге Алим Кешоковну атын да айтыргъа сюеме бююн. Манга ол оюмну айтыргъа базындыргъан Кешоковну Магометни юсюнден жазгъан сёзлеридиле.

Ма юлгю: «Миллет литературада санга дери суратлау сёзле жерлерин таба, адабият жигитлени сыфатларын кыурау жорукъ тохташдырылгъан эсе, миллетни суратлау сёз хазнасына юлюш къошхан кыйын туююлду деп, бир кыауумла ол ишге алай кыарайдыла. Угъай, жашау жазыулукъ ишге башха тюрлю борч салады. Чыгъармачылыкъны кесине жашау нёгер этген адам, анга дери жазылгъанлагъа да эс буруп, кеси энчи ыз сайларгъа, литературагъа къошумчулукъ эте билирге керекди. Ол алай тынч туююлду. Мокъаланы Магомет, аллай кыйынлыкъланы хорлап, кесини энчи ызы бла барады...»

Алим Кешоковну ол сёзлери Мокъа улуну фахмусуну теренлигине, жазычулукъ ишини бийиклигине толу шагъатлыкъ этедиле. Былайда Алим Магомет ана тилин, литератураны жорукъларын да уста билгенине да тийишли багъа бичгенине ишексизме.

Фахмулу шуёхубуз – Мокъаланы Магомет, поэзиягъа кёлю бла, кёзбаусуз кыуллукъ этгенди. Атасы, анасы, эгеч-кыарындашы болмагъанлыкъгъа, аны чыгъармачылыкъ ишине тюз багъа бичерге къолларындан келген адамла анга устазлыкъ этиу бла чекленмей, керек заманда кыарындаш, эгешча сюелгендиле кыатында. Аны ючюн жетишгенди бизни къалам кыарындашыбыз чыгъармачылыкъ ишинде менме деген поэтке эте келген жетишимлеге. Ол Кыабарты-Малкъар, Кыарачай-Черкес рес-

публикаланы халкъ поэти, КъМР-ни Къырал саугъасыны литература жаны бла лауреаты эди Мокъаланы Хасууну жашы Магомет «Минги Тау» суратлау-литература журналны баш редактору болуп кѣп заманны ишлегенди. Назму китаплары Къабарты-Малкъарда да, Москвада да кѣп санда чыкъгъандыла. Аны хар жангы чыгъармасы, китабы поэзияны суйген жамауатха терк окъуна жол табычусун да унутмагъанма.

Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзу бу кюнледе Мокъаланы Хасууну жашы Магомет туугъанлы 70 жыл толгъаны бла байламлы бир къауум ахшы мадарланы жашауда бардырыр акъылдады. Ол не иги сѣзге да тийишлиди – уллу поэт эди бизни тенгибиз, жолдашыбыз.

Х. КАУФОВ,
КъМР-ни Жазыучуларыны
союзуну правленини председатели.

Салам, багъалы Аскер!

*Неден да алгъа Къарачайдан Малкъаргъа Минги Тауну башы
бла кызыу салам жибереме, сени къаты къучакълайма.*

*Къалайды саулукъ-эсенлик, турмуш, чыгъармачылыкъ? Биз сор-
лукъла рахматмыдыла? Битеу таулу поэтлеге менден салам айт.
Танзиля эгечибизге энчи салам бер.*

*Аскер, къарындашым Мухаммат харинни кызы Фатимат
сени телефон бла сёлешигенинги да, Мокъа улуну юбилейне эсге
тюшюрюле басмаларыгъыгъызны да айтхан эди. Магометни иги
таный эдим, суйген да эте эдим, чыгъармаларын да бек жарата-
ма. Мокъа улуну юсюнден эсгеруююму жибереме.
Окъу да, жаратсанг, басмаларса.*

*Сени аллында къарачайлыла уллу борчлу-
буз. Бизни юсюбюзден алдыргъан фильмлеринг
ючюн сау бол, къучакълайма.*

**ХУБИЙЛАНЫ Назир,
КъЧР-ни халкъ поэти.**

ЖЫРЫНГЫ БОЛСУН ЁМЮРЮ УЗАКЪ

Мокъаланы Магометни эсгере

Къарачай-Малкъар мудах болгъанды,
Тас этгенди да фахмулу жашын.
Къара булутдан Кавказ толгъанды,
Минги Тау ёрге кётюрмейд башын.

Сен Къарачайгъа кёп келиученг,
Жюрегинг жырлай, бетинг ышара,
Таула бла ушакъ сен этиученг,
Тынгылап Хурзук, Учкулан, Мара.

Сёзюнг къушкъанат таууш этеед,
Кёрюне эди жырынг аламат.
Кёп адам суйюп санга келеед,
Къууана эди таулу жамаут.

Къобан, Теберди, Лаба жырлайла,
Акъсаут, Архыз тохтаусуз къатлай.
Кёкде булутла санга жиляйдыла,
Бушуу этеди битеу Къарачай.

Назму окъусанг, эсимден кетмейди,
Къысып, ачаенг эки кёзюнгю.
Сени ауазынг узакъдад, жетмейд,
Жаны болса да хар бир сёзюнгю.

Бизге къонакъгъа къыш кюн келгененг,
Туугъан къарындашча, кёзюме къарай.
Минги Тау бла сен ант этгененг,
Бирд деп Малкъар бла Къарачай.

Бештаугъа барып назму окъуек,
Биз Лермонтовну музей юйюнде,
Машукга ёрлеп, хауа солуек
Къачхы тау кюнню къанат тюбюнде.

Жюрегинг халкъгъа насып излеед,
Фахмунг а сени тёкмеед тенгиз.
Къарачай санга тилек тилеед,
Насып жокъ десенг сен туугъан жерсиз.

Малкъар таулада къаты жукълайса,
Къабырынг болсун кенг эм жумушакъ.
Хар чыгъарманг бла халкъны жокълайса,
Жырынгы болсун ёмюрю узакъ.

Энци ызы бар эди

Мен Мокьаланы Магометни юсюнден бу жолгъа дери да жаза тургъанма. Аны таныгъан кюнюмден башлап, жашаууну ахыр сагъатына дери кѣзбаусуз тенглик, шуѣхлукъ да жюрютгенме. Уллу поэт эди ол, поэзиясы уа кишиликни, туугъан жерини да сыфатын теренден ачыккълагъан суратлау сѣз; ауазына халкъ тынгылагъан, окъуучусу хар тизгинине ийнангъан назмучу.

Къабарты литературагъа да уллу къыйын салгъан адам эди мени тенгим Магомет. Алий Шогенцуковну назмуларын, поэмаларын малкъар тилге кѣчюрюп, энчи китап чыгъаргъан эди кѣп жыл мындан алгъа. Аллай затладыла миллетлени араларында шуѣхлукъну кючлеген, культурабызны, литературабызны андан ары айнытыргъа себеп болгъан.

Биз, Магомет бла мен, литератураны юсюнден ушакъ этген заманыбызда хар сѣзюне къулакъ салып тынгылаучу эдим, – аны хапары ийнаныулу эди. Алай болмай мадары да жокъ эди – ол кеси айтханлай, жаза, окъуй башлагъанлай къурап тебирегенди назмула. Биринчи – «Жюрегими тебиую» китапчыгъына школда окъугъан заманында жазгъан назму тизгинлери тошгенлери да шагъатдыла биз айтхан оюмгъа.

Аны жазыучулукъ ишине Отарланы Керим, Къулийланы Къайсын, Кешоков Алим эртте окъуна бийик багъа бергендиле. Аны юсюнден кѣп ариу сѣз айтхандыла, ол да ала айтхан сѣзлеге дайым тийишли болгъанлай келгенди. Анга Магометни «Советская Россия», «Современник», «Советский писатель» китап басмалада чыккъан назму жыйымдыкълары да шагъатлыкъ этедиле. Магомет энчи ызы, энчи хаты болгъан поэтледен эди. Хар сѣзюне тийишли жюк сала, айтыр оюмуна ол сѣзлени уста къулландыра да биле эди. Аны хатын окъуучу окъуна сезип, билип къойгъанды. Кѣп тюрлю жанрда къалам кючюн сынап, усталыгъын ѳсдюре, дерс ала келгенди Магомет. Аны поэмалары, балладалары, сонетлери да бардыла. Малкъар поэзиягъа назму тизиуню силлаботоника тюрлюсюн кийириуге себеплик этгенледен бири ол болгъанды.

Мокъа Магомет запад, восток поэзияны да иги биле эди. Ол назмучугъа усталыгъын

кѣтюрөден-кѣтюрө барыргъа, жашаугъа жангъча къараргъа онг бергенди. Ма алай жаратыладыла назму тизгинле, бир башхалада эсленмеген жангы суратлау, жангы оюмла да. Поэтни поэтлиги, поэзияны миллет магъанасы да ма алай бла ачыккъланды. «Китибымы ачханлай» деген назмусунда назмучу хар харфы, хар сѣзю, хар

Мокъаланы Магомет окъуучула бла тюбешген кезиуде. 1971 жыл.

тизгини да тюзлюкге, огъурлулукъгъа кьуллукъ этерлерин суйгенин айтады. Сёзю не къадар жумушакъ болса, назму жүрекге ол къадар жылыгу берлигин, ангылашыныулу да боллугъун сезип, Магомет алай ишлей, поэзияны баш ышанларындан бирине аны санагъанлай келгенди.

Поэзия дегенинг бийикликге элтген жолду. Бийикликге элтген жол а ны-хыглы, бузлу, желли болгъанын да уста биледи поэт. Ол кыйынлыкъланы хорламай амал болмазын да ангылайды. «Инсанны къадары – сени къада-рынгды. Аны кьууанчы – кьууанчынг, бушууу да – бушууунг», – дей эди ол.

Туугъан жерини тауу, ташы да багъалыдыла таулугъа, тауларындан, ташла-рындан айырылып, кёп жылланы тансыкылыкъ кысып тургъан таулугъа.

Элин-журтун жангъдан кёргенде, къалай кьууаннганыны юсюнден кёп жазгъанды поэт. Ол, таулуланы жигитликлерине баш ура, ала сынагъан кыйынлыкъланы, зорлукъну да уллу усталыкъ бла суратлагъанды. Энди анга ким жангы зат къошалыр дерча, адамларыны жигитликерини юсюнден, та-бийгъатны ариулугъуну юсюнден да кёпле жазгъандыла. «Суукулукъну, кызыулукъну да сени бла бирге сынай келген туугъан жеринги суймей ама-лынг жокъду», – деп, Маяковский да айтханды. Аллай суймекликни кесича ангылагъанды Магомет, кесича жазгъанды.

Былай жаланда Кавказда жашагъан чынтты таулу поэт айтырыкъды дерча, жаланда табийгъатны ариулугъун сезген бла къалмай, мында жашау – турмуш халланы иги билген, жетер жерибизге теркирек жетсек эди дегенча, суху баргъан череклени да кёрген къалай жазарыкъ эсе да, ма алай жазгъанды Магомет. Аны аллай назмулары кёпдюле. Ол туугъан жерини кьудуретинден да кюч ала болур эди деригинг келеди.

Поэт нени юсюнден да жазсын, аны халкъы, туугъан жери кёз аллында турады. Баям, ол хар адамгъа да алайды. Тапхан анабызны бла туугъан жери-бизни алларында биз хар заманда да борчлулай къалабыз. Дунияда къаллай бир жашаса да, ач жыл анасы жаулугъун берип алгъан гыржынны татыуун унутмазлыгъын ма аны себепли айтады поэт назмуларыны биринде.

Магомет жырланы да бек суйгенди. Тойда-оюнда, кьууанч болгъан жер-леде ол халкъ жырланы уста айтыучу эди. Татлы тенгими узакъ ёмюрлю болурун, ауазы кёп тойлада эшитиле, жангы назмулары бла бизни кьууан-дыра турурун суйгеними билдирген эдим анга алтмыш жыл толгъанында, бюгюн а мудахма, жокъду Магомет бизни биргебизге. Ол дуниясы иги болсун суйген тенгими. Аны поэзиясы уа халкъы жашагъан къадар бирге жаша-рыгъы даулашсызды.

Кёп болмай Магометни жашы бла кызы – Ачемез бла Зулейха жарашдырып, назмуларыны бла поэмаларыны «Азат жулдузну жарыгъы» деген ат бла сейирлик жыйымдыгъы чыкыгъанды. Анга таза кёлюм бла кьу-уаннганма мен. Ачемез бла Зулейхагъа айтырыгъым а – атагъызны орунуна да сиз жашагъыз. Сиз Магомет-ни атын иги бла айдыргъанлай турлугъугъузгъа уа толу ийнанам.

***Борис КАГЕРМАЗОВ,
къабартылы поэт.***

ХАЛКЪ ПОЭТ

Кёп жылланы ичинде Малкъарны фахмулу жазыучуларыны атлары, ишлери бла ёхтемленгенлей жашайма. Жазгъанлары къарачай-малкъар литератураны алтын хазнасына саналгъан – Мечиланы Кязим бла Къулийланы Къайсынны атлары уа бизни миллетни адамларыны биргелерине жашайдыла дайым. РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты Зумақбулланы Танзиля бла КъМР-ни литература жаны бла Къырал саугъасыны лауреаты Мокъаланы Магомет да тауушлукъ чыгъармалары бла белгилдиле Къарачайны жамауатына. Была экиси да Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни да халкъ поэтлеридиле.

Мен Мокъаланы Магомет бла эрттеден таныш эдим. Ауруп турады деп эшитгенimde – ол кезиуде телевиденияда Къарачай редакцияны таматасы эдим, толу хапар билейим, фахмулу жазыучуну жангы сагъышларын бизге къарарыкълагъа эшитдирейим деп, жолгъа атланама.

Нальчикге жетип, Мокъаланы Магометни юйюн жокъладым. Барсам, Магометни Хабазда жашагъан жуукъларындан да къонакъла келип. Ала бла да саламлашып бошагъандан сора поэт бла ушакъгъа кирдим. Интервью бер деп тиледим. Ол, халым тап туйюлдю десе да, тилегимден чыгъалмады.

Аууру кючлеген санларын бирге жыйып, диванда олтургъан жеринде сыртына жастыкъ салып, ауруугъа бой бермей, хазырлыгъын билдирди. Ол литератураны хакъындан сорууларыма, Къарачайгъа, аны мындан ары жашауна этген сагъышларын айта, жууап этди. «Малкъар къарындашларыбыз бизге суймекликлерин къуруда танытханлай турадыла», – дедим ичимден.

Биринчи сорууум былай болду: Биз литература десек, Къайсын Кулийни сагъына эдик, ол керти дунягъа кетгенинде, литература ёксюз къалды дегенле да болдула, алай а ананы баласы болса, ёсюп жетеди. Аны жатхан жери жумушакъ болсун, ол кетгенинде сизнича жазыучула, акъыл сёзлерин айтып, эс тапдырырча болум тапдыла. Бюгюнлюкде къара сёз бла жазгъан, назмула жазгъан жаш тёлюню арасында къалайды?

Мокъаланы Магомет: Энди, жаш тёлю деп алай айтырча, бизни керти жаш жазыучуларыбыз бардыла, кёпдюле деп, аны бла махтаналлыкъ туйюлбюз. Нек десенг, бизни аллыбызда жазгъанла, ишлегенле акъыллы да, билимли да, эсли да адамла эдиле. Сёз ючюн, бош алай айтылмай эди: «Жыр Къарачайда этилир, Бахсанда жырланыр, Чегемде эштилир», – деп. Ол сёз орунуна айтылгъан зат туйюл эди. Нек десенг, Къарачайны да, Малкъарны да историясы уллу китаплада, небилейим, алимле жазгъан илму ишледе дунягъа къарап тургъан затла туйюлдюле. Бизни жашау тарыхыбыз не заманда да, бу къаялада, бу ташлада, бу тарланы ичинде, жырлада сакъланып тургъандыла. Бизни эски жырларыбызны билгенле, нарт таурухларыбызны билгенле, бизни жашаубузну, бурун замандан бери къалай келгенин, не затлагъа тюртюлгенин эс-

лемей, ангыламай амалы жокъду. Аны себепли бизни халкъ ауузунда жюриген жырда, назмуда сакълана келгенди халкъыбызны дебери да, иши да, кючу да, жаны да. Бизни жырларыбызда бизни халкъыбызны жаны барды. Ол жан жырланы жашатып, тас этдирмей, тёлуден-тёлуге ётдюрюп, алагъа дерс бергенча, озгъан ёмюрледен хапар айтханча, билдиргенлей турады.. Кёпле алай айтадыла, ой, революциягъа дери биз къарангы халкъ эдик деп. Угъай, тейри, халкъ адебинде бизни да бар эдиле билимдилерибиз, оюмлуларыбыз. Араб тилни билгенле. Ол тилде окъуп, ол жазма бла, тау тилде айтыр сёзюнго айтып жазмакълыкъ ол къайры баргъан иш эди! Тейри, угъай, алай къарангы халкъ болса, Эресейге кёшулгъан халкъланы жангыз биринден кем туйюл эди не Малкъар, не Къарачай билим жаны бла окъуу жаны бла да.

– Магомет, бир заманда капитализм деп тургъан затыбыз юсюбюзге, арбазгъа тёлуген суулай къуюлуп къалды. Аны биргесине биз ангыламагъан, билмеген кёп зат келди. Ол бизни миллетни ниет байлыгына, тамбласына не игилик береди, не хата этеди экен?

– Васнецовланы бир суратлары барды. Ол суратда юч пелиуанны кёребиз. Бири къазауатчыды. Бири Добрынин, добро, ырысхыды. Бири уа Алёша Поповичди. Поп не затды? Окъуу, билим, ангы. Ол юч атлы – биз жашагъан дунияны суратыды. Бир къырал байлыкълар кечиндиреди кесин, бир къырал уруш бла кечиндиреди кесин. Бир къырал билим бла, акъыл бла кечиндире керек эди, алай а ёмюрден бери да билим, акъыл бла, эс бла къыралла алай кечине келмегендиле. Сёз ючюн, Эресей, революцияны иши алай эди, тюз сабийчик ёре тура келгенлей, олсагъат, стройгъа тизип, сен солдатса, ёлюмге бараса, уруш этесе, къан тегесе халкъ жашар ючюн. Ма ол воевода аны айтады. Америка уа алай туйюлду. Америка бай къыралды. Ол байлыгына базаынады. Байлыкълар бла аскерни да сатып алама, нени да сатып алама дейди. Бизде ол къадар жылны ичинде коммунизм къурайбыз деп туруп, халкъла анга тюзелген да этген эдиле, ол бизнича халкълагъа келишген да зат эди, жокълар болмаз ючюн, кесини культурасын сакълар ючюн.

Ол заманда къыраллыкълардан аламант бу да туйюлду. Нек десенг, бусагъатда ахча керекди. Ахчанг бар эсе, акъыллы да сен, деберли да сен, къолундан келген да сен. Жокълар эсе, Мухаммат файгъамбарны кеси эсенг да, сен кишиге да керек туйюлсе. Ма ол чекге жетгенбиз.

– Саудюгерчилик да келди эсе, дуниягъа къарам да башха болду эсе, жазычула, ол жанына кетип къалмай, биягъында айтханымча, жаш тёлу тилине, тарыхына эс бёле бу жанын къолгъа алырмы сен билгенден? Огъесе, жаш тёлу седирейми барлыкъларды?

– Аны алгъадан айтхан кыйынды. Аллах къалай буюрса, алай боллукълар болур. Алай бусагъатда, биз ангылагъаннга кёре, жазычу ишни кёпле чурукълар тикеннге тенг этгендиле, хайыр тюшмей эсе, неге керекди деп. Алгъын хайыргъа къарамай эдиле. Къарачайны биринчи назмучулары Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет. Бюгюн да мен ол заманда Ёртенланы Азрет къаллай сёзле бла жазгъан эсе, мен аллай сёзле бла жазама. Оллахий, Огъары Бахсанда бизге къоншуда жашагъан сунар-

са, аны жазыууна, аны акъылына, аны эсине къарасанг. Къаракетланы Исса да алай.

Энди уа бу арт кезиуде къайдан чыкъгъан эселе да «жазыучула» аман жазгъанымы билдирмезге, былай башына да бир чикиля да тагъып, аллай бир боккачыкъ да кийдирейим демей эселе, ангыламайса не айтханларын. «Мен таугъа барыучием» дер орунуна, «баручанем» деп. Аз тилде, аз ауузда, аз тюрлю селешмейдиле, бизде малкъарда да алайды. Биягъында да бир айтханма, «ма анда», «ма алайда» дер орунуна, «имонтда» деп да айтадыла. Шишликге, этлени къайры тизе эсек да, ол шишди. Биз вилкагъа да шиш дейбиз. Былай къарасанг, кесинги затынг бола тургъанлай, билмегенликден этмей эсек,

Мокъаланы Магометни, КъМР-ни Къырал саугъасына тийишли болгъаны бла байламлы, республиканы Президенти В.М.Коков алгъышлайды

малкъарлыла, малкъар ауузу да ишлик дейдиле. Не иш хапарды бу? Шишликди, юйюнге! Къарачайлыла тишлик дейдиле. Не тиш хапарды бу? Бахсанчыла айтадыла шишлик деп, аланы уа жангылыр амаллары жокъду. Ана тилге сакъ болургъа керекди. Ана тилге сакъ болур ючюн жазгъан затларынгы да акъсакъ-токъсакъ этерге жарамайды. «Кеси ёле жакъ, кимге не бере жакъ» – деп, эталмай эсенг, Аллахы разы боллукъ, гюнахды, бу ариу тилни, бай тилни зая этме. Малкъар тилден эсе къарачай тил кеп да байды.

– Бююнлюкде басмада былай жаздыла, телевидения бла былай дедиде деп айтадыла. Алай эсе, жазыучула неге эс бёлюрге керекдиле сен билгенден?

– Жазыучула бек алгъа, не да этип, къолдан келе эсе, ызларындан келгенлени ол ишге тизерге керекдиле, кеслери да айдан, жылдан бир назму, хапар жазып, атым жазыучула ичинде айланады деген, ол бош затды, жаны-къаны бла берилип ишлерге тийишлиди. Ана тилибиз, ол бизни паспортубузду. Биз аны тас этсек, таулугъубузду тас этебиз. Анга сакъ болургъа керекбиз.

Ачхалыла, алада да бардыла бу затны ангылап, кьолларындан келип, китап чыгъарыргъа болушханла, кырал а бу затны атып кьойгъанды дерге боллукъбуз. Алгъын алай тьойюл эди. Къырал таматалагъа жазыучула болушхан да эте эдиле, ачыкъдан айтып сюеле эдиле да: «Эй, сиз алайда кемеле бла чабакъланы кьайры эсе да бирге ётдюрюп, ахчасын не этгенсиз?» – деп тохтай эдиле. Бусагъатда алай айтырыкъ да жокъду, айтып, кычырыкъ эте турсанг да, эшитирик да жокъду, заман башха болгъанды.

Бу эки халкъ – Къарачай бла Малкъар, бири бирине не къадар ачыкъ кёллю, иги ниетли болса, бизни жашаубуз созулгъан этерикди. Мени жарсытхан, бу жанында да алайдыла, алай болгъанлыкъгъа, Къарачай, сени бу арт кезиуледе, арт жыллада, жаш адамларынг, женгиллик этип, сом-шай ючюн бир бирин ачытадыла деп эшитебиз. Сен бюгюн жаш адамларынгы жойсанг, тамбла къартларынг бла Минги тауну башына къалай чыгъаллыкъса? Ол керек тьойюл эди, биз анга жарсыгъан этебиз. Бизде да бардыла аллай затла. Бир уллу халкъ болса бир иш. Чыгъып, тейри деп, уруп къаплагъанда алай уллу кишилик жокъду. Халкъны сакъларгъа керек болады. Ахчаны- бохчаны да башынгамы ураса, сени бла бирге жашагъан адам къара кюн кёре эсе, сени хатангдан? Алай болмайды, ала жарамгъан ишледиле.

Мен а Къарачайны бек сюеме не заманда да. Анамы анасы къарачайлы кыыз эди – Схауатдан. Тышындан къарап, «Мен сау дуняны сюеме деген ол тынчыды, – Къайсын айтханлай, – кьоншунгу сюе бил», – деп ол оюмну айтханым, Къарачайны сюерге эркинлигим барды дегенлигимди. Къуру туз гыржын ашагъаным ючюн угъай, эт жууукъбуз, сюерге эркинлигим барды дегенлигимди. Ала анда, Схауатда Халкечлери болуучу эдиле, бери Бахсаннга кёчгенде, Гызылары болгъандыла. Мен Къарачайны юсюнден кёп назму да жазгъанма, уллу поэма да жазгъанма «Амантишни къабары» деп.

Магомет, мени тынгылатып «Амантишни къабары» деген поэма-сындан бир юзюкню окъуду. Ол аны санларын инжилтген ауруугъа бой бермезге кюреше, сыртына салынган жастыкны тюзетдирди. Ызы бла бир талай назму да окъуду. Кете тебирегенимде, сауугъа китапларындан бир-экисин автографы бла берди. Биз татлы айырылышдыкъ. Аллах буюруп, ол Москвада клиникадан келсе, тьобеширге дедик.

Биз интервьюну эфирге хазырлай тургъанлай, Магометни ауушхан хапары келди. Материал эфирге кьайгъы сёзю бла бирге чыкъды.

Ол керти да халкъ поэт эди. Жаннетли болсун.

ТЕБУЛАНЫ Шукур

Поэтни юсюнден оюмла

**Отарланы
Керим**

Мокъаланы Магомет, бир къауумлача, назмулада адамланы эрикдирген, тузсуз-мыстысыз айтылган, жизги-омакъ, магъанасыз сёзлени хайырланыргъа кю-решмейди, назмуну гыллыуна сыйындырама деп, сёзлени къысхартып жазмайды.

Поэт китабында хар назмуну къалай башлай эсе да, ол ызын бузмай, назмуну ахырына чыгъып кетеди.

1963ж.

**Къулийланы
Къайсын**

Мокъаланы Магомет, ишексиз, эм фахмулу малкъар поэтледен бириди. Бек башы олду. Аны назмулары хар заманда магъаналы, инсанлыкъгъа аталып жазылыулары бла бирге ол алапат, былай айтыргъа окъуна боллукъду – суу устады назмуну сын сырып къуаргъа. Ана тилни бек иги биледи, аны назмусу ишленмеклигини бийиклиги бла айырмалыды

28.05.1983 ж.

**Толгъурланы
Зейтун**

Мокъаланы Магомет – республиканы халкъ поэти, миллетни махтаулу уланыды. Акъылбалыкъ болуп, ол кесин таныгъанлы бери, жамауат да аны танып, къубул-та келеди. Поэт халкъны ыспас сёзюне эртте тийишли болгъанды.

Тутхан ишине табынып, кючюн-билимин аямай, борчун тамамлагъан жашларын халкъ бек сюеди, алагъа махтау береди. Къыркъ жылдан аслам заманны ичинде Магомет фахмусун, поэзияны жарыкъ сёзюн мудахландырырча, окъуучуларыны алларында терен жууаплыкъны сезмей, бир назмусун да бошуна тизмегенди... Мокъа улуча поэзиягъа сакъ къарагъан, хунерин сюйген поэтле

кёп туйюлдоле.

1999 ж.

**Биттирланы
Тамара**

Мокъаланы Магометни назмуларыны кеслерине тар-тхан бир уллу кючлери барды, – аланы къатлап-къатлап, окъуп тураса. Хар жол сайын жангы макъамла эшите, жангы фикирле ачыла. Поэтни чыгъармачылыгы миллет культурабызны бир жарыкъ бетиди, аны поэзиясы не кюн тюбюнде «ийменген» къара суучукъ, не ашыгъыш жюрююшлю тау шорха туйюлдо, ол адамла-гъа кюч-къарыу берген толу черекди.

1999 ж.

МАГОМЕТ МОКЪА

МУДАХ НАЗМУЛА

Шуёхум, бир-бир назмуларым
Мудах жазыладыла. Ала –
Шууулдап тургъан назылагъа,
Къара гюллеге ушагъанла.

Шургулу ашыра кюнлерин,
О, шууулдап тургъан назыла!
О, къара тюрсюнлю гюллерим, –
Сагъышла, къайгъыла, жарсыула!

1963

УНУТМАЙЫКЪ

Тенгим, эсингдемиди, бизни бу туугъан
Жерибизге келип, чулгъана-булгъана,
Таулары, ёзенлени да басып туман,
Айсыз кечелей, кюн къарангы болгъаны?

Унутмайыкъ, къара чайырлай, кёмюрлей,
Оу булутла кёкню бетин жапханларын,
Фашистле бизге, тангнга къалгъан бёрюле,
Ач сюлесинлеча, къалай чапханларын.

Къалай унутурбуз, тенгим, аналаны,
Къызланы, сабийлени жилигъанларын,
Къартларыбыз, тынгылатып къаяланы,
Халкъ тарыгъыуун айтып жырлагъанларын?

Къойнуна къысханлай турады жерибиз
Ата журт ючюн жанларын бергенлени.
Не жарыкъ, не зауукъ кюнлюбюзде да биз
Унутмайыкъ къазаутда ёлгенлени!

1963–1964

* * *

О, жанларым, шуёхларым, тенглерим,
 Мени къарындашларыча кёргенле,
 Къыйын кюн эс да, таукеллик да берип,
 Манга таянчакълыкъ эте келгенле!

Сизсиз Чегемде таш тегенеден тар
 Кёрюнюр дуния, жылыу бермез кюнюм,
 Кырдыгым жашилленмез, агъармаз тау,
 Не кюрешсем да, жарыкъ чыкъмаз ёнюм.

1963–1964

**НАРТ ТЮЙЮЛМЕ,
 МЕН ДА – БИР АДАМ**

Ийнар

Ийнарым – сүймекликни жангы жыры
 Юйюбюзде чынг алгъа жаннган отлай,
 Басханда тууду. Кёлюм болду жарыкъ,
 Жюрегим айтханын сёзюм къатлай!

*

Дуния насыбы мени болгъан сунуп,
 Тенгизгеча, кёзлеринге къарадым.

*

Жаз жабалакъ жауады таулада,
 Шошлукъ кеси жюрегими сылай.
 Атам бла мен Азау талагъа
 Баргъанымда, жауа эди былай.

Шош-шош тюше къап-къара чачыма,
 Ол эрий эди мени къуанчымдан.

*

Жолладан, ишледен да арып,
 Къара ташха олтургъанды къарт.
 Сакъалын, мыйыгъын да аны
 Агъартханды эримезлик къар.

Къартжуртда, суу жагъасында,
Олтурады акъ къалпакълы къарт...

*

Сюймеклик – от жагъа жарыгъы
Шош ушакъгъа, муратха, жыргъа
Элпек тийип, байны, жарлыны
Босагъадан жолгъа ашыргъан.

Сёзледе, кёзледе, бетледе,
Жюрекледе жарыкълыкъ да – ол,
Къыйын кюн къаягъа бекленген
Онгсузгъа да тапдырады онг.

Жюрекде биринчи умутну,
Ахыр умутну да жарыгъы,
Адам хар несин да унутур
Жерде эс берирге жарагъан.

Ол – узакъ терезе жарыгъы,
Кесине чакъыра, термилте эрттеден,
Дуня жолларында арыгъан,
Кеч жолоучугъа кёл этдирген.

*

Кёк, айт манга, неден башлайым?
– Башла мени бийиклигимден.
– Жер, айт манга, неден башлайым?
– Башла мени чомартлыгъымдан.
– Халкъ, айт манга, неден башлайым?
– Башла мени келген жолумдан,
Башла мени жашау жырымдан.

*

Ачама таурух къабагъын,
Къала эшигин ачханлай.
Анда – къыйынлыкъ къарлары,
Къан къызартхан тангла, ашхамла.

Анда сызгъырадыла окъла,
Бири бирин марай къанлыла.
Жанадыла огъурсуз отла,
Тау тарланы бийлеп къайгъыла...

*

Туз арбагъа жегилген ёгюзле
Жер этегинден келгенча бери,
Таула! Акъырын келдиле сизге
Азатлыкъны, насыпны да кюнлери.

ЖУЛДУЗЛАГҒА ЖУУУКЪ ЭЛИБИЗДЕ

Тауладан кыыш эннген эди бизге
Кюмюш тюймели кыызчыкыгъа ушаш.
Жулдузлагъа жууукъ элибизде
Акъ болгъан эди хар терек, хар таш.

Жулдузлагъа жууукъ элибизге
Къар жауа эди Басхан тарында.
Ол кыуанч келтирген эди бизге,
Ойнаргъа чакыра сабийлени.

Кыыш – сейир жомакъла кезиую,
Кечеле, кюнле акъ болгъан заман.
Сабийлигими зауукъ кезиую –
Аппам жомакъла айтыгучу заман.

Къаяла арасында – бийикде
Жулдузлагъа жууукъ элибизге
Къар жауа эди бир эрттенликде,
Ол ариу кёрюне эди бизге.

Къарай эдим ол къарны акылыгына,
Къарагъанча сютню кёмюгюне,
Бек ушай эди жумушакылыгы
Жубу киштигибизни тюгюне.

ДУНИЯНЫ КЪУШ КЪАНАТЛАРЫ

Ёлюмсюзлюкню дарманын ичген
Нарт тюйюлме. Мен да – бир адам.
Къар жауады башланмагъан ишге,
Бу жырымы башладым андан.

Нарт Ачемез сыбызгы тартханда,
Жыр айтханда, дуня жангырып,
Суудан толады сууу таркыайгъан,
Тенгизге жеталмагъан черек.

Аны жыры жаш этгенди къартланы,
Тиллендиргенди тилсизлени.
Эритгенди тарланы къарларын,
Жашнатханды сары кыум тюзлени...

*

Къарачай халкъны, малкъар халкъны
Ёмюрде жашау сырлары –
Бир черекни эки жагъасы.
Къыйынлыкълары, жарсыулары –
Бир жүрекни эки жарасы.

Ахшы-ахшы умутлары –
Учхан къушну эки къанаты,
Жаз башыны тейри къылычы...

*

Мени толмагъан умутум –
Чыммакъ чагъып тургъанынлай,
Элия уруп, кюл этип,
Кёмюр этип къойгъан терек.

*

Суу жаба баргъан айрыкам кибик, –
Жашауу тынчлыкъсыз эди аны.

*

Бирси кюн сабийчик эдим мен,
Тюенене уа – ат юйретген жаш.

КЁК ЧАРСЛЫ ИНГИРДЕ

Ингирикни кёксюл чарсы
Толтургъанды Басхан тарын,
Дунияны кёк къанатлысы
Жайгъан кибик къанатларын.

Дунияны кёк къанатлысы
Учуп келген кибик бери,
Басхан таргъа кёксюл чарсын
Жайгъанды жазны ингири.

* * *

Атала, жашла, къарындашла,
Уруш эртте жойгъан жолсузла.
Санларыгъыз – сын болгъан ташла,
Жанларыгъыз – бийик жулдузла.

1965–1967

ТАНГ АТА АЙТЫЛГЪАН НАЗМУ

Ауушда кына бетлиди кёк,
Агъачдан, Тейри кьодусунлай,
Буу ёкюрген таууш биягъы
Бу сынжыр таулагъа жайылды.

Жигит таулула этиучюлей,
Иги умуглу къарап тангнга,
Аллах айтса, болур деп жолум,
Палах кесип кьоймаз деп аны

Узакъ жары атланганма мен,
Узат, жаным, кьолунгу узат.
Азап кёрмей, жашарбыз бирге,
Азат адамла жашагъанлай.

Бек насыплылагъача, бизге
Кёк да, жер да кёрюне чексиз,
Сау къайтайыкъ къайдан да бери,
Тау – бизни дуня ышыгъыбыз!

Алай, бу таула сыйырылып,
Жиляй, къара кюнле сынардан
Сакъласын уллу Аллах Кеси,
Жокъласын да миллетибизни.

Кьолундан кёп келеди Аны,
Жолундан таймазча Малкъары,
Къартха-жашха бирлик кюч берсин,
Журтха ала болурча кьалкъан!

Толмаз эсе мен этген тилек, –
Болмаз кьалса, таугъа, къаягъа
Къысылып, таш болуп къалайыкъ,
Къызынып келгенлей жауубуз,

Аны юсюне оюлургъа,
Жаны кьуруп кетерча Таудан.
Жер башында кьалмазча ызы,
Жел Анасы сюре ызындан...

Кёл этдире бир бирибизге,
Кел, жаным, кел, танг жарыгъында,
Буу ёкюргенин да эшите,
Бу сынжыр таулагъа къарайыкъ.

Узакъ жары бармайым, угъай,
Узат, манга къолунгу, узат!
Кенг дунябыз болмаз ючюн тар,
Мен къоруучусума журтуму.

Махтаулу аталадан къалгъан
Малкъарны мындан арысында
Кёрсек – жарыкъ кюнлю кёрейик,
Ёлсег' а – ёлейик, къоруулай

Тар ауузланы, ёзенлени,
Хар сууну, хар терекни, ташны,
Акъ бийикле сежде этиучю
Халкъ ийнагъы Шат Таубузну!

1966

* * *

Дуняда кёп айтылдыла алгъышла,
Къууатлана таула, ташла, агъачла.
Алай... Жашау этген туююдю оюн:
Ким бардырады, бир тохтамай, тоюн?

1970

ЖИГИТЛЕ ЖЫРЫ

Жел азыгъы бола булутла, туманла,
Чууакълыкъ жырын айта жулдузла,
Халкъыбызгъа насыпха туудула
Тау кёллю жашла,
Эл сойген кызыла!

Атала намысын бийик жюрюте,
Анала тилегин элте жюрекеде,
Сермешлеге кирдиле,
Хорлам ала келдиле
Умутлары учундургъан жигитле.

Ата журт урушу къайнагъан жыллада,
Жюреклери дерт отунда кызыла,
Азатлыкъ ючюн къан ырхыла жырдыла
Тау кёллю жашла,
Эл сойген кызыла!

Азатлыкъ байрагъын бийик жюрюте,
Халкъны сыйлы антын элте жюрекде,
Минг палахдан ётдюле,
Душманны гунч этдиле
Къарыулары къая бузгъан жигитле.

Къарладан агъара, жибите жауунла,
Жангы жолгъа чакъыра жулдузла,
Энтта бет бурмазла отдан не жалындан
Тау кёллю жашла,
Эл сойген къызла!

Туугъан журтну сыйын бийик жюрюте,
Кишиликни кюнюн элте жюрекде,
Атала башлагъан жолда
Дайым барадыла алда
Таукелликлери къуш тутхан жигитле.

1976–1979

ТАУЛУ ЖАШЛА

Азатлыкъны бийик жаннган жулдузун
Къоруулай атала бла бирге,
Биз, таулу жашла, алай келдик, къызыгу
Жюрекле чыракъ болуп ёмюрге.

Тенгизледен, черекледен да ётноп,
Душман суу къуйду отубузгъа.
Жоймадыкъ ёхтем кишиликни бетин,
Окъла жауа умутубузгъа.

Тюннге бурдукъ да бек иги тюшлени,
Кёкге чыгъа, къая да буза,
Сабан сюрдюк, эл, сахар да ишледик,
Кюн жауун жауа жырыбызгъа.

Душман къызгъанса бу чууакъ тангланы,
Зарлана жашау сырыбызгъа,
Малтатмабыз бу тюшлени, тауланы,
Буз жаугъанда да жырыбызгъа.

1982

Керимге

Ол жырласа, жанкъоз, кырдык да чыгып,
Эрттен сайын танг тейрисин уятхан
Жашлыгынгы жарыкъ ёнлю чыпчыгы
Кыйын кюн, къуш болуп, учду уядан.

Учду да, минг кыйынлыкъгъа, бушуугъа
Кючден тёзе, жыра отлу желлени,
Ёлгенлеге жилиау этди. Къуш угъай,
Халал, таукел жанынг эди ол сени.

1982–1985

ТЕНГЛИК, ЭРКИНЛИК

Къарт чынаргъа, назик чёпге да кюн
Элпек жайыла, келди эрттенлик.
Халкъгъа Тюзлюк кеси болуп ёкюл,
Алай келдиле – Тенглик, Эркинлик.

Сабан сюрген, къала да къалагъан –
Жашауну акъ кемесин элтирик
Азат адамны, тангы къаралгъан
Къулну да жыры – Тенглик, Эркинлик.

Агала, антыгъызды антыбыз.
Сиз айтхан сёзде жокъду экилик.
Туугъан жерибиз – осуятыгъыз,
Аманатыгъыз – Тенглик, Эркинлик.

Бизден сора келликлеге да биз
Бу дуняда аманат этерик –
Чууакъ тангла жарытхан жерибиз,
Халкъны насыбы – Тенглик, Эркинлик!

1982–1991

ТАТЛЫ КЮЗ

Чарсха садакъ окъча кирген
Зурнук жыйын бла бирге
Элпек жемишли, кёгетли
Татлы кюз озду да кетди.

Харбыз кызыллыгын, шаптал
 Сарылыгын, кертмени бал
 Татыуун, кюнню жылыуун,
 Будаи сабанны солууун,

Кёксюл тюрсюнюн дуруну,
 Ариу ийисин дырынны
 Алып кетди биргесине,
 Тансыкъ этерча кесине.

Сен аны кызыгу кюнлерин,
 Сен аны узун кюнлерин
 Иш юсюндеми ашырдынг,
 Жукъгъа жарамаймы турдунг?

Ачемез а, ишлеп, терлеп,
 Кыышха отун этгенди кёп,
 Хар кюн сайын, туруп эртте,
 Жыйганды чум, алма, кертме.

Картох, быхы къазганды ол,
 Эгешчигин озганды ол, –
 Аперим, иш кёллю жашха!
 Къар тюшюп, тау болду къашха.

1995

* * *

Жулдузму сени атынг,
 Къаяда ёсген гюлмю?
 Жюрегими басхычы,
 Кёпюрю ол тюйюлмю?

Къагъытха да тюшюрдюм,
 Бир къууанч къалам тартдым да,
 Ариу атынгы къатлай,
 Жангы назму такъдым да.

Ташха жаздым атынгы,
 Ёмюрлюкге къалсын деп.
 Кёк чынаргъа да жаздым,
 Кесимча къууансын деп:

Алай ташха, терекге,
 Къагъытха жазгъаным да
 Онгуп, тозуп кетдиле, –
 Къалмады ызлары да.

Терекге жаздым аны,
 Ол да жашнасын деп...
 Кёк чынар шыбырдады:
 «Кесим бла къалсын», – деп.

Жаланда жюрегимде
 Турады ол алгъынлай, –
 Жылтырайды, жанады –
 Жангы кюн таягъынлай!

1986

Бек ариуу кызыланы,
Бармакъ баса хар харфха,
Манга сёзюн кыызганып,
Назму кыагдады зарфха.

Ала бердиле кыуанч
Бу кыыш ингирде манга,
Хаух дуняны ёр, кыланч
Жолларын арытханнга.

Алай аны кёзлери
Ышарадыла жарыкъ,
Къарап тургъанча бери
Холамны жулдузлары.

Кёкню, жерни жаратхан,
Тилегими къабыл эт:
Ариулукъгъа къарата,
Ажалымы сабыр эт!

1984

ЖАНАТАЙЛАНЫ ИСМАЙЫЛГЪА

Уллу Кёндендене туугъан,
Жыр шауданда бетин жуугъан, –
Кимди ол? Исмайыл,
Жанатай улу Исмайыл.

Жыры кыуанч къанат къакъгъан,
Сёзлеринде гюлле чакъгъан, –
Кимди ол? Исмайыл,
Жанатай улу Исмайыл.

Алгъышха аты айтылгъан,
Уллу фахму бёркюп тургъан, –
Кимди ол? Исмайыл,
Жанатай улу Исмайыл.

Бир иги танг атсын деген,
Хар таулу онг тапсын деген, –
Кимди ол? Исмайыл,
Жанатай улу Исмайыл.

Аллах берген адамыбыз,
Сыйлы кёрген адамыбыз, –
Кимди ол? Исмайыл,
Жанатай улу Исмайыл!

Энтта халкъны кыуандырлыкъ,
Узакъ ёмюрлю да боллукъ, –
Кимди ол? Исмайыл,
Жанатай улу Исмайыл!

1996

НАЗИФАҒА

Танг жарыгын мен бетингде да кёрдюм,
Манга тутхан ниетингде да кёрдюм.

Эки кёзюнг – жангы бишген дугъумла,
Менсиз кюнюнг ушар кюлге, кьурумгъа.

Кьоркьуу барды! Юсюме оюлса жар,
Кёзлеринги ачы жилимукъ жууар.

Не этейим, сабийлерибиз – ууакъ,
Атасызны кюню, кечеси – бууакъ.

Жан халалым, сакъ бол, сакъ бол алагъа,
Сюеклери кьатмагъан балалагъа!

1996

ЖЫРЧЫ ОМАРҒА

Алтмыш ауум ауалдым эсе, – баям,
Жашаууму терк юзюлюр жолларын
Узартдыла, жанымы сакълап, аяп,
Халкьыбызны эрттегили жырлары.

Аланы сен айтсанг, таш да сёлешип
Башлар дедим, сейирге кьалып алай,
Жырынг кьысыр кьаядан ачып эшик,
Мен бир башха дуниягъа кьарагъанлай.

Бюгюн да бу жаз башы эрттенликде,
Ауазынга тынгылайма жангыдан,
Гирхожанда жел кёп тюйген терекле
Тынгылагъанча, шош жибий, жаууннга.

Ёнюнг алай эшитиледи манга,
Ёмюрлени жырып келгенча бери, –
Тар Басханда бегитилип ыраннга,
Болама мен Бийнёгерни нёгери.

Тюзлюк излей, энеме да тауумдан,
Кьыйын чакъда кьолума жетмей кьамам,
Ай, не медет, сатхычлыкъны ууундан,
Кьанаматныча, тёгюледи кьаным.

Жараларым ачий, кюе тургъанлай,
Эски жырны макъамы бла бирге
Кёллендире бийик кёкде турнала,
Домалайгъа ашыгъама туберге.

Чабырларын ёксюз жашчыкыгъа берген
Татаркъан да чакъырады кесине;
«Къошкъулакъны» алама, – эрлай жерлеп,
Жау аскерни къууама биргесине.

Айжаякъны жырын, алгынча, Къаспот
Къалай ариу айтады Учкуланда!
Мен эжиу этеме, жарыкъ жана от.
Не уа кесингми жыр тартаса анда,

Мында да, Омар? Хау, алайды, баям,
Халкъыбызны бу биз суйген жырлары,
Хар палахдан сакълай, жанынгы аяп,
Узартсынла жашауунгу жолларын!

2001

КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР

Гимн

Дуния къууанчыбызса бизни,
Огъурлу Атала журту.
Сен ийнагъыса кёллюбюзню,
Ёхтемлигисе, умуту.

Насыплыбыз, туугъан журт, сенде,
Жеринг да, кёгюнг да – ариу.
Эрлик, таукеллик керек кюнде
Бересе бизге кюч-къару.

Аталаны аманатларын
Унутмай, сакъбыз бир бирге.
Шуёхдула сени халкъларын,
Россей бласа ёмюрге.

Жаша мамырлыкъда, бирликде,
Махтаулу Къабарты-Малкъар,
Минги тау нюр тёге бийикден,
Жарый, жашнай, жангыра бар!

2001

* * *

Керим, жангы назмунгу Гирхожанда
 Тизе эдинг, сёзле кьатлай кёлюнгден.
 Кимни ууу жетди, кьайдан от жанды? –
 Алжатдыла зурнук учхан кёгюнгден.

Айырдыла аягъынгы тюрбюнде
 Жерингден да Аллах ургъан муртатла,
 Къуу болдула сен базынган муратла,
 Мукъур къая турукълача кюнлюмде.

Къум тюзледе жанып, сюрюп ызынгдан,
 Сёзюнгю да сыйырдыла аузунгдан,
 Къанынг къайнай жаныгъаннга, сюргеннге.

Артыкълыкъ не бек тыйгъанда да тикге,
 Кишилигинг, жол излете Тюзлюкге,
 Къолтукъ таягъынгча, турду биргенге!

2003

ПУШКИНГЕ

Сен танг жарыгъына ушайса, Пушкин,
 Хар назмунгу мен окъугъан кезиуде.
 Итчигин чанагъа миндирип, кыш кюн
 Чапхан жашчыкъ да кетмейди кёзюмден.

Кече боран улугъанда, биягъы
 Эшитеме сени мудах назмунгу.
 Жыр къууатынг, ай тийгенча къаягъа,
 Ийнакълайды гюл чакъдыргъан жазымы.

Ол сейирлик жомагъынгы киштиги
 Энтта бизге ариу жырлайды нечик!
 Суу сериуон сылай кюн бетли тюрюн,
 Чертлеуюкле кемиреди эрленчик.

Эски, сынган тегенесине къарап,
 Олтурады малкёз къатын, къуу къатын.
 Заман учхан булутла кибик бара,
 Пушкин, сени хар сёзюнг да – чий алтын!

2006

* * *

Зорлукъ айырып тауладан,
Туугъан кыралы жаулагъан
Халкыбыз кёрдю минг азап,
Сибирден болалмай азат.

Иесиз кьалгъан жерибиз,
Бизге жан дарман жерибиз
Азмы сынады ёксюзлюк?!
Онг бергенинде уа Тюзлюк,
Тауларыбызгъа жан атдыкъ,
Къууанып жилияй, жыр айтдыкъ.

Кёкню да, жерни да келип,
Ой, учуп, атлап, сюркелип,
Биз алай жетдик Малкъаргъа,
Шукурла этдик Малкъаргъа!

Хар таулугъа олду насып! –
Турмайыкъ дайым да жарсып, –
Энди бырناق болмабыз деп,
Жерсиз, журтсуз кьалмабыз деп,
Къууанчха кьулач керейик,
Бу айтыуну эсгерийик:
«– Къууанч, къайрыса?
– Суюгеннге.
– Бушуу, къайрыса?
– Сюргеннге».

2004

* * *

Учхан булутланыча таулада,
Сен ашыра келдинг ёмюрлени.
Буз да урду, ырхы да талады,
Ат, эшек да малтадыла сени.

Кёп тыкъсытды, юсюнг бла ёте,
Къыйынлыкъны таш жюклю арбасы.
Жамладыла, гур жанып, от, ёртен,
Менсингенле да оздула, басып.

Сени, юзюп, дуккул-дуккул этип,
Къум тюзлеге да атдыла бирде.
Дагъыда, жыйышып, къудуретинг
Тас болмай, къайтдынг кюн кысхан жерден.

Кимни жарасын этейим деп сау,
Адамланы кесинге чакъыра
Тураса энтта, ийнакълай жашау,
Таулада ёсген ит-тил-чапыракъ.

Мен, юйде не узакъ жолгъа чыгъа,
Халкъыбызны эсгерген кезиуде,
Алф пелиуан, мермер къая угъай,
Сен кёрюнюп къаласа кёзюме...

Ачыу ачыта, дуниям болса тар,
Жандырсам да къууанчны чырагъын,
О, халал, чомарт халкъыбыз – Малкъар,
Сенсе мени дарман чапырагъым!

2004

* * *

«Къаялада кийикле да
Ауруйдула», – дейди таулу.
Отха кирген кибик, мен да
Бек аурудум, тилей саулукъ.

Кече сайын, батып къалмай,
Кирмей булутха, туманнга,
Бир жулдуз, мудах бет алмай,
Бийикден жарыды манга.

Саулукъдан иги зат жокъду!
Аны алалмазса, тилеп.
Манга тенг, ахлу, жууукъ да
Келдиле, кёрюп кетдиле.

Мен иги билеме энди
Татлыгъын бу дунияны;
Мени кийик сау этгенди
Ол чыпчыкъ – анамы жаны.

Бир чыпчыгъ' а, учуп кетмей,
Терезеден къарап турду,
Кюндюз, мени мудах этмей,
Таукелликге жарап турду.

Бошдула дууа, дарман да!
Мен табарча муратымы,
Жанымы сау къалдыргъанды
Ол жулдуз – жаны атамы.

2004

* * *

Уруш этгенча, жашады жаным,
Бата баргъан кюн манга – ёртен,
Элия да – топ атылгъаны.
Жаным, темирденми эдинг сен?

Къоймаздан къара кюнюнг келди,
Дарманлары жарамай санга.
Басханда чыкъ жуугъан ишхилди
Ушайды къаным къызартханнга.

1996–2006

ХАЛКЪГЪА КЪУЛЛУКЪ ЭТМЕКЛИК – НАСЫПДЫ

Жазыучу, журналист къадарымда, жашауда кѣп тюрлю адамлагъа тюберге, ушакъ этерге тюшгенди. Аланы араларында, сѣзсюз, ачыкъ кѣллю, таза ниетли, тюз боюнлу адамла кѣпдоле – бюгюн-бюгече да мен тенгликлерин, шуѣхлукъларын излеген, дайым кѣрюрге суйгенлерим! Аллаиладан бирине Туменланы Хадисни жашы Мурадинни санайма. Мурадин, халкъ арасында кесине махтау излемей, кѣп жылланы алчы – тынгылы оноучу болгъанлай келген адамды. Бек жаш заманындан башлап, аны ол жол бла барыргъа кереклисин жашау кеси ангылатханды жамауатха. Башхача айтсакъ, ниет тазалыгъын, къурау ишге хунерин, не игилик да манга угъай, адамлагъа

болсун деген халын сормай ангылагъан инсанла сайлагъандыла алгъа элтирик жолун.

Да жаш да ол сайлаугъа кертичи болалгъанды. Биз билип, хыны сѣзлюсе деп, аны юсюне киши сюелмегенди бир заманда. «Мурадинни биргесине къууанч жашайды, башхаланы жарсыуларын да, кесини жарсыуларын да аны огъурлулугъу хорлайды», – деген адамланы къатларында сюелирге тюшгенди манга. Аны къууллугъу намысындан уллу бир заманда да болмагъанды, не жерде ишлеген эсе да. Кертиди, оноучу хар кимни да кѣлюне бирча жетип баралмайды, ол не алаMAT адам эсе да. Алай «адамгъа зулумлукъ этсенг, ъмюрде онгмазса» деген оюм а Мурадинни биргесине жашагъанды. Бюгюнлюкде да ушакъ эте келген сагъатыбызда ол сѣзлени айтыргъа бек суйюучюдо.

Мурадин кюн сайын дуня жарыгъы жерни жарытхан сагъатда аны оноунда ишлеген, ол оноу этген жерде жашагъан адамла аныча жарырларына ийнаннганды, башда айтханыбызча, эссизлик этип, адамны абындырса, кеси андан да бек абынырыгъын ангылагъанды.

1977 жылда Къабарты-Малкъар къырал университетни зоотехния бѣлюмюн бошап, «Чирик кѣл» колхозну баш зоотехниги, ызы бла районну баш зоотехниги болуп ишлегенинде да, комсомолну Совет райкомуну биринчи секретарына сайланнганында да, миллет культурабызгъа, литературабызгъа энчи эс буруп, кеси жашагъан, ишлеген жерде аланы айнытыугъа къолундан келген юлюшюн къоша келгенин кѣпле ангылагъан эдиле. Комсомол башчы, республика Мечиланы Кязимни 125-жыллыгъын белгилеген заманда кеси бюсюремеген иш эслеп, аны жюрегине туйрегенди, акъылына алып, аланы кѣп заманны биргесине сакълагъанды. 1980–1982 жыллада Дондагъы Ростовда Бийик партия

школда окъугъанында, аны бошап келип, республиканы Халкъ контроль комитетинде, сора партияны обкомунда ишлегенде да, культурагъа, литературагъа сакълыгъы сууумагъанды, ол угъай эсенг, бютюн кючлене баргъанды.

1987 жылда КПСС-ни Совет райкомуну биринчи секретарыны къуллугъуна тюшген сагъатында уа, Кязимни, саулай литературабызны юсюнден Мурадин айтычу гюняхсыз ангыламдан толу сёзлени кертиликлерин сезе эдик биз, бу иште кеси борчубузну ангылагъан жазычула. Былайда мени тюз ангылагъыз, Мурадин районнга оноу этген жылларында жаланда культурагъа эс бургъанды деген оюмдан кенгдебиз. Ол башчылыкъ этген район эл мюлкню, промышленностьну айнытыуда, къурулуш ишле бардырыуда, табийгъатны сакълауда, халкъны жашау къолайлыгъына эс буруу жаны бла республикада алчыланы санында болгъанлай тургъанды жыл сайын. Ол а аны къууанчын туурагъа чыгъаргъан жетишимле эдиле. Мурадин районнга онбеш жылдан артыкъ заманны башчылыкъ этгенди, Къабарты-Малкъар Республиканы Баш Советине депутатха, партияны обкомунда членнге бир ненча кере айырылгъанды.

Тумен улу республиканы Парламентини Келечиле Советини председатели болгъанында, къыралыбызны Президенти В.В. Путин ол къуллукъгъа экинчи кере айырыла айланнганынада, аны ышаннгылы адамы болуп, республиканы жер-жерлерине барып, кесини айтханына

Сочиде Кавказны бла Россейни Юг жанында халкъларыны жамауат биригюлерини заседаниясында. 26.03.2004 ж.

*РФ-ни Госдумасыны Председатели Г.Селезнев Нальчикге келген кезиуде.
Суратда: (сол жанында) Г.Селезнев, З.Нахушев;
(оңг жанында) В.Коков эм М.Туменов. 2003 ж.*

халкьны ийнандыргъанын да, КъМР-ни урунуу эм халкьны социально жалчытыу министрини къуллугъуна тюшгенинде да кесин кетюрмегенди; ол биз таныгъан Мурадин Мурадинлей къалгъанды. Бюгюн бизге бу тизгинлени жазаргъа базындыргъан да ма ол шартладыла.

Къабарты-Малкъар Республиканы Президенти Валерий Коков 5-чи августда 1999 жылда Туменланы Мурадинни 50-жыллыгъы бла алгъышлаунда быллай сёзле бардыла: «Мурадин Туменов может смело смотреть в глаза жителям Кабардино-Балкарии – он жил и жевет по совести, ему не пристало краснеть за неблагоприятные поступки, ибо он не совершал их, его ценят за порядочность и скромность, его авторитет руководителя зиждется на значимых делах, заботе о народном благе, уважении к людям.

А значит, грядущие года его трудовой деятельности, без сомнения, добавят ему еще большего уважения».

Мурадинни ол байрамы бла байламлы «КъабмалкъГЭС-ни» къурулушуну таматасы Г.А. Патов а быллай алгъышлау жибергенди анга: «Мы знаем Вас как человека прошедшего славный трудовой путь, прекрасного организатора с богатым и разносторонним опытом, который Вы с успехом применяете в подготовке и воспитании кадров. Вы умеете сплотить коллектив, вдохновить на решение самых сложных вопросов и важных проблем...»

Нам, гидростроителям, особенно приятно отметить, что Ваши незаурядные организаторские способности и прекрасные человеческие

качества проявились и при решении нашей общей задачи – строительства каскада Нижне-Черекских гидроэлектростанций, являющихся первым этапом в обеспечении энергетической независимости республики. При Вашем непосредственном участии начиналось строительство каскада, уложен первый кубометр бетона...»

Ол неда бу байрам-къууанч бла байламлы Туменланы Хадисни жашы Мурадиннге келген алгъышлаулада республиканы Баш Советине неда Парламентине айырылыулары кезиуюнде аны жашау жолундан хапарлагъан документледе аллай оюмла кѣпдюле. Алада айтылгъан сѣзле, айтымла Тумен улуну ким болгъанына бек тюз багъа бичедиле. 2004–2006 жыллада ол башчылыкъ этген министерствону ишини онглугъуна тынгылы багъа бере, быллай документ басмаланнганды газетледе: «Туменланы Мурадинни бек тынгылы, терен билимли къураучунуча, уллу адамлыгъы болгъан инсанныча таныйды республика. Урунууу эм социальный айнытыуу министрствосу аны башчылыгъы бла республикада халкъны излемлерин кезиуюнде жалчытыуда эде къалырча жетишмле болдурады. Къартла жашагъан юйледе, къарар адамлары болмагъан сабийле тургъан интернатлада иш, жашау болумланы игилендириуге артыкъ да уллу эс бурады Мурадин Хадисович...»

Черек районда бѣлек жылны ичинде Герпегеж, Къара-Суу элlege газ баргъан быргъыла тартыуда, саулай да районну газ бла жалчытыу ишлени тамамлауда, Огъары Малкъаргъа баргъан жолну ишлетиуге, Герпегежге, Бабугентге, Аушигерге, Зарагиге, Жемталагъа, Огъары Жемталагъа баргъан суу ызланы жангыртыугъа Мурадин салгъан къыйынны къай-

*Мурадинни 50-жыллыгъына аталгъан къууанчха келгенле.
Ал жанында ортада КъМР-ни Президенти В.М.Коков. 1999 ж.*

КъМР-ни Урунуу эм Социально айныууну министри Туменланы Мурадин урунууну эм урушну ветеранлары бла тюбеишген кезиу, 2004 ж.

тарып-къайтарып айтадыла къырал къуллукълада ишлегенле, ол эллени адамлары бюгюн-бюгече да.

Къабарты-Малкъарны жазычулары, суратлау сёзню сыйген адамланы барысы да Туменланы Мурадин (Черек районнга оноу этген жылларында) Шыкъыгъа – Мечиланы Кязимни элине, жол ишлетниуге, Кязимни юйюн бла гюрбежисин алгъыннгы халына келтириуге салгъан къыйынын бир да унутмагъандыла. Ол адамны акъылына келмезча уллу да, жууаплы да, бек керекли да жетишим эди. Къабарты-Малкъарны да, Къарачай-Черкесни да халкъ поэтлери РСФСР-ни М.Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты Зумакулланы Танзиля Мурадинни ол ишине болмагъанча бийик багъа бичгенди. Республикада халкъгъа къайгъыргъан, аны ючюн жашагъан, акъылын, билимин да ол затха къуллукъ этдирген адамла кёп болгъанларын чертгенди Танзиля чыгъармачылыкъ ишге жораланган жыйылыуладан бирлеринде сёлеше. Аллай адамланы атлары уа халкъны эсинде ёмюрден- ахыргъа сакъланнганын энчи белгилегенди фахмусуна барыбыз да баш ургъан эгечиби.

– Аллай уллу ишледен бирине мен Шыкъыгъа жол ишленнгенин санайма, – дегенди Зумакулланы Танзиля. – Ол бек къыйын да, жууаплы да борч эди, ол борчну тамамлар ючюн жаланда жюрек кётюрюлююлюкден, алгъа итиниюлюкден сора да, ырысхы, тутхан муратха жетер ючюн уллу кишилиик да керек эдиле... Алай Черек районну башчысы Туменланы Мурадин, кече, кюн демей, ол борчун толтуруп, Кязимге жол ишлеп, барыбызны да къууандыргъанды...

1989 жылда 22-чи октябрьде бек кёп халкъ Шыкъыгъа ол жол бла ёрлеген эди. Аланы арасында Север Кавказны Республикаларын-

дан, крайларындан, Дондагы Ростовдан, Москвадан, Къазахстандан, Къыргызыстанда да бар эдиле къонакъла. Белгилисича, бизни миллет кѣчгюнчюлюкден къайтханлы, бу элни аты газет бетледе хазна айтылмагъан эди. Шыкъыны жаланда Кязимни аты бла сагъыныргъа тюшгенди. Айтханымча, 1989 жылда 22-чи октябрде уа бу бийик таулары тенгликлеринде орналгъан эски эл алай жарыкъ, алай ариу эди, алышынмай тейри эшиги ачылгъан сунар эдинг. Жарым ёмюр чакълы заманны ичинде мында ол кюннге дери къобуз согъулмагъанды, тойчу аякъ алмагъанды, жырчы жыр айтмагъанды. Не уа Кязимни хайырындан аны халкъына ол кюн не къадар алгъыш сѣзле айтылгъан эдиле. Алай оюлгъан юлери хуналары мурса, ханс басып тургъанлары кѣрюп жилигъанла да аз туююл эдиле. Алай Кязимни туугъан кюнюн – 130-жыллыгына аталгъан къууанч аллайланы да кѣллерин кѣтюрдю.

Бери келликле келип бошагъандан сора, Кязимни юйюн-музейин партияны обкомуну секретары Зумақъулланы Борис ачды.

Кенг арбазда уллу къая ташны юсюне Кязимни бюсту орнатылгъанды. Халкъ поэтибиз жашагъан эки къатлы юй да (баш юйню арбазы – тюп юйню чорбаты) алгъыннгы халына келтирилипди. Тюп юйню къабыргъасында мермер ташны юсюнде жазыу: «Малкъар литератураны мурдорун салгъан Мечиланы Кязим 1859 жылда бу юйде туугъанды».

Бюгюн ол кюн Кязимни музейинде кѣрген затларыбызны санай турмайбыз. Бу ишни къурагъан – бери жол да, мында музей да, поэтни

КъМР-ни Президенти В.М.Коков Туменланы Ларисаны КъМР-ни халкъъга билим берууде ишлегенлерини сыйлы къуллукъчусу деген атха тийишли болгъаны бла алгъышлайды, 2002 ж.

Суратда: Мурадинни атасы Хадис, анасы Нафиса, къарындашы Хасан

гюрбежисин да ишлетген адамгъа – Туменланы Мурадиннге ыспас сёзю-бюзно бюгюн-бюгече да къайтаргъанлай тургъаныбызны белгилейик. Алай энгта да ол кюннгю къуунчха къайтмай а болмайбыз.

Поэтни туугъан кюннине аталгъан байрамны партияны Совет райкомуну (ол заманда Черек районну аты алай эди) биринчи секретары Туменланы Мурадин ачады. «Мен бюгюннгю къууанчны деменгили къыралабызны къууанчына санайма, – деген эди Мурадин. – Аны адамлыгына, чыгъармачылыкъ жолуна кёпле багъа бере, сыйын кётюре келгендиле. Намыс, сый, адеп, къылыкъ – ала барысы да бизни миллетни къанына синггендиле. Ол игиди, алай акъылы, фахмусу тенгизча терен Кязимибизни аты битеу дуняа билирча этерге борчлубуз...»

РСФСР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини секретары, СССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини члени, СССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, Социалист Урунууну Жигити А. Сафронов кесини сёзюнде Кязимни 100-жыллыкъ къууанчына къатышханын эсгергенди.

– Бюгюн биз былайда Кязимни кесин кёребиз, – ол туууп ёсген арбазда сюелебиз. Бюгюннге дери жашап, деменгили поэтни юбилейине аталгъан байрамгъа келгениме чексиз къууанама. Бизни бери – Шыкъыгъа, чакъырыргъа онг берген жашха – Туменланы Хадисни жашы Мурадиннге уа баш урама. Сени атынг халкъында бир фахмалу жазыучуну аты айтылгъанча айтылып турлугъуна айланама.

Кязимни поэзиясына махтау эм ёмюрлюк жашау!

Мурадинни юсюнден жаза келгенимде, бир затха энчи эс бурганма – аны «... И делал дела» деген ат бла эсгериуле китабы чыкъгъанды кёп болмай. Ол ким да магъана берирча сейирлик шартланы жыйышдыр-

гъанды китабына: ишини,
жашаууну, нёгерлерини,
юйюрюню... юслеринден.
Суратладан а бек бай.

Жууукъ, къонакъ кёллю,
ариу халлы, билимли Лариса
(Мурадинни юй бийчеси) бла
Тумен улу ёсдюрген сабий-
ле жалаңда аланы кеслерин
угъай, жууукъну, тенгни да
къууандырадыла – ариу хал-
лары, намыслары, билимлери
бла да. Лариса – сабийлени
аналары, КъМКъУ-ну орус
тил бла литература бёлюмюн
бошагъанды, КъМР-да хал-
кыгъа билим бериуню сыйлы
къуллукъчусуду.

Быланы тамата къызлары Лейла алгъа
педучилишени, ызы бла
бизни университетни юрис-
тле хазырлагъан бёлюмюн
бошагъанды, республика-
ны Урунуу эм социальный
айныу министерствосунда

ишлейди, Фатима экономистди, Федеральный казначейсвотода къуллукъ
этеди, Жамиля медикди, Москвада ординатурада окъуйду, Элеонора да
университетни медицина факультетин бошагъанды. КъМР-ни Баш сю-
дюнде ишлейди.

Мурадинни бла Ларисаны алты туудукълары барды. Ынна бла аппа
айтханнга кёре, аланы къууанчлары юйлерин, жашауларын бютюнда
жарыкъ этедиле.

Быйыл бешинчи августда Мурадиннге алтмыш жыл толгъанды. Ол
къадарына ыразыды. «Мен кесиме бир заманда да къуллукъ излемеген-
ме, – дейди Тумен улу, – ишле деген жерлеринде къолумдан келгенича
ишлегенме. Сёзсюз, не менме деген оноучу да хар инсанны бирча ыразы
этип да баралмайды. Ол зат аны къолундан келлик туююдю. Алай хал-
кыгъа къуллукъ этмеклиг’ а – насынды».

*Мурадинни юйюрю
2000 ж.*

ШАУАЛАНЫ Хасан

Аны Азербайджанны жарыкъ жулдузуна санагъандыла

Мен Шахмырзаланы Саид бла 1958 жылда танышханма. Ол фольклор материалла жыяргъа Кёнденленнге келген эди. Мен а элни орта школунда окъуу бёлюмню таматасы болуп ишлей эдим. Устазланы отоунда олтуруп тургъанымлай, ол кирип келген эди, мен жеримден арсарсыз ёрге туруп салалашама. Къонакъны диваннга олтуртхандан сора ол сёзюн былай башлады: «Мен Шахмырзаланы Саидме, бери фольклор материалла жыяргъа келгенме. Къарт адамла бла тюбеширге керекме. Ала кёп затны биледиле, тынгылы хапар айталлыкъдыла. Фольклор материалланы бусагъатда жыймасакъ, артда кеч боллукъду. Мен бу ишни Кёнденленде башларгъа сую эдим. Бу малкъар эллени бек уллусуду. Мында жашаулары келген къартла, тиширыула да кёпдюле».

Ол манга оннга жууукъ тукъумну кёргозтеди. «Была къайда жашагъанларын билмейме, – деди. – Манга болушсанг эди». Бир кесек мыгчыгъандан сора, Шахмырза улу былай сорады: «Сен кимладанса?» «Мен Эфендиладанма, атым Салихди». Дагъыда: «Кимни жашыса?» – деп сорду. «Ибрагимни», – деп жууап бердим. Атамы атын айтханымда, ол бек сейир этген эди. Сора Саид: «Мен Эфендиланы уста таныйма, сени атанг араб тилни иги билген адам эди, – деди. – Кеси да ол эртте ёлгенди». Мен а: «Атам мен туугъунчу ёлгенди», – дедим. Дагъыда былай сорду: «Мен жангылмай эсем, сени ананг Огъары Чегемденди». «Хау, ол сауду, Мусукаланы тукъумданды», – деп жууап бердим. Шахмырзаланы Османни жашы болгъанын айтып, Саид мени къучакълады да, былай деди: «Биз жууукълабыз. Мен Думала элде туугъанма. Сен а эгечден туугъанса, биз къысха жууукълабыз». Малкъар халкъны нарт сёзлерин, акылы оюмларын, этнический культураны иги билген, аланы жыяргъа да кёп къыйын салгъан Шахмырза улу бла мен алай танышхан эдим.

1961 жылда мен Азербайджанны С.М. Киров атлы къырал университетини философия кафедрасыны аспирантурасына кирген эдим. Ары кирирге экзаменле бергенимден сора, Бакудан Нальчикге къайтама. Радиокомитетде Саидге тюбеп къалама. Биз жарыкъ саламлашабыз. Ол хар заманда да манга бек иги болуучу эди, эгечден туугъан деген болмаса, атымы да айтмаучу эди. «Юйде уа къалайсыз, школугъузда уа не жангыллыкъ барды?» – деп сорду. «Мен энди школда ишлемейме, – дедим. – Аллах айтса, юйде хар зат да тапды, анабыз да аягъы юсюндеди. «Школда уа нек ишлемейсе?» – деп сорду. «Аспирантурагъа киргенме, конкурсдан ётгенме, кёп турмай Бакугъа къайтырыкъма», – деп жууап бердим. Сора ол манга былай деди: «XIX ёмюрню 70-чи жылларында эки таулу тиширыу Тбилисиде окъугъандыла. Ала Абайланы Ханифа

*Абайланы Ханифа-ханум
эри Гасанбек Меликов бла*

бла Шакъманланы Фуза эдиле. Окъу-уларын бошагъандан сора экиси да Бакуда жашагъандыла. Аланы юслеринден биз бир зат да билмейбиз. Аладан бири азербайджанлыгъа эрге баргъанды деп эшитгенме, экинчиси уа кимге баргъанын билмейме. Эгечден туугъан, аланы юслеринден бир зат билирге кюреширинги бек тилейме. Бизни халкъыбызгъа аны уллу магъанасы барды. Мен санга аны борч этеме. Архивлеге къара, аланы юслеринден материалла жыйышдыр, къарт адамлагъа, университетде бла Азербайджанны Илмула академиясында алимлеге сор. Ким биледи, Абайланы Ханифаны бла Шакъманланы Фузаны Бакуда жашагъан сабийлерин неда туудукъларын табаргъа боллукъса. Табаргъа кюреш. Сен ол затны этсенг, бизни культура-

бызны историясына уллу зат къошарыкъса».

Бакугъа келгенемлей окъуна, университетде бла академияда кѣп алимледен соруп башлайма, бир къауумла аны окъуучулары окъуна болуп тургъандыла, Ханифа-ханумну – Меликованы иги биле эдиле, эслеринде тута эдиле. Кѣпле уа ол кырым татарлы, башхалары уа осетинли суннгандыла. Мен алагъа: «Абайланы Асланбекни кызы Ханифа малкъарлы тиширыуду, Огъары Малкъарда туугъанды. Абайлары малкъар халкъны арасында белгили бий тукъумладан бирлеридиле», – дейме.

Азербайджанны кырал архивинде бек сейрлик материалла табама. Абайланы Ханифа Гасанбек Зардобиге (Меликовха) эрге баргъанын да билеме. Г. Меликов МГУ-ну естестволу-история факультетин бошагъанды. Андан сора ол Бакугъа къайтханды. «Вечерний Тифлиси» деген газетде эки кыыз – муслийман тиширыула Святой Нинаны окъуу

*Абайланы Ханифа-ханум
кызы Пери бла*

юйюн бошагъанларыны юсюнден билдириуню окъугъанды. Бири Абайланы Ханифа, экинчиси уа Шакъманланы Фуза. Газетде аланы ата-аналары келмейдиле, биз бу къызланы ишге тохташдыралмайбыз деп жазыла эди. Святой Нинаны – Манана Орбелианини огъурлулукъ обществосуну советини председатели алай жазгъанды.

Аны окъугъанлай окъуна, Гасанбек, аз да мычымай, фазтоннга минип, Тифлисиге атланганды. Святой Нинаны пансионатына келгенлей, былай соргъанды: «Абаева Ханифа къайдады?» Анга: «Мындады, бусагъат чакъырайыкъ», – деп, жууап бергендиле. Жаш къыз чыкыгъанды. Ол заманда анга 17 жыл бола эди. Акътерекча субай, узун бойлу, ариу, къаракъз къыз. Гасанбек аны кёргенлей окъуна жюрегинде сюймекликни оту жанады. Ичинден былай дейди: «Мен кесиме эрттеден излеген жулдузну тапханма». Сора былай сагъыш этеди: «Бу мени къадарымды. Табийгъат быллай ариулукъну къалай жарата болур? Мен кёзюмю айыралмай, анга кёпге дери къарап турама, дуняда кесимден насыплы адам болмагъан сунуп. Нечик иги болду газетде бу билдириуню окъугъаным». Гасанбек Меликов бла Абайланы Ханифа ма алай танышхандыла.

Адамны къадары бек сейирликди. Сюймекликни кесини жашырынлыкълары бардыла. Бирде кесин да кёрмегенлей, къызны атын эшитип, адам жюреги бла сезеди. Ол тынчлыгъын тас этеди, жаны кыйналады, жюрегине от киреди. Ёмюрде да къадарын аны бла байламлы этер ючюн адам кесини жулдузун алай бла излеп башлайды. Гасанбек Зардоби Меликов аллайладан бири болгъанды.

Гасанбек Ханифагъа аны бла, быллай билимли къыз бла, бир юйюк къуаргъа мураты болгъанын, Бакудан да аны ючюн келгенин билдиреди. Анга иги тынгылагъандан сора, Ханифа угъай демейди. Гасанбек Фузаны да Ханифа бла бирге алып кетеди. «Мен сизни мында къоярыкъ туююлме – дейди. – Сизге кыйгырылыкъма, сизге болушурукъма, сизни атып къоярыкъ туююлме. Экигиз да узакъ тау жерденсиз, тенг къызласыз, Святой Нинаны пансионатында он жылны бирге окъугъансыз. Фуза, сен мени бек жууукъ адамынга сана. Мен сени жангызлай къоярыкъ туююлме». Ол затланы барысы да Гасанбек Меликов уллу билими, адепли, огъурлу адам болгъанын кёргюзтедиле.

Бакугъа келгенлеринден сора 1872 жылда Гасанбекни бла Ханифаны тойлары болады. Ханифа кесини эри Меликовну тукъумун жюрютюп башлайды. Бир ненча айдан сора уа Фуза Бакуда жашагъан билимли эмда белгили Ибрагим Джанаевха эрге чыгъады, аны миллети дюгерли болгъанды. Билимли эки таулу къызны къадарлары алай къуралгъанды.

Абайланы Асланбек кызы Ханифа окъуп, билим алырын сюйгенди. Ол заманда таулу тиширыула окъумагъандыла. Ханифа бла Фуза Тифлисиде Святой Нинаны пансионатында окъугъан биринчи муслиман кызла болгъандыла. Аланы 1862 жылда ары Абайланы Асланбек кеси элтгенди. Ол заманда кызлагъа жетишер жыл бола эди.

XIX ёмюрде Огъары Малкъарда Шканти элден фахмулу адамла чыкыгъандыла. Абайланы Асланбек, Мусост, Солтанбек, Ханифа кибикле

Баку шахарда тишириуланы гимназиясыны (директору Абайланыф Ханифа-ханум) ачылыуна аталгъан къууанчха къатышханланы къаууму

малкъар халкъны культурасын айнытыуда уллу магъананы тутхандыла. Былайда XIX ёмюрде россейни алчы кёз къарамлары болгъан билимли адамлары тау халкъланы билим алырларына болушханларын, кеслери юйретген жангы адамла башхала бла бирге жамауат-политика эм культура жашаугъа къатышырларын суйгенлерин белгилерге керекди. Нек дегенде, «Аланы юслери бла, - деп жазгъанды Я.М. Неверов, - жажил Кавказ кесини жангызлыгъындан чыгъарыкъды эмда Европаны ниет жашаууна къатышырыкъды. Бизни борчубуз аланы битеулю адам улуну юйюрюне къарындаш суймеклик бла алыргъады, ол суймекликни багъалай билирге аланы къолларындан келликди».

Абайланы Мусост малкъар халкъны биринчи историгиди. 1911 жылда «Мусульманин» деген ат бла Парижде чыкъгъан журналда аны «Балкария» деген статьясы басмаланганды. Ол малкъар халкъны историясында биринчи илму статьяды. Анда Мусост Малкъарны табийгъат-география болумуну юсюнден, беш да тау элни халкъыны саныны, эл мюлк жюрютюуюню юсюнден тынгылы жазгъанды. Аны статьясыны хайырындан Европа малкъар халкъны эмда аны этнический культураны юсюнден билгенди. Статья малкъар халкъны геокультурасын кенгертиуде уллу магъананы тутханды. Биттирланы Тамара халкъны ырысхы-культураны тамашалыкъ юлгюлерин жыйыу айтып болмазча уллу магъананы тутханын Абайланы Мусост ангылагъаныны юсюнден жазгъанды. Ол къарачайлыланы бла малкъарлыланы этнография эскермелерин кёргюзтюу жаны бла уллу иш этгенди. Грузияны Джанашиа атлы история музейинде 1908 жылда Абай улу Кавказ музейни этнография бёлюмюне берген экспонатла сакъланадыла. Ол музейге кийимлени, юй адырланы, эл мюлк кереклени экспонатларындан эки жыйырмасы болгъан коллекцияны бергенди.

Абайланы Асланбек орус тилде билим алгъан биринчи малкъарлы-

ды. Андан сора ол Кавказ-тау полуэскадронда лейб-гвардияда, артда уа императорну конвоюнда кьуллукь этгенди. Мусост Петербургда орус интеллигенцияны белгили адамлары бла бирге тургьанды. А.С. Пушкин, В.И. Жуковский, ол заманда Россейни айтхылыкь музыка кьуллукь-чусу А.Ф. Львов бла кеп кере тюбешгенди, кеси да Львовну «бегирек да кез-кьулакь болууунда» тургьанды. Орус культураны бла илмуну башха кьуллукьчулары да анга ол кезден кьарагьандыла. Абайланы Асланбекни кез кьарамы Петербургну билимли адамлары бла бирге кьуралгьанды. Муслийман тиширыулагьа билим берирге керек болгьаныны юсюнден сезню да ол бек алгьа андан салгьанды. Ханифаны бла Фузаны Тифлисиде Святой Нинаны пансионатында окьурларына эркинлик да ол алгьанды, ала анда он жыл окьугьандыла. Бу зат а Асланбекни алчы кез кьарамлары болгьанына шагьатлыкь этеди. Малкьар халкьны историясында Ханифа бла Фуза пансионатда орус тилде билим алгьан биринчи тиширыуладыла. Асланбекни эки жашы болгьандыла – Солтанбек бла Кьайтукь. Солтанбек малкьардан чыкьгьан биринчи скрипкачыды. Ол XIX ёмюрде орус культураны белгили адамлары бла шагьырей болгьанды.

Солтанбек фэхмулу адам болуп туугьанды. Музыкагьа аны уллу фэхмусу болгьанды. Аны юсюнден 1859 жылда крайны Тифлисиде «Кавказ» деген ат бла чыкьгьан ара газетинде Ставропольну гимназиясыны директору Я.М. Неверов: «Кьаллай кючлю адамды», – деп жазгьанды.

1862 жылда Петербургда Россейде биринчи консерватория ачадыла. Солтанбек, ары кирип, окьургьа мурат этеди. Окьургьа алыр ючюн экзаменле консерваторияны эркин, жарыкь межямында бардырыладыла. Ол жыл 31-чи августда аты махтау бла айтхылып тургьан, айтхылыкь скрипкачы – виртуоз Генрих Венявский узакьдан келген таулу жашдан экзамен алады. Консерваториягьа киреме деп келгенледен бу алакат устаны ыразылыгьын алгьан кьайсы скрипкачыгьа да, бютюнда ахшы музыка хазырлыгьы болмагьан, экзаменнге да кесини скрипкасы болмай келген тау адамына уа бек уллу сынау эди. Г. Венявскийни: «Сизни скрипкагьыз а кьайдады?» –деген сорууна, Солтанбек былай жууап бергенди:

- Мени скрипкам жокьду.
 - Сора кьалай согьарыкьсыз да?
 - Фортепианону юсюнде скрипкала кепдюле мында.
- Венявский, аладан бирин алып, Солтанбекге береди.
- Согьугьуз. Ол а анга былай жууаплайды:
 - Угьай, сиз согьугьуз, ызы бла уа мен сиз сокьгьанны кьайтарырма.

Венявский иги да кьыйын пассажны согьады. Абай улу, аз да жангылмай, аны кьайтарып согьады. Экзаменатор андан да кьыйынын согьады.

Солтанбек, аз да абызырамай, аны да толусунлай кьайтарады. Ноталаны билемисе деген сорууна уа, ол былай жууап береди:

– Ноталанымы? Угъай, билмейме, алай мен музыка макъамны терк окъуна къагъып алама.

Абайланы Солтанбек консерваториягъа алай бла алыннганды. Ырысхы жаны бла къыйналыргъа тюшгени себепли, ол, консерваторияны бошамай, юйге къайтханды.

Абай улуну кичи жашы Къайтукъ Лорис-Меликовскийни ремесло училищесин бошагъандан сора паровозну машинисти болуп ишлегенди.

Ханифа, Абайланы Мусостну къарындашыны къызы, Меликов Гасанбекге эрге баргъандан сора, Мусост алада къонакъда терк-терк бола тургъанды. Ол заманда Бакуда «Каспий» деген газет чыкъгъанды. Аны редактору Марданбек Топчибашев болгъанды. Ол Ханифаны тамата къызы Перини эри эди. «Каспий» газетде Мусост «Горец» деген псевдоним бла кѣп статьяла басмалагъанды.

Мусостну жангыз бир жашы болгъанды – Исмайыл. Атасы ол врач болурун суйгенди. Ол заманда малкъарлыланы арасында врачла болмагъандыла. Таулада адамла терк-терк ауругъандыла. Белгилисича, жугъуучу ауруула, бууала, дагъыда башхалары кѣп тюбегендиле. Атасыны оноуу бла Исмайыл Санкт-Петербургда аскер-медицина академиягъа окъургъа киргенди. Эки жылдан сора Киевни университетине кѣчгенди, аны врач-бактериолог усталыкъ алып бошагъанды. Ол заманда Киевни коммерция университетинде Моллаланы Исхакъны тамата жашы Тау-солтан да окъугъанды.

Исхакъ Мусостну иги таныгъанды, бир бирлери бла тенглик жюрютгендиле. Артда аланы жашлары да шуѣхла болгъандыла. Исмайыл аты айтылгъан врач болуп, кѣп адамлагъа жарагъанды. Тау элдеде саусузлагъа къарап айланнганды. Ол, кесини халкъына къуллукъ эте, адамланы арасында уллу жарыкъландырыу иш бардыргъанды. Ала бла ушакъ этгенди, ауруула къайдан чыкъгъанларыны, ала къалай бла жукъгъанларыны сылтауларын ангылатханды.

Жыйырманчы жыллада ол кесича бир оюмну тутхан Аппайланы Исмайыл бла бирге къарачай эм малкъар школагъа окъуу китап жарашдыргъанды. Китапларына былай атагъандыла: «Бизни кючюбюз – бизни жерибиздеди».

Абайланы Исмайыл хар затдан да иги ангылауу болгъан, уллу билимли врач эди. Анга 1911 жылда Парижде «Мусульманин» деген журналда орус тилде «Вопросы о здоровье» деген статьясын басмалагъаны да

Абайланы Ханифа къызы Гариф-ханум эм эрини жууукълары бла

шагъатлыкь этеди. Анда ол жугъуучу ауруулары чыгъыуларыны сылтауларын, башхача айтханда, бактериологияны терен ачыкълагъанды эмда халкъны арасында медицина-санитар билимни кётюрюрге кереклисини юсюнден вопросну салгъанды.

Революциядан сора Абайланы Исмайыл медицина учрежденияда ишлегенди. Округ больницаны баш врачы болгъанды, Нальчик шахарны медицина-санитар бёлюмюне таматалыкъ этгенди, облисполкомну члени болгъанды. Бир ненча жылдан сора уа Махачкъалагъа кёчюп, врач-бактериолог болуп ишлегенди. Таулада ауругъан атлагъа бакъгъан заманда, кесине да аладан ауруу жугъуп, кёп да бармай ёлгенди.

Аны гуманист эм огъурлу ишини эмда адамлыкь ышанларыны, ким бла да бир тилли бола билгенини, ниет жаны бла чомартлыгъыны, адамла бла сёлешюде уллу культурасы болгъаныны юсюнден аны иги таныгъан жазыучу Л. Аргутинская кесини эсгериулеринде айта, былай жазгъанды: «Ол, билимли профессионал врач болгъандан сора да, уллу культурасы болгъан огъурлу адам эди. Исмайыл Мусостович кесин кётюрмеген, ким бла да ачыкъ сёлеше билген адам болгъанды, аны ол ышанлары уа кимни да кесине тартхандыла, кеси бла сёлешгенлени барысын да къууандыргъанды. Аны бла сёлешю керти да къууанч эди. Ол чырайлы, субай санлы, чынтты интеллигент эмда кесини халкъыны бек алаамат төрелеринде юйреннген тау адамы эди. Исмайыл мени эсимде аллай адам болгъанлай къалгъанды».

Атасы бла жашы малкъар халкъны культурасыны историясында уллу ыз кьойгъан адамла болгъанларын белгилерге керекди. «Мусульманин» деген белгили журналда ала басмалагъан статьялары хайырындан Европаны кёп халкълары малкъар халкъны культурасыны историясы бла шагъырейленнгендиле.

Ханифа Меликованы – Абайланы тауушлукь къызларыны жамауат-политика эм культура ишини юсюнден тынгылы айтыргъа сюеме. Азербайджанны жарыкъландырыуда аны от жүреккли тиширыугъа санагъандыла. Бакуда мен Ханифа Меликова окъутхан кёпле бла танышханма. Ала, Гасанбек бла аны юй бийчеси Шемахи шахарда школ ачып, жарлы юйюрледен чыкъгъан сабийлени бла ёксюз сабийлени окъутханларыны юсюнден айтхандыла. Ол школда кёпле окъугъандыла, артда уа ала Азербайджанда белгили адамла болгъандыла.

Ол заманда Гасанбек Меликов Азербайджанда билимли адамладан бири болгъанды, кесини демократиялы кёз къарамлары бла халкъны арасында аны уллу намысы жүрюгенди. Ол Азербайджанда биринчи болуп «Эгинчи» («Сабанчы») деген демократиялы газетни чыгъаргъанды. Аны Гасанбек Меликов адамла окъусунла, кеслерини билимлерин, культураларын кётюрсюнле деп, Орта Азиягъа бла Север Кавказгъа жиберип тургъанды. Аланы барысы да Кавказны бла Орта Азияны халкъларыны жамауат-политика эм культура жашауларында уллу магъананы тутхандыла. Газетни окъуучуларындан бири былай жазгъанды: «Электроток чыракъны жандыргъанча, бу газет да Востокну халкъларын жарыкъландырыугъа жолну жарытады».

Газет алчы демократиялы ниетлени кӛргюзтгенди, урунган халкъны излемлерин къоруулагъанды, муслийман тиширыулары билимлерин бла культураларын кӛтюрюрге керек болгъаныны юсюнден вопросланы салгъанды. Газетни биринчи номери чыкъгъанда, Гасанбек бла Ханифа аны кеслерини жашауларында бек насыплы кюнлерине санагъандыла. Ханифа былай жазгъанды: «Ол (Гасанбек) юйге ктууанып келген эди, нек дегенде, Россейде жашагъан муслийманла газет окъурукъдула. Ол заманда жашагъанлары айтханларына кӛре, газет электроток кибик кенг жайылгъанды. Ол, школдан, театрдан эсе да, адамлагъа аланы ниетлерин тюрлендириуде уллу себеплик этгенди. Аны Россейде, Орта Азияда, Кавказда да бек кӛпле окъугъандыла». Меликовлары муслийман тиширыулары жарыкъландырыу эмда аланы эркинликлери ючюн къаты кюрешгендиле. Газетни бетлеринде тиширыулары жамауат жашаугъа къатышдырыуну юсюнден вопросну кӛп кере салгъандыла. Ол затланы барысы да Гасанбек бла Ханифа Востокну тиширыуларыны тенг эркинликлери болуруну юсюнден уллу жашау магъананы тутхан проблемаланы кӛтюргенлерин кӛргюзтедиле. Ала кеслерини чыгъармачылыкъ эмда интеллект онгларын кӛргюзтюр ючюн тиширыула жамауат политика жашауну битеу сфераларына тири къатышыргъа керекдиле – дегендиле.

Азербайджанны бу айтхылыкъ адамларыны – Гасанбекни бла Ханифаны умутлары эмда этген муратлары XX ёмюрню биринчи жарымында толтурулгъандыла. Жарыкъландырыу жаны бла ала сепген урукъла ахшы зыгытла этгендиле, азербайджанлы тиширыулары арасында айтхылыкъ адамла, фахмалу артистле, жырчыла, композиторла, художникле,

Ханифа-ханум тенглерини эм жууукъларыны арасында

поэгле, жазычула, устазла, врачла чыкыгъандыла, ала билим бериуню, илмуну бла культураны айнытыугъа уллу юлюш къошхандыла.

Газетни бетлеринде тохтамагъанлай Кавказда бла Орта Азияда билим бериуню проблемасыны юсюнден жазгъанлай тургъандыла. Бу регионланы халкъларыны алларында газетни магъанасы эмда аланы къыйынылары ма андады. Меликовланы юйлери жарыкъландырыуну от жагъасы болгъандан сора да, демократиялы оюмну да арасы болгъанды. Аланы юйлерине Нариман Нариманов, Мишади Азизбеков, Рашидбек Эфендиев, Алекбер Сабир, Наджакбек Везиров, Мамед Кули заде, Газанфар Мусабеков, Байрамов, Султанов, Караев эм кёп башхала, Баку шахарда билимли адамла терк-терк жыйылып тургъандыла. Ала халкъгъа не бла болушургъа, аны жашауну къалай бла женгил этерге боллугъуну юсюнден жашау магъананы тутхан вопросланы бирге сюзгендиле. Белгилисича, артда бу адамла азербайджан халкъны жамауат-политика эм культура жашауунда уллу магъананы тутхандыла.

Гасанбек 1907 жылда замансыз дуниядан кетгенди. Ханифа Асланбековна кесини ниетлерин жашауда бардыргъанлай тургъанды. Ол заманда Ханифа гимназияны директору болуп ишлегенди. Алчы ниетлени тутхан адамланы болушлукълары бла 1901 жылда жангы окъуу юй ачылгъанды. Анда халкъны тюрлю-тюрлю къауумларындан чыкыгъан къызла окъугъандыла, аны таматасына уа Ханифа Меликова салыннганды. Ол жарашдыргъан программагъа кёре, ана тилни, естествознанияны, математиканы, географияны окъутхандыла, чистописаниягъа бла къол усталыкъгъа юйретгендиле. Артдаракъда уа орус тилни бла литератураны окъуп башлагъандыла. Ханифа орус тилден бла литературадан дерсле бергенди. Ол окъуучуланы орус эм тыш къыраллы литература бла шагъырей этгенди. Х. Меликова А. Пушкинни, М. Лермонтовну, В. Шекспирни, Д. Байронну, В. Гётени, Ш. Руставелини, Г. Низамини, А. Навоини, М. Физулини, М. Ахундовну, Гасан-Бек Закирни эм кёп башхаланы чыгъармаларын окъугъанды.

Бир къауум жылдан сора Х. Меликова орус-муслиман тиширыулааны Александрыйский училищесини директору болуп ишлегенди.

Мен университетде Илмула академиясында, жарыкълау министрствода эм башха учреждениялада аны юсюнден материалла жыйр ючюн кёп белгили адамла бла тубешгенме эмда сёлешгенме. Кёпле манга Ханифа-ханум устазым болгъанды дегендиле. Аллаи адамладан бирлери Сонна-ханум Ахундова – офтальмолог, медицина илмуланы доктору, Азербайджанны Илмуланы академиясыны академиги болгъанды. Манга ол былай айтханды: «Ханифа-ханум, огурулу эмда билимли тиширыу эди. Ол мени окъутханына эмда окъуууму андан ары бардырыр ючюн манга уллу себеплик этгенине ёхтемленеме. Гимназияны бошагъандан сора, мен Киевни университетини медицина факультетине киргенме. Азербайджанны илму интеллигенциясыны биринчи тёлюлери, биз барыбыз да, Ханифа Меликованы аллында борчлубуз. Ол мени къадарымда уллу магъананы тутханды. Ханифа-ханум Меликова Азербайджанны айныууну историясында энчи жерни алады».

Х. Меликова директор болуп ишлеген юй архитектура жаны бла бек сейирлик эди. Аны нефтяник, миллионер Тагиев Гаджи Зеиналабидин Таги оглы ишлетген эди. Ол нефть ташладан архитектураны европалы стилинде кѣп омакъ юйле ишлетгенди. Ала университетни, Бакуну толтуруучу Советини юйлеридиле. Колонналары бла бек омакъ юй Азербайджанны Илмула академиясыны юйю болгъанын да белгилерге керекди. Анда Востокну бла Западны бай архитектура культуралары бир бирлерин къаты тутупдула. Бу жаны бла Г. Тагиевни магъанасы уллуду. Бу юйню ол кесини жашына деп ишлетгенди, алай ол кѣп да турмай ългенди. Жашы ългенден сора Тагиев ол юйню битеу да халкъ хайырлансын деп бергенди.

Гимназияны алгъыннгы окъуучулары университетде ишлегенле, академикле, илмуланы докторлары, профессорла бизни бир жерлибиз, малкъарлы къыз Ханифа Меликованы юсюнден кѣп махтау сѣзле айтхандыла.

1961-1964 жыллада мен университетде аспирант болгъанымда, 17 минг студент окъуй эдиле. Битеу ол межамланы барысы да европалы архитектура стильде ишленгендиле. Бакудан башха Востокну постсовет кенглигинде архитектура жаны бла аллай сейирлик юйле жокъдула. Л.И. Брежнев Бакуда болгъанында, шахарны алаамат архитектурасына сейир эте, былай айтханды: «Баку – бек ариу шахарды».

Былайда Тагиев алчы кѣз къарамы болгъан, келир заманланы алгъадан кѣре билген адам болгъанын белгилерге керекди. Осуйлукъ советни председатели Гаджи Зеиналабидин Таги оглы болгъанды. Гасанбек Меликов, Саида Тагиева, Мария Лопаткина, Александр Тхоржевский, Фарухбек Везиров ол советни членлери болгъандыла. КъМР-ни ара къырал архивинде Ханифа Меликованы алты обращениясы бардыла. 1910 жылда 9-чу январьда Меликова Ханифа – ханумну биринчи орустатар школну таматасы, окъутуу-юйретиу иш жаны бла училищени комиссиясыны председатели бла перепискалары.

Г. Тагиев фахмулу жаш адамланы окъургъа Россейге жибергенден сора да, тыш къыраллагъа да жибергенди. Сѣз ючюн, Нариман Нариманов Швейцарияда Цюрих университетни медицина факультетин бошагъанды. Тагиев, меценатча, студентлени окъууларына ахча тѣлеп тургъанды. Аны хайырындан азербайджанлыладан кѣпле Москвада, Санкт-Петербургда, Киевде, Парижде, Лондонда, Италияда, дагъыда башха жерледе бийик билим алгъандыла. Бу адам азербайджан халкъны билим бериу эм культура жаны бла историясында уллу ыз къойгъанды.

1979 жылда Иззат Рустамов Азербайджанны къырал университети-ни алим Советинде «Гасанбек Меликовну кѣз къарамы» деген темагъа доктор диссертациясын къоруулагъанды. Мени бла ушагъында ол Азербайджанны къырал архивинде Меликовланы юйюрлерини юсюнден кѣп сейирлик материалла болгъанларын айтхан эди. Ала Азербайджанны культура жашауунда бла Востокну тиширыуларыны жамауат сезимлерин къозгъауда уллу магъананы тутхандыла.

Гасанбекни бла аны киеую М. Топчибашевни хайырларындан фах-

мулу жаш адамла, бийик окъуу юйлеге кирип, билим алгандыла. Гасанбек Меликов бла Мардабек Топчибашев жалаңда Россейни угъай, бир къауум европалы къыралланы илму эм культура жетишимлери бла шагъырей болгандыла. Меликовну бла Топчибашевни башламчылыклары, Тагиевни финанс болушлукъ этиую бла бир ненча адам Сорбон университетде окъугандыла. Ол заманда француз тилде статья басмаланганды. Анда Сорбонну босагъасындан муслийман Востокдан келген беш адам атлагъанлары, аладан тёртюсю азербайджанлы, бири уа малкъарлы болганы айтыла эди. Ол Абайланы Мусост болганды. Мусост «Мусульманин» деген журналда кесини «Балкария» деген история-этнография статьясын ол заманда басмалаганды.

Тагиев Гаджи Зеиналабидин Таги оглы Азербайджанны айтхылыкъ жарыкъландыручусуду. Къыралны нефть промышленностуну мурдорун салгъанладан бириди. Ол Азербайджан халкъны историясына меценатча, миллет кадрланы хазырлаугъа уллу себеплик этген халал жюрекли адамча, киргенди. Тагиев республикада билим бериуню, искусствону, журналистиканы къуралуларына эмда айныуларына болушханды. Азербайджан халкъ бюгюнлюкде да аны миллетни атасына санагъаны да бошдан туююлдо.

Тагиев Гаджи 1838 жылда чурукъчуну юйюрюнде тууганды. Анга он жыл болгъанда, анасы ёлгенди. Юйюрюню къыйын жашауу жашчыкъны къурулушда раствор ташыучу этгенди. Ол заманда ол кюннге алты капек ишлеп алганды. Онеки жылы болгъанда, таш жоннганды, онбешжыллыгъында уа юй къалаганды. Иги кесек ахча жыйып, Тагиев эки тюкен сатып алганды, андан сора уа къумачла сатып башлаганды. Нефть чыгъарыуну бек алгъа башлагъан азербайджанлыладан бири да ол болганды. 1870 жылда Тагиев фатеген жарашдырыу жаны бла эки къазаны болгъан завод ишлетгенди. Ол заманда уа анга сурау бек уллу эди. Эки жылдан сора уа нефть чыгъарыугъа ахча салганды – биринчи скважиналаны тешгенди. 1886 жылда кесини фирмасын ачханды.

XX ёмюрню башында Тагиев къумач согууну къолгъа алганды: Россейде къумач чыгъарыу жаны бла бек уллу фабриканы ишлетгенди, «Мануфактураны хазар обществосун» къураганды. Жер-жерли предпринимательле бла бирге сатыу-алыу операцияланы бардырыр ючюн 1914 жылда Бакуну коммерция банкын ачханды эмда аны правленини председателине айырылганды.

1916 жылда «Тагиевни чабакъ промышленностьну акционер обществосун» къураганды: чабакъ кемеле сатып алганды, чабакъ промыселлени, холодильниклени жарашдырганды. Азербайджанда бла Дагъыстанда чабакъ жарашдырыу эм консервала этиу жаны бла заводла ишлетгенди. 1917 жылны ахырында Тагиевни байлыгъы 30 миллион сомгъа жетгенди. Иши онгуна баргъан, тири къармаша билген предприниматель кесини халкъындан жюрек халаллыгъын да аямаганды:

1. Хараев Ф.А. Тайнство чувства меры. Нальчик. Издательский центр «Эль-Фа». 2008 г. с. 105.

школла, ол санда кыызлагъа да, театр (бусагъатда да ол ишлеп турады) ишлетгенди, газетле бла журналла чыгъарыуну къурагъанды, аны ах-часына жюзле бла жаш адамла Англияда, Германияда, Россейде бла Францияда окъугъандыла. Ол санда Мамед Эмин Расул заде, Нариман Нариманов кибик айтхылыкъ азербайджанлыла да Россей империяны, Персияны бла Бухараны эмиратыны орденлери эм майдаллары бла саугъаланнганды. Азербайджанда коммунист низам тохташдырылгъанлай, Тагиевни байлыгъы кыралны оноуна берилгенди.

Гаджи Зеиналабидин 1924 жылда Бакуну къатында Мардакяны шахарда ёлгенди. Совет властыны жылларында аны ызындан болмагъандыла, Бакуда чыкъгъан «Коммунист» газетде аны ёлгени бла байламлы некролог окъуна басмалагъандыла. Эштада, ол затланы барысы да Н. Наримановну хайырындан этилген болур эдиле.

Былайда бир затны белгилерге сюеме: бусагъатда Россейде 112 миллиардер барды. Бек уллу байлыкъ да аланы кьолларындады, миллет файданы 90 процентден артыгъы окъуна. Тагиев кесини халкъына этгенни аладан бири окъуна жюзден бирин этсе эди. Угъай! Этерик туююдюле. Ала тыш кыраллы футбол командаланы, аэропортланы, Жер аралы тенгизде айырыкамланы, кемелени, жер шарыны тюрлю-тюрлю регионларыны курорт зоналарында коттеджлени сатып аладыла. Кыызгъанчлыкъны чеги жокъду деп халкъда тюз айтадыла. Конфуций а: «Кырал оюмлулукъ бла башчылыкъ этген заманда, адамла жарлылыкъда бла кереклерин табалмай жашагъанлары айыпды, кырал оюмлулукъ бла башчылыкъ этмеген заманда уа, байлыкъ эм махтау да айыплы ишдиле», – деп, алапат тап айтханды. Аллаи социальный тенгсизликде бла адамланы жарлылыкъда жашау этген болумларында: «Россейни Правительствосу Нью-Йоркку банкында төрт триллион сомну тутады»¹.

Бакуда Тагиевни нефть чыгъаргъан промышленность предприятияларында белгили шведли изобретатель эм промышленник Эммануил Нобельни эки жашы – Роберт бла Альфред ишлегендиле. Ала 1879 жылда Бакуда «Къарындашланы нобельчи товариществосун» къурагъандыла, артда ол Россейде бек уллу фирмагъа айланнганды. Альфред Берхард нобельчи саугъаны учредители болгъанды. Ол а илмуну айнытыуда угъай да, битеу дуняны алимлерин бирикдириуде да уллу магъананы тутханды. Анга Швециялы комитетни нобельчи саугъасы шагъатлыкъ этеди. Ол бек уллу сыйы жюриген халкъла аралы саугъады.

Азербайджанны кырал архивинде тюрлю-тюрлю вопросла бла байламлы Ханифа Меликованы Тагиевге бла Баку шахарны губернаторуна жазгъан обращениялары бардыла. Аны хаты бек ариуду. Ол кьагъытла бир тюрлю халатсыз жазылгъандыла, ала уа Ханифа-ханум билимли педагог болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Революциядан сора ол тиширыулары эркин жашаугъа чыгъарларына эмда Азербайджанда бла Орта Азияда аланы билимлерин бла культураларын кётюрюуге тири къатышханды. Бу жаны бла аны уллу кыйыны барды. Ол затны юсюнден Азербайджанны Илмула академиясыны член-корреспонденти Агамали Мамедов былай айтханды: «Ханифа-ханум

мени окъутханды. Мен аны бла ёхтемленеме. Аны окъуучуларындан кёпле Азербайджанны белгили алимлери эмда жамауат къуллукъчулары болгъандыла. Мен аны къуруда игилик бла эскергенлей турама. Ол бизге аналыкъ этгенди. Хар бирибизни да кесини жүрек жылыуу бла жылытханлай тургъанды. Гимназияда окъугъанлагъа Ханифа-ханум, аналарыча, сүймеклик бла къарагъанды. Ол игиликни унутургъа къалай жарар! Ол педагог болургъа деп туугъан, уллу культурасы болгъан адам эди. Ханифа-ханум кёплени эслеринде аллай тиширыу болгъанлай къалгъанды».

Андан ары А. Мамедов «Азербайджанны тиширыулары» деген китапда: «Ханифа-ханум Меликова тийишли жерни алады. Бакуда «Азербайджанны историясында тиширыула» деген Музей-юй барды. Анда кёп сейирлик историялы материалла, суратла, журналла, газет статьяла, Азербайджанны бла Востокну тиширыуларыны билим бериге бла культурагъа аталгъан съездлеринде аны сёлешиулерин бардыла», – дегенди.

Черек ауузунда тенгизни ёлчеминден 2000 метр бийикликде орналгъан Огъары Малкъарда Шканти деген бек бийик тау элчикде туууп ёсген гитче эм назик къызчыкъ артда азербайджан халкъны белгили жарыкъландырыучуладан бири болгъаны бек сейирликди. Кесини эри Гасанбек Меликов бла бирге экиси да кеслерини алларына ёксюзлени бла жарлы эллилени сабийлерин окъутургъа деген огъурлу борчну салгъандыла. Ол затланы барысы да артда Азербайджанда билим бериге, илмуну бла культураны айнытыуда уллу магъананы тутхандыла.

Х. Меликова жашауну ахырына дери арымай-талмай ишлегенди, кесини эри Гасанбек Меликовну, ниет башчысыны эмда жарыкъландырыу иште кёллендириучюсюню гуманист ниетлерин андан ары бардыргъанды. Азербайджанда аны бек сүйгенлери, уллу хурмет этгенлери да бошдан болмагъанды. Ол XIX ёмюрню экинчи жарымында бла XX ёмюрню башында историялы кезиуде айтып -йталмазча социокультура феноменди. Азербайджан халкъны историялы эсинде Ханифа Меликованы аты сакъланганлай турады эмда тёлуден-тёлуге ёте барады.

Шаханланы Тимур кесини «Краеведни запискалары» деген сейирлик китабында былай жазгъанды: «70-чи жылланы башында манга къонакъгъа азербайджанлы жазыучу Шамистан Алиев келген эди. Аны бери келиуюню сылтауу Ханифа-ханум Меликованы – Абайланы къызларыны жашауну юсюнден кёбюрек билдирген эди. Манга Меликовланы юйлери бла мен жууукъ адамларыча жашагъанымы биллип келген эди ол. Битеу билген, эсимде къалгъан затланы барысын да айтхан эдим жазыучугъа, аны бла бирге Ханифаны туугъан жери Огъары Малкъарда Шканти ауулгъа барып къара деген эдим. Юч кюнден сора къайтып, ол манга уллу ыразылыгъын билдирип, анда кёрген сейирлик затларыны юсюнден айтханды. Андан кёп тюрсюнлю альпий гюллени букетин алып келген эди. «Аны туугъан жеринде ёсген бу гюллени мен Ханифа-ханумну къабырына элтип саллыкъма» - деген эди Алиев.

Былайда жазычу Ш. Алиевге улуу ыспас этерчады. Ол Бакудан Огъары Малкъарда Шканти элге, Азербайджанда бир ненча тёлнюю юйретген фахмулу педагогну туугъан жерине – этнический бешигин кёрюрге – деп келгени ючюн. Ол Ханифа Меликова жашаудан кетгенден сора, бери жарым ёмюр озуп алай келгенди. Ол ёлген заманда аны жууукъларындан киши да болмагъанды. Къысха жууугъу Абайланы Мусост Махачкъалада 1928 жылда ёлгенди. Алиев гюлле жыйгъан тау сыртлагъа Ханифа сабийлигинде хар кюн сайын да сейир этип къарап тургъанды, эрттенликде тийген кюн тау тёппелени жылтыратхан туугъан элини табийгъатыны ариулугъуна къууаннганды. Аны сабий жыллары башларын акъ булутла сылагъан, кёкде тау къушла учуп айланган бийик таулары къоюнунда ётгендиле.

Къызы Гарифа айтханнга кёре, анасы таулагъа бек тансыкъ болуп тургъанды, ол аланы кёрюрге суйюп къыйналгъанды. Малкъар тарыны теренинде суху келген Черек сууну, бийик таулары кёрюрге термилгенди. Къайда да, къачан да Абайланы къызлары Ханифа гитче туугъан журтуну юсюнден эсгергенлей тургъанды.

Ш. Алиев, къуруй тургъан гюллени гитче букетин келтирип, аны къабырына салгъанда, Абайланы Ханифаны туугъан жерини гюл ийиси анга жетген болур эди! Былайда Мустай Каримни адамны жашауунда юч шарт улуу магъананы тутады деген сёзлерин келтирирге боллукъду: къууанч, эсге тюшюрюю эмда жол.

Малкъар эм азербайджан халкълары махтаулу къызлары 1929 жылда 2-чи майда ёлгенди. Анга ол заманда 76 жыл бола эди. Аны асырагъа жаланда Баку шахардан угъай, Азербайджанны башха шахарларындан бла районларындан да мингле бла адамла келгендиле. Аны алайлыгына ол заманда алынган суратла шагъатлыкъ этедиле. Кёпле кёз жашларын тыялмай, аланы къадарларында, азербайджан халкъгъа билим беруде, аны культурасын кётюрюуде улуу магъананы тутхан адамны ахыр жолуна ашырыгъа келгендиле. Ханифа Асланбековна Меликова 1927 жылда пенсиягъа чыкъгъынчы, жарыкъландырыу жаны бла 57 жылны ишлегенди. Аны асырай туруп бардырылгъан митингде Азербайджанны Ара Толтуруучу Комитетини правительствосуну атындан Газанфар Мусабеков быллай айтханды: «Бюгюн бу закий тиширыугъа хурмет эте, мен эки угъай, неда юч угъай, неда он угъай да, мингле бла сабийлени юйретген анабыздан айырылгъанбыз дерге сюеме. Халкъ битету ол этген огъурлу ишлени, аны игилигин бир заманда да унутурукъ туююлдю». Аны юсюнден некролог, кёп тюрюлю адамлары сёлешулеру эмда эсгерулеру, бек аз тюбеген суратлары «Бакинский рабочий», «Вечерний Баку», «Коммунист» газетледе бла республиканы район газетлеринде басмаланнгандыла.

Ханифа Меликова азербайджан халкъны ниет жашаууну историясында унутулмазлыкъ ыз къойгъанды. Эри, айтхылыкъ адам, жарыкъландырыу концепцияны бла гуманист ниетлени мурдорун салгъан Меликовну ишин андан ары бардыра, Ханифа Асланбековна халкъны къолайы ючюн арымай, талмай ишлегенди. Эри бла бирге 35

жылны жашагъанды. Эки тауушлукъ кызы ёсдюргенди – Перини бла Гарифаны.

Тамата кызы Пери уллу билими болгъан, белгили жамауат-политика къуллукъчу Марданбек Топчибашевге эрге баргъанды. Гитче кызы Гарифа ахшы билим алгъанды, ол Бакуну школунда устаз болуп 45 жылны ишлегенди. Гарифа да, анасыча, бир ненча тёлюлени окъутханды. Гарифа-ханум жарыкъландырыуда кёп жылланы махтаулу ишлегени ючюн Ленинни ордени бла саугъаланганды.

Мен Ханифаны гитче кызы Бакуда жашагъанын билгенimde, телефон бла сёлешип, аны бла тюбеширге суйгеними айтхан эдим. Мен Къабарты-Малкъарданма, Эфендиланы Салихма. Мында университетни философия кафедрасында аспирантурада окъуйма деген эдим. Ол, манга тынгылап, былай айтхан эди: «Мен санга, малкъарлыгъа, тынгыларгъа къалай бек сюеме. Анам ёлгенден сора малкъарча сёлешип эшитмегенме, малкъарлыланы да кёрмегенме. Кел. Мен бек къууанырыкъма. Кесим да юйден ары-бери кетмей, сакълап турлукъма». Аны бла сёлешгенден сора мен бек къууанган эдим, кеси кесиме уа Абайланы Ханифаны кызын тапдым – деп, кёлленип эдим.

Таксиге минип, ол жашагъан Низами орамда 26-чы юйге келеме. Ючюнчю этажгъа кётюрюлюп, 48-чи фатарны эшигин къагъама. Ол, эшикни ачып, былай айтады: «Хош кел. Бек ыразыма, киригиз бери», – деп, диваннга олтуртады. Биз экибиз да бир бирибизге къарап турдукъ. Андан сора сёлешип башладыкъ. Аны кёзлери жилямукъдан толуп эдиле. Мен былай сорама: «Нек жиляйсыз, Гарифа-ханум?» Ол а былай дейди: «Салих устаз, мен къууангандан жиляйма. Сен мени табып келгенинге къууанама. Анамы жанындан Бакуда мени жууукъларым жокъдула. Сен а мени излеп тапханса. Бек сау бол, Аллах ыразы болсун. Энди, унутуп къоймай, терк-терк келе тур. Мен бек къууанырыкъма. Шабат, ыйых кюнледе сени бош заманынг боллукъду».

Мен Ханифаны кызы Гарифа-ханум бла алай танышхан эдим. Ол къара кёзлери бла къара шинли, субай санлы, ариу тиширыу эди. Сёлеше келгенде, бек билимли, кёп затдан уллу ангылауу эмда культураны болгъан, интеллект жаны бла да терен акъыллы тиширыу болгъанын билген къыйын туююл эди. Эшта да, анга ол затланы барысы да ата-анасындан кёчген болур эдиле. Аны генотипинде азербайджан эм малкъар къан бар эдиле. Фатарында уа литературадан бла историядан китапла кёп эдиле. Китап шкафында Низамини, Физулини, Алекберни, Сабирни, Самед Вургунну, Наби Хазрийни, Мырза Ибрагимовну, А. Пушкинни, М. Лермонтовну, Л. Толстойну, В. Маяковскийни, С. Есенинни, А. Твардовскийни, М. Шолоховну чыгъармалары, дагъыда тыш къыраллы литератураны классиклерини чыгъармалары салынып тура эдиле.

Гарифа-ханум, къарап-къарагъынчы, столгъа аш-суу салды, биз чай иче башладыкъ. Сора ол кесини тамата эгечи Перини юсюнден хапар айтып тебиреди. Эгечи М. Топчибашевге эрге баргъанын да айтды. «Мени киеуюм бек билимли адам эди, Азербайджанда белгили жамауат-политика къуллукъчуча, уллу намысы жюрюгенди. «Каспий» газетни

да ол къурагъан эди. Газет орус тилде чыгъа эди, аны редактору уа ол кеси эди. Революциядан сора, 1918 жылда, ол Франциягъа кетген эди. Эгечими туудукълары, аладан туугъанла да Парижде жашайдыла».

– Гарифадан ала бла байламлыкъ бармыды? – деп соргъанымда, былай жууап бергенди: «Алгъын письмола алып тургъанма, Марданбек бла Пери мени ары чакъырып тургъандыла, къонакыгъа кел деп. Мен а бу жыл санымда бараллыкъ туююлме дегенме. Арт жыллада аладан къагъыт алмайма. Байламлыгыбызны тас этгенбиз. Билмейме, Пери бла Марданбек сау борлурламы. Киеуюмю гитче къарындашы Бакуда жашайды. Ол медицина илмуланы докторуду, профессорду, Совет Союзда белгили хирургду. Ибрагим Топчибашевни Азербайджанда тынгылы профессионал врачныча – хирургнуча биледиле».

Аллай сейирлик ушагыбыздан сора, Гарифа-ханум манга атасыны бла анасы бек аз тюбеген юйюр суратларын кёргозтгенди. Ала бирге XX ёмюрню башында сурат алдыргъандыла. Суратда Азербайджанны айтхылыкъ адамларындан экисини ариу эм сагышлы бетлери кёрюнедиле. Гасанбек Меликов кесини заманыны уллу билими эмда интеллекти болгъан адамларындан бири эди. Ол кесини туугъан жери бла къаты байламлы болгъанды, аны ышангылы жол нёгери Ханифа уа Гасанбекни огъурлу ишлерин бла муратларын кимден да иги ангылагъанды – халкъгъа билим берирге эмда аны культурасын кётюрюрге кереклисин. Фахму геокультура кенгликни къаллай тюрлюсюнде да ачыкъ кёрюнеди деп, халкъда бошдан айтмайдыла. Анга Гасанбекни бла Ханифа Меликованы халкъгъа билим бериуге бла аны культурасын кётюрюуге бурулгъан жарыкъландырыу ишлери толу шагъатлыкъ этеди. Ала экиси да азербайджан халкъны историясына деменгили социокультура феноменлеча киргендиле.

Азербайджанны Компартиясыны АК-сыны алгъыннгы секретары Самедов кесини «Азербайджанда марксизмни жайылыуу» деген китабында СССР-ни Илмула академиясыны академиги, белгили металлург, Гасанбек Меликов бла бирге окъугъан М.А. Павлов бизге Дарвинни окъууну юсюнден дерсле берип тургъанын биз артда ангылагъан эдик. Ол кеси да 1863 жылда Азербайджанны Ленкорань шахарында туугъанды, 95 жыл жашап, Москвада ёлгенди», – деп жазгъанды.

Гарифа-ханум эрге чыкъмагъанды. Ол Рауф Гаджиевни сабийин алып ёсдюргенди. Анга тынгылы билим бергенди. Артда ол белгили композитор болгъанды. 1970 жылда октябрьде ол Нальчикге келген эди. Аны башчылыгында Жашил театрда Азербайджанны симфония оркестри концерт бергенди. Амфитеатрда адамла азербайджан халкъны бай музыка культурасына солууларын тыйып тынгылагъандыла. Гарифа-ханум атасыны, анасыны, эгечини бла киеуюню юслеринден хапар айта туруп, бек мудах эди. Эштада, аны эгечи Перини бла киеую Мардабекни юслеринден эсгериулери къыйнай болур эдиле. Жангызлыкъ – ол уллу къыйынлыкъды. Аны юсюнден Къайсынны орус тилге Н. Гребнев кётюрген төрт тизгинин келтирирге сюеме:

*Одиночество я ненавижу,
Без людей клянусь я жизнь мою,
Если долго я людей не вижу,
Словно от работы устаю.*

Шакъманланы Фуза Ибрагим Джанаевха эрге чыкъгъанын да мен андан билгенме. Ибрагим билимли, алчы кѣз къарамлары болгъан Бакуда белгили адамладан бири эди. «Анам бла атам, – дегенди Гарифа, – Ибрагимни иги таныгъандыла. Фузаны да эрге ала бергендиле. Мени анам кесини тенг къызын бек суююучю эди. Бизни юйюрлерибиз ёлгюнчю дери, бир бирден айырылмагъандыла. Бир бирге къонакъгъа барып тургъанбыз. Сабийле бирге ёсгенбиз, Бакуда бир фатарда жашагъанбыз. Фуза бла эри эртте ёлген эдиле. Аланы туудукълары Бакуда жашайдыла. Туудукъларындан бири Илмула академияда ишлейди, экинчиси – универмагны директоруду.

Мен ала бла эки кере тюбешгенме. Алагъа Къабарты-Малкъардан болгъанымы, Бакуда аспирантурада окъугъанымы айтханымда, ала бизни республиканы историясына уллу эс бургъандыла, аланы уллу аналары Холам-Бызынгы тарында жашагъан Шакъманланы къызлары болгъанын да биле эдиле».

Битеу бу архив материалланы бла Ханифа Меликованы окъуучуларыны эсгериулерин жыйгъанымдан сора, мен «Таулу къызны сейирлик жашауу» деген ат бла уллу статья жазгъан эдим. Ол Гасанбекни бла Ханифаны суратлары бла орус эм малкъар тилледе «Кабардино-Балкарская правда», «Коммунизмге жол» газетледе 1963 жылда 4-чю майда басмаланган эди. Статьягъа газет окъуучуладан кѣпле уллу эс бургъандыла. Орта Азиядан бла Къазахстандан къайтхандан сора, ол малкъар халкъны культурасыны историясында жангылыкълардан бири болгъан эди. Манга тюбегенлеринде, бир къауумла былай сора эдиле: «Аллай махтаулу тиширюу малкъарлымы болгъанды?» Мен: «Статьяда да айтылгъан шартланы барысы да тюппе-тюздюле, кертидиле, Азербайджанда ол айтхылыкъ таулу тиширюугъа уллу хурмет этедиле», – деп жууап бергенме.

Былайда ала къайда жашасала да, фахмулу адамланы къадарлары деменгили геокультура кенгликте бир бирге тюбейдиле дерге сюеме. Ол бек аламатды. Север Кавказда гитче, 60 юю болгъан Шканти элде туугъан Абайланы Ханифа аллай белгили тиширюу эмда Азербайджанны жарыкъландырыу ишинде жарым ёмюрню ичинде жарыкъ жулдузу болур деп кимни эсине келлик эди!

Бир жол мен Ленинни проспектинде Шахмырзаланы Саидге бла замансыз эртте ёлюп кетген Улакъланы Ануаргъа тюбеп къалама. Саид былай айтады: «Бек сау бол. Сен уллу иш этгенсе, мени тилегими толтургъанса. Санга уллу ыспас этеме, эгечден туугъан, Эфенди-заде». Ол кѣп кезиуледе манга алай айтыучу эди. Ануар а былай къошады: «Саид акъсакъл тюз айтады, сени хайырынгдан эки адамыбыз историябызгъа къайтхандыла». Мен а Саидге: «Тамата, мен этген зат алай уллу иш

тойюлдо. Былай махтарча аны иеси барды?» – дейме.

Сора Шахмырза улу алай эсе уа, санга башха борч салама дейди. Айтгыъыз, не затды ол деп, билирге ашыгъама. Къолумдан келлик эсе, аны толтурургъа кюреширикме. Ол былай айтхан эди: «Эгечден туугъан, сен Азербайджанны къырал архивинде ишлерге, Абайланы Ханифаны юсюнден битеу материалланы копияларын алыргъа керексе. Битеу архив материалланы жыйышдырып бошасанг, республикалы къырал архивге ётдюрюсе. Архив дегенинг – алагъа багъа бичерге къолдан келмезлик, ол неда бу халкъны культура-история магъананы тутхан материаллары сакъланган кюбюрдю. Аны себепли архив материаллагъа багъа бичген къыйынды».

Отуз жыл озгъандан сора малкъар халкъны историясын бла фольклорун бек иги билген айтхылыкъ адамларыбыздан бири, сабыр акъыллы Шахмырзаланы Саидни айтханын мен артда толу ангылагъанма.

«Акъыл берлик затланы окъуп билиу, - дегенди Я. Коменский, - бизни бийикге кётюреди, кючлю эм халал жюрекли этеди». Шахмырзаланы Османни жашы Саид манга Бакугъа келгенинглей, узакъгъа созмай, ол ишни къолгъа ал деген эди. Малкъар литератураны бек алгъа башлагъанладан бирини айтхан сёзлерин мен бу сейирлик, фахмулу, философия оюму болгъан эмда келир заманланы алгъадан кёре билген адамны аллында кесими миллет эм илму борчума санагъан эдим. Илмугъа биринчи атламларымы эте башлагъан заманымда мени андан ары ёсе барырыма ол уллу себеплик этгенди. Энди уа мен анга къуруда ыспас этгенлей турама. Малкъар халкъны историясына бла культурасына мени уллу эс бурурума ол уллу себеплик этгенди.

Мени алим болуума юч шарт уллу магъананы тутхандыла: биринчиси – библиотека, экинчиси – архив, ючюнчюсю уа – халкъла аралы конгресслеге, илму-теория конференциялагъа, симпозиумлагъа, «тёгерек столлагъа» къатышыуум.

Мен, Тамара бла Фуад Къулийланы Шууаны жашы Къайсынны автобиографиясы бла байламлы ишлеп эмда аны шуёхларыны юслеринден, аны бла бир кезиуде жашагъанланы эсгериулерини юсюнден «Из серии друзья Кайсына Кулиева» деген кёптомлукъну орус тилде жазып башлагъаныбызда, Шахмырза улуну айтханлары уллу магъананы тутханларын бютюнда бек ангылагъан эдим.

Саид Османович мени эсимде бурунгулу грекли акъылман Сократча, халкъдан чыкыгъан, битеу хар затдан да тынгылы ангылауу болгъан, малкъар халкъны суратлау литературасыны айныууну историясына уллу юлюш къошхан адамча къалгъанды. Шахмырзаланы Саид Чегем тарыны тау эли Думалада туугъан тауланы таурухларыны сейирлик феноменлеринден бириди. Ол огъурлулукъгъа деп жаратылгъан фахмусу бла бирге туугъан адам эди. Андан адамланы жюреклерин жылытхан биомагнит нюрле келип тургъан бир адам эди деп айтыргъа боллукъду. Аны бла хар тюбешгеним да манга уллу къууанч эди. Шахмырза улу бизни халкъыбызны тауушлукъ келечилеринден бири, кёп тёлюлени устазы болгъанды. Аны кёз къарамы историяны къыйын, айланч-май-

ланч жолларында кьуралгъанды. Ол кесини заманыны тийишли жашы эди.

Хутуйланы Исхакъны жашы Ханафийге артыкъда сау болсун дерге суюме. Ол мени статьямы окьугъандан сора, биринчи малкъар жарыкъландырыгучуну къадагына улуу эс бургъанды. Мени бла сёлеше туруп: «Республикалы кьырал архивде ишлегенледен бирин санга болушургъа Бакугъа жиберирме, – деген эди. – Абайланы Асланбекни кьызы Ханифаны юсюнден энчи фонд кьурар ючюн битеу архив материалланы бла суратланы жыйыгъыз».

Хутуй улу сёзюне кертичи болгъан эди. Ол заманда Ханафий Исхакевич КъМАССР-ни Министрлерини Советини Председателини заместители болуп ишлей эди. Бакугъа архивни кьуллукъчусу Роза Карданова келген эди. Мен аны бла Азербайджанны кьырал архивинде болуп, бир ыйыкъны ичинде Ханифа Меликованы юсюнден битеу табылгъан архив материалланы жыйгъан эдик.

Р. Карданова бла мен, Азербайджанны история институтуна барып, аны директору, история илмуланы доктору, профессор, Азербайджанны Илмула академиясыны академиги Писта-ханум Азизбековагъа тубеген эдик. Анда биз Гасанбек бла Ханифа Меликовланы бек аз табылгъан суратларын кёргенбиз. Мен Азизбековадан ол суратланы копияларын берирлерин тилейме. Писта-ханум былай айтады: «Бу белгили адамланы – Гасанбекни бла Ханифа-ханумну атларын эмда бизни халкъларыбызны культура-история байламлыкъларын Къабарты-Малкъарда билирлери ючюн бир къауум суратланы копияларын сизге берирбиз».

Мен П. Азизбековагъа Гасанбек Меликовну юй бийчеси малкъарлы

*Абайланы Ханифа-ханум Азербайджанны
жамауат эм политика кьуллукъчуларыны арасында*

тиширыу, ол кеси уа Абайланы Асланбекни кызы Ханифа болгъанын айтханымда, Писта-ханум, бек сейир этип, Ханифа-ханум малкъарлы болгъанын кёпле билмегендиле деген эди. Бир къауум суратланы копияларын бере туруп, ол былай айтхан эди: «Бу суратла бизни халкъларыбызны къарындаш байламлыкларына бла шуёхлукларына шагъатлыкь этедиле. Гасанбек бла Ханифа Меликовлары азербайджан халкъны ниет байлыгъын айнытыугъа уллу юлюш къошхандыла. Ала бизни халкъыбызны культурасыны историясында тийишли жерни аладыла. Кесини ышаннгылы шуёху эм ниет жаны бла кёллендириучюсю ёлгенден сора, Ханифа-ханум 22 жылны ичинде ары-тала билмей ишлегенди. Ол кесини жюрек жылыуун адамлагъа бергенди. Азербайджан халкъны интеллигенциясыны бир ненча тёлюсю Ханифа-ханумну анасына санайды. Ол барысы да бек суйген, кеси да сабийледен ана жылыуун кыызгъанмагъан тиширыу эди. Фахмулу педагог эмда уллу гуманист Ханифа-ханум Меликова азербайджан халкъны эсинде аллай адам болгъанлай къалгъанды». Ахырында академик Азизбекова былай къошханды: «Салих-устаз, азербайджан халкъ аны къалай кёре эсе да, кесини историялы эсинде къалай сакълай эсе да, сизни халкъыгъыз да жарыкъландырыуну историясында аны кыйынына алай багъа берирге эмда алай кёрюрге керекди. Бек башы ма олду, Ханифа Меликованы аты унутулуп къалмазча этерге керекди».

Мен Бакуну 26 комиссарындан бири Мешади Азизбековну кызы П. Азизбекованы айтханын, ол историялы кезиуню айтхылыкь адамларыны атларын сакъларгъа керекди дегенин осуятыча ангылагъан эдим.

Былайда шёндюгю заманны уллу жазыучусу Чынгъыз Айтматов ол жыллада кёп миллетли совет литератураны системасына кирген сейирлик хапарларын бла повестьлерин басмалагъанын белгилерге сюеме. Ол кезиуде манкурт деген сёз жокь эди. Ч. Айтматов «Дольше века длится день» деген романында манкуртизм деген ангылауну биринчи кере кийиргенди. Аны хайырындан манкурт категория шёндюгюлю дуня суратлау литературагъа киргенди. Роман 80-чи жыллада жазылгъанды. Ол заманда манкурт дегенни киши да билмей эди. А. Азизбекованы сёзлери эм оюмлары да анга жууукьдула, суратланы манга бере туруп, ол Ханифа Меликованы атын унутургъа жарарыкъ туююлдю деген эди. Нек дегенде, аллай адамла халкъны ёхтемлигидиле, ала ниет жаны бла байыкъландыргъанладыла. Хар халкъны да культурасыны историясында айтхылыкь адамланы кыйынларыны магъанасы андады.

Академикни аллай алапат ушагъындан, ариу сёзлеринден сора, мен Азербайджанны историясыны институтуна терк-терк келе тургъанма. Анга кирмей кетмегенме. Азизбекова манга бир жууукь адамына-ча къарагъанды, сора былай деучю эди: «Салих-малим-устазым, сени келгенинге мен бек къууанама». Секретарь кыызгъа уа: «Чай эт да, аны ичерча татлы затла да келтир. Бизге къонакъгъа Салих-малим, бизни къарындашыбыз келгенди».

Писта-ханум манга тюз да жашынача болуучу эди. Мен аны къолундан кёп туз-гыржын ашагъанма, восток халкъла этген татлы затла бла

аламат чай ичгенме. Аны унутурга къалай жарар! Ёзбек халкъ сёзде былай айтылады: «Сен бир кере туз гыржын ашагъан юйюнге минг кере баш ур». Мени эсимде Писта-ханум Азизбекова огъурлу, халал жюрекли, кесин кётюрмеген бир тюз адамча кългъанды. Уллу культуралары, билимлери болгъан акъыллы адамла аллайла боладыла.

Ахыр кере мен академик тиширыуну 1988 жылда Москвада кёрген эдим. Мамырлыкъны кьоруулауну Совет Комитетини председатели Генрих Боровик миллетле аралы халланы проблемаларыны юсюнден «тёгерек стол» бардыра эди. Ол Азербайджанны бла Арменияны араларында къарабах кьаугъаны башлана тургъан кезиую эди. Ол ишни юсю бла мамырлыкъны кьоруулауну союз комитетлерини эм Кавказны автоном республикаларыны барысындан да келечилени чакъыргъан эдиле. Профессор А. Микитаев Мамырлыкъны кьоруулауну комитетини Къабарты-Малкъар бёлюмюню председатели эди, мен а президиумну члени эдим. Биз «тёгерек столну» ишине кьатышырга чакъырылгъан эдик. Академик Азизбекованы мен ол заманда ахыр кере кёрген эдим. Ол манга бек жарыкъ тюбеген эди. Биз кёп хапар айтхан эдик. Ахырында ол манга былай деген эди: «Салих-устаз, сен манга нек келмегенсе? Мен кесими шагъырейлеримден сен Бакуга келгенинги билгенме». Ол затланы барысын да манга кёлкъалды этип айтхан эди. Мен а былай деп ангылатханма: «Багъалы Писта-ханум, мен жангыз да бир кюннге келген эдим. Сизни кьырал университетигизни Алим советинде доктор диссертацияны кьоруулау жаны бла оппонент болуп сёлешгенме. Ингирикде уа артха кетген эдим, аны себепли сизге баралмагъанма. Багъалы Писта-ханум, мен бек суйген эгечим, кечеригизни тилейме. Мен сизни Нальчикге чакъырама, келигиз, мен бек кьууанырыкъма, бизни адамларыбыз бла танышырсыз. Къабарты-Малкъарны аламат жерлерин кёргюзтюрбюз: «Минги тауну, Чегем чучхурланы, Чирик кёлню. Бизни жерибиз бек ариуду, бийик таула, терен тарла, гара суула, сейирлик тау жайлыкъла». Азизбекова былай дейди: «Мен ол затны эрттеден да кюсеп турама, келмей къллыкъ туйюлме, Къабарты-Малкъарны игирек билирге сюеме». Ахырында уа ол былай деп кьошады: «Уллу поэтигиз Къулийланы Къайсынны кьабырына барып, баш уругъа сюеме. Ол Бакуга терк-терк келиучю эди, бизни республикада бардырылгъан битеусоюз эм халкъла аралы литература форумлада, конгресследе ол хар заманда да сёлешип тургъанды. Къайсын, айтхылыкъ поэт болгъандан сора да, трибун эм оратор да эди. Ол кесини сёлешуулери, ёлюмсюз назмуларын уста окъугъаны бла тамашагъа кълдырыучу эди. Аны аты Азербайджанда Самед Вургун, Наби Хазри бла бир тизгинде айтылады. Сау бол, Салих-малим кьонакъгъа чакъыргъанынг ючюн».

Алай, жарсыугъа, бир кьауум замандан къарабах уруш башланады. Андан сора уа уллу кьырал, битеу халкъланы бирикдирген эмда аланы араларында къарындаш шуёхлукъну кючлендирген СССР оюлады. Байламлыкъла тохтайдыла, ол жаны бла кёп затдан айырылгъанбыз. Аны хатасындан халкъланы араларында культура-история байламлыкъла тас бола барадыла. Ол а бек жарсыулуду.

Биз, Север Кавказдан баргъан аспирантла барыбыз да Натован орамда общежитде жашай эдик. Архитектура жаны бла ол Бакуда бек ариу ара орамды. «Азербайджан» кинотеатр эм «Наргиз» кафе да алайдадыла. А.Р. Беляевни романына кёре «Человек-амфибия» деген кинофильми бир ненча кадрын да анда алгъандыла. Азербайджанны история институту да Натован орамдан узакъ болмай, алайда орналгъанды.

Натован Азербайджанда XIX ёмюрде жашагъан биринчи тиширыу художникди. «Азербайджан» кинотеатрны аллында анга омакъ доммакъ эсгертме салыннганды. Эсгертмени автору сейирлик ариу суратла ишлеген бу азербайджанлы фахмулу художникни сагъышлы кёз къарамын тап бералгъанды. Аны суратлары Азербайджанны искусствосуну историясында тийишли жерни аладыла.

Ханифа Меликованы хайырындан Азербайджанны Узейир Гаджибеков, Муслим Магомаев эм Ислам Шаик кибик белгили композиторлары, поэтлери бла бизни республикабызны шуёх байламлыклары тохташдырылгъандыла. Аланы юслеринден бир бёлек сёз айтыргъа керекди. Гаджибеков Узейир Абдул Гусейн оглу 1885 жылда Бакугъа жууукъ Шушини къатында Агжабеда элде туугъанды. Ол Азербайджанны шёндюгюлю профессионал музыкасыны мурдорун салгъанды. Москваны консерваториясында музыка курсада окъугъанды. Узейир Гаджибековну «Лейла эм Меджнун» деген биринчи операсы 1908 жылда азербайджан музыканы историясында биринчи бетни ачханды. Ол чыгъарма бир адамны вокал импровизациясы бла музыканы нотагъа тюшюрюу бла бирге этилген мугам операны жанрыны башланнганы болгъанды. Андан сора да Гаджибеков «Асли бла Керем», «Шах Аббас бла Хуршид бану» деген мугам операланы эм башхаларын жазгъанды.

Композиторну чыгъармачылыгыны бек уллу жетишими «Кер оглы» опера болгъанды. Уллу Ата журт урушну жылларында Узейир Гаджибеков патриот чыгъармаланы, жырланы «Туугъан журт эм фронт» деген контатаны, аладан сора да романсланы – Низамини назмуларына кёре «Сэн-сиз» (Без тебя) эм «Сегилии джанан» деген газельлени къурагъанды.

У. Гаджибеков уллу жамауат къуллукъчу, СССР-ни халкъ артисти, Азербайджанны Илмула академиясыны академиги, СССР-ни Баш Советини биринчи эм экинчи чакъырыуларыны депутаты болгъанды. Ол Азербайджан ССР-ни гимнини музыкасыны авторуду. Ленинни, Урунууны Къызыл Байрагъыны орденлери эм майдалла бла саугъаланнганды. Композитор 1948 жылда ёлгенди.

Былайда Азербайджан эм чечен халкъланы айтхылыкъ келечилери Узейир Гаджибековну бла Муслим Магомаевни чыгъармачылыкъ профессионализм бирикдиргенин белгилерге боллукъма. Ала битеу жашауларында шуёхлукъ жюрютгендиле, бирге ишлегендиле. Аланы шуёхлукълары чыгъармачылыкъ жаны бла учунуулукъну тауушлукъ юлгюсюдю.

Геокультура кенгликде фахмулу адамланы бирге тюбешиулери аланы къадарларыны бек сейирлик кезиулери болады. Алай бла уа сайлагъан

усталыкъларына кёре бир бирге жуууклашыу, бир бирни ангылау, бир бирге болушуу башланады. Ол зат бегирек да композиторланы араларында музыка-культура жаны бла кёбюрек эсленеди.

Фахму дегенинг – ол деменгили социокультура феноменди. Ол а кьайсы миллетден болгъанына кёре тохташдырылмайды. Музыка фахмулулукъ Космосдан, Табийгъатдан бла Аллахдан генотипге кирген затды. Анга музыка культураны айныууну историясы шагъатлыкъ этеди. Бетховенни, Шопенни, Бахны, Листни, Чайковскийни, Рахманиновну, Хачатурянны, Свиридовну, Мураделини, Гаджибековну, дагъыда аллай башхаланы музыкалары барына да ангылашыныулу болгъаны да анданды.

Магомаев Абдул Муслим Магомедович, миллети чеченли, 1885 жылда Грозныйде туугъанды. Белгили совет композиторду, Азербайджанны музыка обществосуну дирижёрду. 1935 жылда Магомаевха Азербайджан ССР-ни искусстволарыны сыйлы кьуллукъчусу деген ат берилгенди. Кёп жылланы ичинде ол Азербайджанны Наркомпросуну искусства бёлюмюню таматасы, Бакуну радио бериулери редакциясыны башчысы, М.Ф. Ахундов атлы опера эм балет театры директору эм баш дирижёр болуп ишлегенди. Муслим Магомаев, европалы музыка формаланы халкъ жыр искусство бла бирикдириу жанлы болгъан азербайджанлы композиторланы бек биринчилеринден бириди. Муслим Магомедович тюрлю-тюрлю жанрлада чыгъармаланы, ол санда 1919 жылда кьурагъан «Шах Исмайыл» деген мугана операны да авторуду. Магомаевни чыгъармачылыгыны бек уллу жетишими 1935 жылда Бакуда жазылгъан «Наргиз» деген операсыды.

Композитор 1937 жылда анга 52 жыл болгъанда, Нальчикде ёлгенди.

Азербайджанда айтхылыкъ композиторгъа уллу хурмет этедиле. 1975 жылда Муслим Абдулович Магомаев туугъанлы 100-жыллыгын кенг халда белгилегендиле. Ол жылны Азербайджанда Муслим Магомаевни жылы этгендиле. Бакуда архитектура жаны бла филармонияны бек ариу юйю Муслим Магомаевни атын жюрютеди. М.А. Магомаев Бакуда музыка билим алгъанды. Ол Узейир Гаджибеков бла шуёхлукъ жюрютгенди. Экиси да 1885 жылда туугъандыла. Башха-башха шахарлада жашагъанларына да кьарамай, экисин да профессионал усталыкълары – музыка бирикдиргенди. У. Гаджибеков Бакуда, Муслим Магомаев а Грозныйде жашагъандыла. Гаджибеков кьатын алгъанда, кесини чеченли шуёхун тойгъа чакъыргъанды. Бир ыйыкьдан сора уа Магомаевни шуёху аны тоюна баргъанды. Ол Гаджибековну юй бийчесини гитче эгечин алгъанды. Алай бла киеу кьарындашланы шуёхлукълары бютюнда кючленгенди. М. Магомаев Бакуда жашап кьалгъанды, анда ишлеп тургъанды.

1962 жылда М. Магомаевни юй бийчеси ёлгенде, биз, Север Кавказны аспирантлары - барыбыз да 16 адам бола эдик: кьарачайлыла, малкьарлыла, дагъыстанлыла, чеченлиле, кьабартылыла, ингушлула, аны асыраргъа кьатышхан эдик.

Магомаевланы генотипинде айтып-айталмазча бек уллу фахму чирчиги болгъанын белгилерге керекди. Аны алайлыгына аны туудугъу закий вокалист-баритон, битеу дунягъа белгили Муслим Магометович Магомаев да шагъатлыкъ этеди.

Белгили совет жырчы, СССР-ни халкъ артисти Муслим Магометович 2008 жылда ёлгенди. Аны, Азербайджаннга элттип, анда асырагъандыла.

Къулийланы Къайсын Къабарты-Малкъарны Азербайджан бла эрттегили шуёхлукъ байламлыкъларыны историялы тамырлары бардыла дегенди. Айтхылыкъ жарыкъландыручула – азербайджанлыла Фатали Ахундов бла Гасанбек Меликов (Зардоби), къабартылыла Жабаги Казанокков бла Шора Ногмов, малкъарлыла Абайланы Мусост бла Ханифа, Мечиланы Кязим кавказны халкъларыны орус халкъ бла шуёхлукъ жюрютюрлери эмда аны бла байламлыкъда жашарлары жанлы болгъандыла. Къулийланы Къайсын закий Низамини тауушлукъ сёзлерин кёп кере юлгюге келтиргенди: «Сен шуёхларынг болмай жашай эсенг, кесинги жашамагъаннга сана; сени ахшы ышангылы, кертичи, кишиликлери болгъан шуёхларынг бар эселе, сен бир угъай, бир ненча жашауну жашагъаннга сана!»

Азербайджанда Къулийланы Къайсынны шуёхлары кёп эдиле: жазычула, поэтле, жырчыла, музыкантла, алимле, нефтьчиле, устазла... Ол ёлюмсюз Низамини жеринде кёп кере болгъанды, Гек-Гельни сейирлик агъачларын, ёхтем Кяпазны деменгили тёппесин, махтаулу Нефть ташланы, бир кезиуде Сергей Есенин анда жашагъан, Мардакянланы шах тоханаларын кёргенди, тенгизни тауушуну кючюне сейир эте, чалбаш Каспийни тенгиз толкъунларыны шууулдагъанларына тынгыларгъа, Бакуда бир да болмагъанча бай эсертмелеге, музейлеге къараргъа, тенгиз жагъада айланыргъа, Востокну бла Западны культуралары бир бирге алай тап келишген, Востокда европалы стильде ишленген жангыз бир сахарны бай архитектурасына сейир этерге, кёп музейледе айланып, эрттегили къол жазмаланы да табаргъа, аны «Шах Исмаил» деген операсына тынгылар ючюн Муслим Магомаев атлы филармониягъа кёп кере баргъанды, кёп жылланы ичинде жай айлада Къабарты-Малкъаргъа келип, Хасания эм Вольный Ауул элдеде жашап тургъан уллу композиторну жашауну юсюнен билерге суйгенди.

Къайсын XX ёмюрню айтхылыкъ композиторлары Узейир Гаджибековну бла Муслим Магомаевни шуёхлукъларына сейир этгенди. Ол Магомаевни туудугъу, айтхылыкъ совет жырчы, битеу дуня таныгъан Муслим бла тюбешгенди, кесини махтаулу аппасы Магомаевни музыка культураны историясында ишин андан ары тийишлисича бардыргъанын белгилегенди. «Муслим, сен аппангы атын эмда кесинги музыка бла байламлы болгъан ата-бабаларынгы бирсилеге ушамагъан ниет кючюн жюрютесе, Нальчикге бла Бакугъа терк-терк келе тур, тамата биринчи Муслим Магомаевни шуёхлукъ байламлыкъларын эмда махтаулу тёрелерин андан ары бардырыргъа себеплик эт», – дегенди Къайсын аны бла тюбешилерини биринде.

Къайсын Бакуну музыка дунясына артыкъда бек эс бургъанды. Ол мында композиторла Кара Караевни, Рауф Гаджиевни музыкаларына, Рашид Бейбутовну, Полад Бюль-Бюль оглуну, Шавкет Алекперовну, халкъ ашугланы жырларына суйюп тынгылагъанды. Къулий улу сейирлик затла халкъда сакъланадыла деп, алай къарагъанды, ким биледи, ол шахарны чайханаларына, бош айланган адамладан бирича киргени, андагъылыны столларына олтуруп, ала бла тынгылы ушакъ этгени да андан болур эди. Кёбюсюнде ала бла ана тилибизде сёлешгенди. Ол танымагъан адамлары бла сёлеширге бек суйгенди, аллай тюбешиле аны бек къууандыргъандыла, эштада, «Устала» (1966), «Къартла бла ингир» (1965), «Тёзюм» (1964) дегенча, поэзия тизгинлери алада жаратылгъандыла.

Къабарты-Малкъарны бла Азербайджанны шуёхлукъ байламлыкъларына Къайсын хар заманда да эс бургъанды. Ол Бакуда болгъан кезиуюнде бир историялы шартны эсине тюшюрюрге суйгенди. Бу республикаланы айтхылыкъ жарыкъландырычуларыны юслеринден сёз башланганда, кёп кезиуледе поэт кесини къадарын тауушлукъ азербайджанлы жарыкъландырычу Гасанбек Меликов бла байламлы этген таулу тиширыуну – Абайланы Ханифаны юсюнден айтханды.

1942 жылда Совет аскерни Политика бёлюмю Къулийланы Къайсынны фронтдан Москвагъа чакъыргъанды. Жазычуланы союзу поэтни чыгъармачылыкъ ингирин къурагъанды. Анда Александр Фадеев, Борис Пастернак, Самед Вургун, Перец Маркиш, Мамед Рагим, Дмитрий Кедрин, дагъыда башхала болгъандыла. Ол кюнледе поэт СССР-ни Жазычуларыны союзуну Аскер комиссиясыны жанындан ара радио бла бирненча кере сёлешгенди, Москваны заводларында бла фабрикаларында ишлегенле бла тюбешгенди, орус тилге кёчюрюлген «Таулу болгъаным ёхтемлигимди» деген назмусун окъугъанды. Москваны радиосу Совинформбюронуну билдириулерин Европаны халкъларыны 14-сюню тиллеринде бергенди. Ол кюнледе Къулийланы Къайсынны Кавказны эмда аны эркинликни суйген халкъларыны деменгилиликлерине махтау салгъан сёзлери жигитликге бла кишиликке чакъыргъандыла. Аны орус тилге Н. Гребнев кёчюрген бу тизгинлерине фронтлада, заводлада бла фабрикалада кёп миллетли къыралыбызны миллионла бла адамлары тынгылагъандыла:

*Родина, в ущельях снеговых,
На вершинах этих первозданных
Сколько на века прошло твоих
Горцев-Прометеев безымянных.*

*Всем дарил им ты, седой Кавказ,
Мужество сердец и зоркость глаза,
Говорил им: - Будьте в трудный час
Прометейми, сыны Кавказа!*

Елена Дмитриевна Стасова: «Къулийланы Къайсын Кавказны от жюрекли адамыды. Ол анга огъурлулугъу эм кючю да болгъан, уллу фахмусу да къайнагъан тау халкъланы кишиликтен толу тауушлукъ келечисиди», – дегенди.

Къайсын мени бла ушагъында былай айтхан эди: «Чыгъармачылыкъ ингирде Самед Вургун мени къаты къчакълап: «Хош гел, Къайсын гардашым. Сени буюк поэзиянг менин данышдырма», – деген эди Востокну закий поэти ана тилде айтхан бу сёзлери мени эсимде ёмюрде да къалгъандыла. Ол ёлген заманда, аны асыраргъа баралмагъан эдим, ол заманда мен кёчгюнчюлюкде Къыргъызстанда эдим».

1975 жылны октябрь айыны башында Азербайджанда совет литератураны Кюнлери бардырылгъандыла. Мен ол заманда Бакуда эдим. Университетни философия кафедрасында мени доктор диссертациямы сюзерге ары келип эдим. «Интурист» къонакъ юйде тохташхан эдим. Совет литератураны Кюнлерине къатышыргъа келгенле да ол къонакъ юйде эдиле: Къулийланы Къайсын, Мустай Карим, Николай Тихонов, Давид Кугультинов, дагъыда кёп башхала.

Алтынчы октябрда 12 сагъатда Мясников орамда, 24-чю номерли юйде Азербайджанны халкъ поэти Самед Вургунну юйю-музейи ачылгъан эди. Анда кёп поэгле- жазычула, ол санда Къулийланы Къайсын да сёлешген эдиле. «Поэтни юйю-музейи, – деген эди Къайсын, – сыйлы жер боллукъду. Самед Вургунну ёлумсюз поэзиясыны ниет байлыгъын кёзлери бла кёрюр, кеслери да байыгъыр ючюн бери кёп адамла келликдиле. Ол манга ХХ ёмюрню закий поэтича эмда айтхылыкъ гуманистича, кесини халкъына къуллукъ этиуню юлгюсю болгъанлай къаллыкъды».

Андан сора Самед Вургунну эсгертмесине баргъанбыз. Анда да Къайсыннга сёз бергенлеринде, ол, жыйылгъанлагъа айланып, ана тилинде былай айтханды: «Багъалы къарындашларым, эгечлерим, мен дуняны экиден бирин кёргенме, алай Баку шахардача кёп эсгертмелери болгъан жерни уа кёрмегенме. Сиз кесигизни озгъан ёмюрледе эмда шёндюгю заманыбызда жашагъан уллу адамларыгъызгъа тауушлукъ эсгертмеле салгъансыз: Низамиге, Физулиге, Алекбер Сабирге, Мирзо Фатали Ахундовха, Жабар Жабарлыгъа, Нариман Наримановха, Бакуну 26 комиссарына, Натованнга, айхай да, биз бусагъатда тургъан жерде айтхылыкъ Самед Вургуннга. Баку жаланда архитектура жаны бла ариу шахар болгъандан сора да, мында сейирлик юйле кёп болгъанларын, ол кёп тюрлю эсгертмелени галереяларыны шахары болгъанын да айтыргъа сюеме. Алада гранитден, мермер ташдан бла доммакъдан Азербайджан халкъны деу жашларыны ёлумсюз сыфатлары ишленгендиле. Ол эсгертмеле сизни фахмулу халкъыгъызны культураныны историясыны тауушлукъ шагъатларыдыла. Сиз кесигизни уллу адамларыгъызгъа тийишли намыс-сый бересиз».

Къулийланы Къайсынны сёлешгенине алайгъа жыйылгъан кёп халкъ солуун алмай тынгылай эди. Аны айтхан сёзлери барысыны да жюреклерин къозгъагъан эдиле, ала кёпге дери къарс уруп тургъанлары да андан эди. Самед Вургунну жууугъу сёлеше туруп, былай дегенди:

«Чох сау ол, Къайсын агъа. Сиз сёлешгенде, бизден кёплерибизни кёз жашлары тамгъандыла. Къайсын Шуваевич Уллу Ата журт урушну жылларында Самед Вургун бла жаланда бир кере тубешгенди. Алай ол бизни уллу поэтибизни бир заманда да эсинден кетермегенди. Азербайджан халкъ фахмулу поэт Къулийланы Къайсынны кесини махтаулу жашына санайды. Биз Къайсын Шуваевични чексиз бек сюебиз, Самед Вургунгача, уллу хурмет этебиз. Ол бизни бек жууукъ адамыбызды».

Ахырында миллет жангырыуну болумларында культура-история байлыкъланы проблемаларын тинтиу эмда билим бериуню, илмуну айнытыуда бла халкъланы араларында шуёхлукъну кючлендириуде айтхылыкъ адамланы атларын сакълауда уллу магъананы тутханын айттыргъа сюеме. Бу жаны бла Ханифа Асланбековнаны къыйыны уллуду. Аны бла Гасанбек Меликовну хайырларындан малкъар эм азербайджан халкъланы араларында къаты шуёхлукъ, къарындашлыкъ халла тохташдырылгъандыла.

60-чы жыллада Къабарты-Малкъаргъа илму кадрланы хазырлауда Азербайджан уллу магъананы тутханды. Абуба Карданов, Раиса Хашхожева, Залина Пшукова, Анатолий Муталипов, Мухарби Мизов, Владимир Гетигежев, Михаил Берхамов, Татьяна Гелясова, Биттирланы Тамара, Хазраил Тарчоков, Хачим Вороков, Чеченланы Хусей, Аюб Гордагожев, Холамханланы Валентина, Эфендиланы Салих, Ахматланы Ибрагим, Толгъурланы Зейтун, Башийланы Хусей, Малкъондуланы Абидат, Зара Резаева, дагъыда кёп башхала Бакуда аспирантурада окъуп, кандидат диссертацияланы къоруулагъандыла.

Доктор диссертацияларын а была къоруулагъандыла: Анатолий Текуев, Борис Цавкилов, Раиса Хашхожева, Эфендиланы Салих бла Тамара, Абуба Карданов, Гуртуланы Тамара, дагъыда кёп башхала.

ЭФЕНДИЛАНЫ Салих.
философия илмуланы доктору,
профессор.

НЕМЕЦ ТИЛНИ ЮСЮНДЕН
НЕМЕЦЛИ ПРОФЕССОРЛА БЛА ДАУЛАШКАН
РАШИД

Жагъаны дерслери

Ол башхалагъа ушамагъанды. Школгъа баргъаны да башхаракъ болгъанды, – жыл саны да жетмей, тамата къарындашы Раульгъа тагъылып, барып къалгъанды. Къыстамагъандыла, окъургъа кьойгъандыла. Биринчи устазы уа алаамат адам эди – Занкишиланы Окъупну жашы Жагъа жазыучу, поэт эди. Нарт сёзлени, жомакъланы, таурухланы уста билгенди, бирде уа кеси да къурашдыргъанды. Сабийле анга ауузларын ачып тынгылагъандыла. Устазны дагъыда бир сейирлик иши болгъанды: темир коробкачыкъда биргесине, мияла сыныкълача, жылтырауукъ, къаты конфетле келтирип, дерде иги жууап бергенлеге саугъагъа аланы узатханды.

Рашид уллу юйорде ёсгенди. Жети къарындаш бла юч эгеч. Раульдан сора экинчилери да ол эди. Атасыны анасы, Жарашыуланы Бекмырзаны кызы Халиймат, Рашид билгенден, дунияда аллай ынна болмагъанды. Бек сейири уа – битеу сабийле анга «анья» дегенлериди, аналарына уа – «келин». Бир жерде да окъумагъанлыкъгъа, ыннасы билмеген зат болмагъанды – халкъ академик де да кьой.

1942 жылны июль айында эри Аликаланы Догуатбий ажымлы ёлгенден сора, Халиймат алты сабийи бла – тёрт жаш бла эки кыыз – 1944 жылда Огъары Жемталадан битеу халкъ бла бирге кёчюрюлюп, кыргыз элге тюшеди. Юйорде бек уллу жашы Мустафа уа аскерде эди. Андан кючлери, онлары да кёп болгъанладан жюзле бла адамла ачдан, ауруудан ёлгенлеринде, Рашидни ыннасы уа, кеси да сау къалып, сабийлерин да сакъляялгъан тири тиширыу болгъанды. Кёчгюнчюлени араларында аллай юйорле бек аз эдиле.

Айхай да, аналарына сабийлени таматасы Солтан болушханды. Анга жаланда 12 жыл бола эди, ол, комбайнчыны болушлукъчусу болуп, ишлеп башлагъанда.

Солтан эртте юйдегили болгъанды. Залийханланы Исламны кызы Хулиймат бла бирге он сабий ёсдюргендиле. Юйорде экинчи жашлары Рашид Герман тиллени юсю бла филология илмуланы докторуду, КъМКъу-ну филология институтуну директору болуп бир талай жыл

ишлегенди. Бизни республикада Герман филологиядан илмуланы доктору жангыз олду. Жыйырма бла төрт жылдан бери немец тилни ол кюрешген кесегинде аныча специалистле Германияны кесинде да алай кёп туююдюле – ол а 17-18-чи ёмюрледе немецли илму тилни кьуралыууну историясыды, андан сора да, эрттегили немец тилледен бири – гот тилди. Бек сейири уа ол немец тилни сайлагъаны эди. Огъары Жемталаны орта школунда бу тилден окьутурча устаз болмагъанды. 1969 жылдан школну аны бла бирге бошагъан 26-сыныча, Рашидни да аттестатында тыш кьыраллы тилден белги жокь эди. Аны документлерин немец тилни бёлюмюне алыргъа унамагъанлары да андан эди. Районогъа барып, тилеп-жалынып, аттестатына белги салдырып, Нальчикге кьайтханды. Андан сора документлерин немец тилни бёлюмюне алгъандыла. Биринчи экзаменни төртге бергенди. Бек кьоркьгъаны, магъаналысы да ол эди.

Экзаменле бошалгъандан сора, алыучу комиссияны жыйылыуу болгъанда, Рашидни бир баллы жетмей эди. Ким биледи, ол школда комсомол организацияны секретары болуп тургъанына да кьарагъан болур эдиле, не да болсун, комиссияны члени, комсомолну обкомуну секретары Зумакьулланы Борис, бу жашчыкьны ётдюрюрге керекди дегенде, угъай деген болмагъан эди.

Алай, студент болуп, окьуп башлагъанында уа, ол кертиси бла да, бир зат да билмегенин кеси ангылайды. Немец тилден окьутхан устаз тиширыу а башхалагъа ушамагъан адам эди - дерсни тийишлисича ангылатыр ючюн, кесин артыкь бек кыйнамай, сураргъа, излерге уа кьаты суйген.

Сёз ючюн, кёп кезиуледе ол студентледен немец тилде жазылгъан романланы текстлеринден онла бла бетлени окьуп, кёлден билирлерин излегенди. Рашид ол устазын, мудахыракь бола, эсине тюшюрюп, былай айтады: «Айхай да, школда устаз, университетде уа профессор кьаты болургъа, излей билирге тийишлиди, алай аны бла бирге уа, кесини ишинде аны уллу профессионализми да болургъа, окьуучулагъа, студентлеге терен билим берирге, андан сора да, ала бла ариу сёлеше, аланы кесинден кёллери кьачмазча эте билирге да керекди. Огьурсуз, халларында кюйсюзлюк кёп болгъан адамла устазла, преподавательле болургъа эркин туююдюле».

Биринчи семестр студент жаш Аликаланы Рашидге ауур сынауну кезиюу болады. Ол тохтамай ишлегенди, сутканы ичинде жаланда бир ненча сагъат жукьлагъанды. Семестрни ахырында экзаменни ючге бералгъанды. Ол а кьууандыргъан угъай, бек жарсытханды. Болсада кафедраны таматасы Хабала Езиев былай айтханды: «Сени ючюнг – сени бешингди! Къайгъы этме». Аны айтханы тюз эди – биринчи экзаменни алай окьуна бералгъаны Рашидни окьургъа уллу итиниюлугу болгъанына, ары-тала билмей кюрешгенине, мындан ары да алай кьармашса, кёп да бармай, кесини тенглерин озарыгъына шагъатлыкь эте эди. Кертиси бла да, алай болгъан эди. Ол университетни кьызыл дипломгъа бошайды.

Университетни кьайсы студент да бошаргъа боллукьду, айырма

диплом алыргы да. Алай Аликаланы Рашид арталлыда башха тюрлю студент эди. Ол сомну, жашауну багысын да иги билгенди. Андан эди заманын аз да бошуна оздурмагыны, беш жылны ичинде кьадалып, кьаты окьугъандан сора да, ишлеген да этгенди. Айхай да, жай айлада, Акъ-Сууда «Лесная поляна» деген пионер лагерьде.

Гейнени назмуларын немец тилде кёлден айтхандыла

Университетде окьугъан, Шалушканы школунда ишлеген кезиунюнде ол эки отоулу кооператив фатаргы ахча жыйгъанды. Аны уа, университетни бошагынында жаланда 21 жылы болгъан жаш адам эталгъанды! Университет ачылгъанлы бери да анда аллай студент хазна болмагъанды. Окьууну бошаргы, ол немец тилни кесини преподавательлеринден кем билмегенди, жюрегини теренинде уа университетде кьоярла деп ышанганды. Мураты андан ары аспирантурагы кирирге эди. Алай ол жаны бла анга болушхан адам жокь эди. Шалушкада орта школгы немец тилден устаз болуп баргъанды.

– Андан бери кёп жыл озгъандан сора, бююнлюкде да, Шалушканы школунда мен ишлеген тёрт жылны ичинде мени алгъыннгы окьуучуларым ол заманда Гейнени неда Гётени кёлден билген назмуларын бусагыатда да кьайтарып айталлыкдыла, – дейди Рашид.

Айхай да, билген адам андан да кёп билирге кюрешмей эсе, ол да алакат туйюлдо. Жаш устаз да аспирантураны юсюнден сагыш этгенди.

Мирра Моисеевна, темирча, кьаты адам эди

«Сайланнганладан» кьайсы эсе да бири, аспирантурагы ёталмай кьалгъанындан сора, республикагы берилген ол жерни сыйыртмай кьояргы кьолундан келлик адамгы аны орунуна документлерин берирге эркин этедиле. Ол сайлау Рашидге тюшеди.

Болсада Москвада, СССР-ни Илмула академиясыны Языкознание институтунда анга, Кьабарты-Малкьаргы бу институт бир жер да бермегенди, сюе эсенг, битеулю болумлагы кёре кеси аллынга кирир ючюн кюреширге боллукьса дегендиле. Аны ючюн а бек алгы ушакьдан ётерге керек эди. Аны бла ушакь профессор М. М. Гухман этеригин да билдирдиле. Рашид немец тилден языкознанияны юсюнден кеси окьугъан литератураны тизмесин хазырлайды. Экинчи кюн эрттенликде айтылгъан заманнга СССР-ни Илмула академиясыны Языкознание институтуну герман тилледен секторуна келеди. Ол гитчерек, китапладан толу отоу эди. Анда бир кьарт тиширью олтура эди. Аны юсюне кийген кийимине кёре, ол профессорга угъай, бир бош кьарт кьатынчыкьга ушай эди.

– Жашы, сени не жумушунг барды? – деп сорады кьарт кьатынчыкь.

– Мен профессор Гухман бла ушакьга келгенме, – дейди Рашид, бир

кесек абызырагъан да этип.

– Не айтырыкъ эсегиз да, тынгылайма сизге, – дейди ол къарт къатынчыкъ, столгъа кесин жарашдырып, аны иеси да ол болгъанын кѳрзгюзтюп, тынгылы олтура.

Айтхылыкъ М.М. Гухман ол болуп чыгъады. Яков Грим атлы саугъаны (ГДР) эки кере лауреаты эм Конрад Дуден атлы саугъаны (ФРГ) лауреаты - Мирра Моисеевна Гухман ол эди. Анга бу саугъала германистика эм немец тил жаны бла уллу тинтиу ишле ючюн берилгендиле. Ол заманнга битеу дунияда да Дуден атлы саугъаны алгъанла 19 эдиле, М.М.Гухман а 20-чы эмда соцлагерьден биринчи адам эди. Ол кеси да эрттегили эмда белгили чойют тукъумдан чыкъгъан эди, атасы революциягъа дери окъуна Бакуда биринчи хирург болгъанды, Гейдельберг институтну бошагъанды, анасы уа Лейпцигде бийик педагогика курсланы. 1914 жылда Бакуда эрменлилеге зорлукъ этилген кезиу Мирра Моисеевнаны эсинде къалгъанды, ол кеси да эрменли тиширюгъа бек ушагъанды, аны Бакуда германлы консул къутхаргъанды. Андан сора М.М.Гухманны юйюрю Москвагъа кѳчгенди. Мында ол белгили профессорну, Россейде химиядан биринчи окъуу китапны авторуну жашы Вениамин Гуровичге эрге чыгъады. Артда ала айырыладыла, Рашид аны аллында сюелген кезиуде уа ол, тауушлукъ профессор Николай Сергеевич Чемодановха эрге барып, эрттеден да аны бла жашай эди.

М.Гухман бу жаш адам немец тилде жангылмай шатык сѳлешгенине бир кесек сейир окъуна этеди, немец тилде аны бла кѳпге дери ушакъ бардырады, артда орус тилде жууап бериин тилейди. Ол да бошдан туююл эди – аспирантурагъа киргенлени араларында орус тилни тийишлисича иги билмегенле да болгъандыла. Профессор жаш адамны орус тилде жууапларына да ыразы болады. Рашидге экзаменле берирге эркин этиледди.

Немец тилден экзаменни германистика секторну ол гитче отоучугъунда аладыла. Анда академик Виктория Николаевна Ярцева, герман тиллени секторуну таматасы, профессор Наталья Николаевна Семенюк, профессор Мирра Моисеевна Гухман – битеу да СССР-ни Илмула академиясыны Языккознание институтуну алимлеринден алтысы олтурадыла. Рашидни диванны аллында гитче столчукъну къатына олтуртадыла.

Биринчи беш соруугъа ол тынгылы жууап береди, алай алтынчысында уа, тирелип тохтайды, текстни кѳчюрюрге, аны тинтирге керек эди, болсада, ол эрттегили огъаргъы немец диалектде жазылгъаны себепли, Рашид аны кѳчюралмай къыйналады. Быллай текстге ол биринчи кере тюбегенди. Андан ѳмюрге да эсинде жаланда бир айтым къалгъанды: «Ни сидр, ни вино не пьет, и духом святым наполнен». Былда профессор Гухман «къадырына» минеди эмда анга соруулары куюп башлайды. Рашид къолундан келгенича къутулургъа кюрешеди, артда, амалы тауусулгъанда уа, былай айтады: «Мен бу текстге анализ эталлыкъ туююлме, бусагъатха дери быллай диалектге тюбегенме. Сюе эсегиз, юч окъуна салыгъыз».

Мирра Моисеевна, ачыуланыракъ да болуп, былай дейди: «Чыгъыгъыз да, коридорда сакълагъыз». Не этерик эди? Рашид, чыгып, сакълайды. Ма энди эшик да ачылды, Мирра Моисеевна, отодан чыгып, аны да эсемеи, чыпынны къаты бла баргъанча, ѳтюп кетеди. Аны ызындан

профессор Н.Н. Семенов чыгъады да, былай дейди: «Аликаев, киригиз». Киреди, сакълайды. Ол экзаменни төртте бергенин билдиреди. КПСС-ни историясындан - экинчи экзаменни бешге берип, аспирантурагъа алынады. Аны илму башчысы профессор М.М.Гухман болады.

Аспирантны жашауунда, хар заманда болуучусуча, ол илмуну бийик төппелерине ёрлерге, билим алыргъа, кёбюрёк билерге кюреше, библиотекалада, архивледе олтурады, керекли затланы излейди, табып, бирге жыйышдырады, бирде уа, айдан бир неча эки кере окъуна дейик, кесини илму башчысы бла тубешеди, аны бла кенгешеди, керекли затланы юслеринден аны оюмун билип, ол айтханча этеди. Мирра Моисеевна уа ыйыкыгъа эки кере геуюрге эм орта кюнледе – тубеше туругъа деп, сёзну алай салады. Рашид, ол айтханлай, келип, не зат бла кюрешгенини, не зат эте тургъаныны юсюнден билдирип турады. Профессор институтха келмеген кезиуледе уа ол аспирант жаш аны кесини юйюне келирин излегенди. Илму башчы кёп кезиуледе жашха ыразы болмагъанды. «Сен чынтты германист болургъа сую эсенг, латынь тилни да, эрттегили герман тилледен бирин - гот тилни да - иги билерге керексе», – деп, алай ангылатханды.

М.М. Гухман, кандидат диссертациягъа быллай теманы хазырла дегенди: «XVII ёмюрню ахырында бла XVIII ёмюрню башында немецли илму тил» Бир къауум замандан сора аспирант кесини илму башчысына, аны атын бир кесек тюрлендирип, былай этсек тап болурму дегенди: «Немецкая философская терминология эпохи раннего Просвещения», ол да XVII- XVIII ёмюрленикиди, болсада диссертация бу жаны бла шартинтиу болгъанын кёргюзтюрюк эди, нек дегенде, ары битеу илму терминология угъай, жалаңда философия терминология кирлик эди. Ол заманлада, белгилисича, философия илмуланы да илмусу болгъан эсе да, Мирра Моисеевна, айхай да, ол айтханны не аз да тюзетирге кюрешген аспирантны «батырлыгъына» артык ыразы болмагъанды, алай угъай деп да тирелмегенди.

1979 жылда Рашидни - аспирантны - «Пути формирования немецкой философской терминологии эпохи раннего Просвещения» деген статьясы Илмула академияны изданиясында басмаланганда, Мирра Моисеевна кесини коллегалары жыйылып тургъан жерде, Аликаланы Рашидге ол статьяны жазаргъа ким эсе да биреу болушхан болур деген оюмну айтханды, асыры уста жазылгъанды, ишни керти болумун тюз ангылап. Ол заманда Рашид тёзалмагъанды. Ол кюн, хар замандача, анга келип, гитче столчукну жанына олтургъанды. «Асыры жүрегим къыйналгъандан, – деп, ышаргъан да этип, хапар айтады ол,- мени къолларым къалтырап, кеси кесими кючден тыйып тура эдим. Профессор къолларынг нек къалтырайдыла деп соргъанында, нерваларым асыры бузулгъандан деп, жууап берген эдим. Сора аспирант кесини илму башчысындан былай сорады: «Мирра Моисеевна, СССР-де немецли илму тилни кюралыуун тинтиу бла кюрешген адам бармыды?» Ол жокъду деп, жууап береди. «Германияны кесинде уа ол иш бла ким кюрешеди?» Профессор ол соруугъа да жууап бералмайды. «Алай эсе уа, статьяны жазаргъа манга ким болушханды да сора?» – деп, аспирант, кесини китапларын бла дефтерлерин жыйып

башлайды. «Э, жаш, сен не этерге кюрешесе?» – деп, ачыуланады профессор. «Кетген этеме! – деп жууап береді аспирант. – Мында нерваларымы буза тургъандан эсе, эл школда минг жыл ишлегеним игиди». «Олтур да, тынчайгъан эт, иги жаш, – деп буюрады профессор. – Билирге сую эсенг, мени устазларым менден да къаты болгъандыла». Сора академик Виктор Максимович Жирмунский аны къалай къыйнап кюрешгенин айтып башлайды. Андан сора Мирра Моисеевна бираз жумушагъыракъ болады.

1982 жылда кандидат диссертациясын жетишимли къоруулагъандан сора, Аликаланы Рашид Нальчикге къайтады. Алай аны мында, къучакъларын жайып, киши да сакъламай эди. Университетде жаш алимге лаборант болуп ишле дейдиле. Жаланда ректор В. К. Тлостанов кеси къатышхандан сора, аны немец тилни кафедрасыны ассистентини къуллугъуна аладыла. Ол баш магъананы тутхан дисциплиналадан лекцияла окъуйду. Ала уа была эдиле: «Немец тилни историясы» эм «Герман филологиягъа киришиу», андан сора да тамата курслагъа «Немецли литература тилни мардасы».

1984 жылда 23-чю февральда Мирра Моисеевнаны юбилейи болады - анга 80 жыл толгъан эди. Аликаланы Рашид, айхай да, Москвагъа келип, илму башчысыны сыйлы къонакъларына, алгъын, аспирант болгъанында, эте туруучусуча, аэропортда тюбеп, аланы аны фатарына келтиреді. Хар загына да тынгылы къарап, юбилейи тийишли даражада ётерине болушады.

Кёп да турмай, Рашид жангъдан Мирра Моисеевнагъа къонакъгъа барады. Бу жол ол кеси жангъыз туйюл эди. Юй бийчеси бла бирге эди. Профессорну, аны шудъларын да институтну «акъсюеклери» къууанчларын этерге жыйыла туруучу «Берлин» рестораннга элтеди. Бир жылдан сора уа, 1985 жылны август айында, профессор М.М.Гухман Нальчикден телеграмма алады, анда Рашидге къыз туугъаныны, атына уа, Мирра деп, кесини алгъыннгы тауушлукъ устазыны атын атагъанлары билдириле эди.

Германияда стажировка

1985 жылда Рашид, конкурсда хорлап, Лейпциг университетни грантын алгъанды, андан сора уа бир жылгъа стажировкагъа баргъанды. Ол анда профессор Рудольф Гроссе, немец тилден кафедраны таматасы бла танышады. Анга университетде отоу, ай сайын 130 марка стипендия бередиле.

Профессор Гроссени тилегин толтура, Рашид немецли илму тилни айныууну жолларыны юслеринден, тил илмудан студентлеге лекцияла окъугъанды, андан сора да гот тилден дерсле бергенди. Артда, профессор Гроссе жойюсхан Алика улуна тынгылагъан жаланда студентлеге угъай, университетни профессор-преподаватель къауумуна да хайырлы боллугъуна толу ийнангандан сора, алагъа юч ачыкъ лекция окъурун тилегенди.

Рашид стажировкада тургъан бир жылны ичинде 15 минг марка жыйгъанды! Ол алай уллу стипендия алмай эди, немецли ёлчемлеге кёре, айгъа 1500 марка. Кёбюсюнде лекциялары ючюн алгъан гонорарына жашагъанды.

1989 жылда ол Штресаманны институтуну грантына тийишли бол-

гъанды, жангыдан Германиягъа тебирейди, бу жол ФРГ-ни ара шахарына баргъанды. Мында ол бир айны ичинде коллегаларыны сынауларына юйренгенди, кесини билимин ёсдюргенди.

Аны жашауунда 1995 жылда Германиягъа баргъаны, бютюнда сау жылгъа, уллу магъананы тутханды. Бу жол аны Вольфенбюттель шахарда Герцог Августну библиотекасында историяны, илмуну бла культураны халкъла аралы грантын берирге чакъыргъандыла. Ол грантладан битеу дунягъа да 10-су берилгенлерин белгилерге керекди. Алайды да, анга тийишли болгъан алай тынч туююл эди. Вольфенбюттель шахар Тёбен Саксония деген жердеди, ол заманда аны премьер министри Германияны алгъыннгы федеральный канцлери Герхард Шредер эди, конкурсха къатышхан башхалагъача, Аликаланы Рашидге да грантны ол бергенди. Аны алгъанлагъа эки отоулу фатар, айгъа 3 минг марка стипендия бергендиле, ала анда кеслерини юйюрлери бла жашаргъа боллукъ эдиле. Быллай тап тюшген кезиуню хайырланыргъа керек эди. Рашид юйюрю бла анда жашаргъа оноу этеди. Юч минг марка – ол ахчагъа къыйналмай жашаргъа боллукъ эди. Ол заманда Рашидни бла Сабанчыланы Магометни къызы Аминатны эки сабийлери бар эди - Мирра 3-чю классха, Тамерлан 2-чи классха жюрюгендиле. Экиси да немец школда окъуп башлагъандыла.

Бир жол Кавказдан келген къонакъ библиотеканы директоруну заместителинден В.Менцелни «Простонародная наука» деген китабын табаргъа болушурун тилейди. Экинчи кюн Рашид анга киргенинде, ол Брауншвайг техника университетни немец тилден кафедрасыны таматасы, профессор Гельмут Хенне аны бла тюбеширге суйгенин айтады. Алайы узакъ туююл эди, Рашид ары тебирейди.

Профессор Кавказдан келген жашха, немецлидеде болуучусуча, сейир этгенден сора да, германистикадан аны билимине да сейир этеди. Ол андан докторланы семинарларында бир ненча лекция окъусанг эди деп тилейди. Юч теманы сайлайдыла: «Томазиус и статус немецкого языка в научных публикациях», «О двух автодиктатах в истории немецкого языка», «Лейбниц и Христиан Вольф и их вклад в развитие языка немецкой науки». Россейли провинциядан келген жаш аланы сейир этдирирча не зат айталлыкъды дерча эди, болсада айтыр заты уа бар эди, кёп зат айтыргъа къолундан да келгенди. Профессорну жюйюсхан Алика улудан студентлени алларында сёлеширин тилегени да андан эди: бу жаш адам немец тилни къалай суйгенин эмда билимин ала кеслери да кёрсюнле, алай эсе уа, Аллах кеси буюргъанды алагъа кеси тиллерин билирге, сюерге да. Рашид профессорну ышаныууна кертичи болады, студентле бла преподавательле аны XVII- XVIII ёмюрледе немец тилни болумуну юсюнден обзор лекциясына сейир этип тынгылагъандыла.

Илму семинарладан биринде ол немец тилден кафедраны таматасы Ворцбург университетни профессору Норберт Рихард Вольф бла танышханды. Ол кеси да Австриядан келген адам эди. Артда уа немец тилни институтуну президенти болгъанды. Нальчикден келген жаш алимини стажировкасы германистиканы аллай билимли адамларыны кёз-къулакъ болуулары бла баргъанды. Ол керти да кёлю бла окъуна немецли илму тилни историясына бир кесек тюрлениуле кийирирге кюрешгенди.

Сёз ючюн, немецли илму тилни мурдорун салгъаннга XVII ёмюрню ахырында белгили философ Христиан Томазиус саналады. Аликаланы Рашид а, немецли илму тилни мурдорун XVII ёмюрню ахырында бек уллу философладан бири Христиан Вольф салгъанды деп, алай къарайды. Орус илмуну биринчи алимлеринден бири Михайло Ломоносов да кесини заманында аны къолунда окъугъанды. Немецли, уллу алимле этиучюлерича, профессор Гроссе, аз да хыны болмай, Алика улуна аны юсюнден бизни алимлерибизни оюмлары уа башхаракъдыла дейди. Бу айтылгъан затны уа былай ангыларгъа керек эди: «Кавказдан келген ким эсе да бир жигит бизни – немецли профессорланы, ана – немец тилибизде къайсы, къалай боллугъуна юйретирге кюрешеди». Болсада жигит кесин хорлатыргъа суймейди: «Сиз а Томазиусну тилине тынгылы къарап кёрчюгюз затды да! Вольфну тили уа – толусунлай немецли илму тилди! Алай туюлюмюдю?» «Алайды, болсада,- дегенди профессор Гроссе, – Вольфну тили, эштада, немец тилни кесиди, алай, не десек да, аны мурдорун Томазиус салгъанды - деп, алай къаралады». Алай бла Аликаланы Рашид немецли менталитетге юйренгенди - эслерине келгенлей окъуна, немецлиле биреуню неда бир затны бийикде тургъан жеринден энишге атаргъа суймейдиле. Алгъа жети кере ёнчелеп, тынгылы тинтип, ишни къолгъа андан сора алыргъа керекди дейдиле ала.

Юйге къайтхандан сора, кёп да озмай, аны университетни немец тилден кафедрасыны таматасына саладыла. Айхай да, къуллугъу кётюрюлгени бла жууаплылыгы да ёсгенди, иши да къыйын болгъанды. Алай Рашид жашды, кючю-къарыуу аллына баргъан заманыды, къаллай ишни да этерге къолундан келеди. Бютюнда ол кесини ишин бек суйгенди, арийма, къыйналама деп, эсине да келмегенди.

«Сени ким болгъанынгы билирге суйгенбиз»

1999 жылны жаз башында, аны КъМКЪУ-ну ректору Барасби Сулейманович Карамурзов кесине чакъырып, доктор диссертацияны асыры узакъгъа созаса, аны теркирек къолгъа алып, жылны ахырына дери хазыр этерге керексе, дейди.

Айхай да, ол доктор диссертациясына материалны эртгеден жыйышдырып башлагъан эди, алай ол аны ашыкъмай, диссертация советни членлерини алларында айыплы болмаз ючюн, тынгылы хазырларгъа мурад этгенди. Энди уа, жангыдан къарап, тийишлисича, тап системагъа келтирирге керек эди. Энттада ол, студент жылларындача, аспирантурада болгъан заманындача, ишге терен батылады: юч-тёрт айны ичинде хар затны да терк окъуна тынгылы этерге керек эди. Ол а тынч туюлюм эди, кёпле аллай иш бла бир ненча жылны ичинде кюрешедиле.

Алика улу уа кесини ишини - немецли языкознанияны - чынты устасы эди. Кечеди, кюндю деп къарамай, къаты кюрешип, юч-тёрт айны ичинде ол немец тилни материална кёре бу темагъа диссертациясын хазыр этеди: «Стилистическая парадигма языка науки». Диссертация ишин толусунлай тынгылы хазырлар ючюн а, жаланда ишинден бир айгъа эркин этерлерин тилейди.

Энди кьоруулар заман да жетгенди. Алай ол Москвада кьорууларгъа суймейди, нек дегенде, анда диссертация советле жаланда бир специализациягъа кёре кьураладыла. Рашид а бир жолгъа эки затха кёре – битеулю языкознаниягъа бла немец тилге кёре – алим даражаны алыргъа суйгенди. Провинцияда, белгилисича, диссертация советле илмуда бир ненча жууукъ жолланы бирикдиредиле. Алада бир жолгъа эки позициягъа кёре кьорууларгъа боллукъду. Эрттегили шагъырейи, иги танышы профессор Солнцев анда аллай кёп профильли диссертация совет ишлеген Краснодар шахаргъа бар деп юйретеди.

Айхай да, сен анда аланы барысын да иги билген, сени да иги таныгъан Илмуланы академиясыны Языкознание институтунда кьоруулагъандан эсе, арталлыда танымагъан адамларынгы алларында кьоруулагъан кёп да кыйынды. Алай Аликаланы Рашид къалай тынч эсе да, алай этерге угъай, къалай керек эсе да, алай этерге юйренгенди. Краснодарны сайлагъаны да андан эди.

Краснодаргъа келип, советни ишини экинчи кюнню ахырында кьорууларыгъыны юсюнден келишеди. Болсада советни иши башланьрдан бир кюн алгъа анга ол советни иши башланган биринчи кюн окъуна эрттенликде кьорууларыгъын билдиредиле. Айхай да, Рашид къайсы кюн болса да, анга хазыр эди, алай...

Регионну языкознание жаны бла белгили специалистлеринден советге 18 адам жыйылады. Аликаланы Солтанны жашы Рашидни, официальный оппонентлери болуп, РФ-ни Илмула академиясыны академиги, Илмула академияны Языкознание институтуну директоруну заместители Александр Маркович Шахнарович, МГМСУ-ну латин тилни бла терминологияны мурдорларыны кафедрасыны таматасы, профессор Валентина Фёдоровна Новодранова, Армавирде пединститутну профессору Римма Сафраиловна Сакиева сёлешгендиле. Кьоруулау юч сагъат бла жарымны баргъанды. Бирде тюзюн билирге, бирде уа ангылатырын излеп, юч жаш профессор къаты кюрешгендиле. Рашидге уа ала, не да этип, аны ишин «ояргъа» кюрешгенча кёрюнгенди. Аладан бири уа былай соргъанды: «Сиз тинтиу ишигизде профессор Буянованы айтханларын нек келтирмейсиз?» Былайда да Алика улу не зат айтырын биле эди: «Кечгинлик беригиз, сизни китабыгъыз аллай раритетди, мен аны излеп табалмагъанма», - дейди. Аны жууабы профессор тиширыуну ыразы этген эди. Болуучусуча, кьоруулау бошалгъандан сора, совет кенгеширге къалады да, Рашид а тышына чыгъады. Энттада, кёп минутланы жарсып, тынгысыз болуп сакъларгъа тюшеди. «18-синден ол ючюсю манга къажау кьол кётюрмей кьоярыкъ туююлдоле, дагъыда кьошуллукуъла болурла. Алай, баям, ала кёпчюлюк болалмазла, ётерге боллукъма», – деп, сагъыш эте эди. Ма энди уа, эшик ачылып, барысы да аны алгъышлап башлайдыла, барындан да кызыуа а ол юч жаш профессор алгъышлай эдиле!

«Аямай, мени быллай бир нек кыйнай эдигиз да, сора?» - деп сорады. Нальчикден баргъан жаш алим кесини коллегаларына. «Сен а къалай суна эдинг да? Биз сени ким болгъанынгы тынгылы билирге керекбиз да!» – дейдиле ала.

Ол 1999 жылны декабрь айында болгъан эди. 2000 жылны май айында

уа ВАК (Битеуроссей Аттестация Комиссия) диссертацияны кьоруулагъанын кьабыл кёредиде, ол жыл окъуна Аликаланы Рашид профессор болады.

2002 жылда уа Аликаланы Солтанны жашы Рашидни Бербеков атлы Къабарты-Малкъар кьырал университетни филология институтуну директоруна саладыла. Директорну эшигинде, кьайсылары эселе да, белгисиз студентле этген алгъышлау жазуула кёрюнедиле. Артда техничка, артык бек ачыуланмай, студентлени таматалары бу адам болгъанына ыразылыклары билдирир ючюн этген жазууларын кёпге дери сюртюп, кетерип кюрешгенди.

Жангы таматаны кьатылыгъыны, хар затха да кёз жетдире, кесини «немецилерине» аталарыча кьайгъыра билгенини юсюнден таурухла окъуна жюригендиле. Сёз ючюн, саппа-сау жаш, бир ненча кюнюн боппа-бошуна айланып, ауруп тургъаныны юсюнден ётюрюк справка келтирген эсе, Рашид больница болгъан жанын кёргозтюп, былай айтады: «Ауругъан эсенг, ма ары бар, университетге жюриюу эсенг а – окъугъан эт! Ол эринчек, мыгтыр студент кесини тенглеринден артха кьалып бир кёрсюн! Лекцияланы кезиуюнде коридорда кьаукъалакь этип айланган студент аны аллына бир да чыкьмасын! Алай керек заманда кьайсы студент да андан болушлукь табалгъанды, анга ол зат керек болуп, бир жерде тирелип, кеси аллына ол тюрлю болумдан чыгъалмай тура эсе.

Бизни шёндюгю заманыбызда Малкъарны бек алаамат жашларындан бирини – Аликаланы Рашидни – жашауу, иши да ма алайдыла!

Къалайды да аны кьалгъан кьарындашларыны бла эгечлерини – уллу юйюрню адмаларыны – къадарлары уа? Игиди деп, таукел айтыргъа боллукьбуз. Аладан бешиси – Магомет, Борис, Руслан, Танзиля, Лариса, Мухтар – барысы да Рашидни ызындан бара, бийик билим алгъандыла. Барысыны да ишлери барды. Борис милицияны подполковнигиди, бусагъатда РФ-ни МВД-сыны академиясында къуллукь этеди, бек гитчелери Мухтар Москвада сатыу-алыу иш бла, Руслан а коммерция бла кюрешедиле. Танзиля республикалы зооветеринар лабораторияда ишлейди, Лариса уа университетни тамата преподавателиди, кьарындашы Рашид бла бир кафедрада студентлеге немец тилден дерсле береди. Мухтардан кьалгъанла барысы да юйлю-юйюрлю болгъандыла. Аналары Хулийматны туудукълары жыйырма боладыла. Аладан экиси Рашидни кьызы Мирра бла жашы Тамерландыла. Экиси да университетни ингиллиз бёлюмюн бошагъандыла. Тамерлан аны бла бирге юридический факультетни да бошагъанына диплом алгъанды. Бу усталыгъына кёре Эльбрус районда ишге тохташханды. Мирра уа кеси бошагъан институтда студентлени ингиллиз тилден окъутады.

**ХУЧИНАЛАНЫ Мухаммед,
жазыучу.**

Минги таудан Эверестге Теҗри кылыч тартхан Ёлмезланы Абдул-Халим

Ёлмезланы Мукайны жашы Абдул-Халим биринчи таулу болуп, 19-чу майда дуняны бек бийик тауна – Эверестге – чыккыганды. Ол Къзахстанда тууганды. Школну Терс-Къолда бошاپ, КъМКъУ-ну экономика факультетинде заочно окъуганды.

Ол халкъла аралы кьутхарыгучуду. Альпинизмден биринчи разряды барды, Элбрусха чыккыганданы гидлериدي.

Ёлмез улу Россейни МЧС-ини КъМР-де бёлюмюню «Эльбрус» ислеу-кьутхарыу къауумунда жыйырма төрт жылдан бери ишлейди. Тас болгъан туристлени, альпинистлени хатадан кьутултургъа 500 кере барганды. Минги таугъа 250-ден артык кере чыккыганды.

Альпинист жаш Кавказ, Алтай, Гималай тауланы башларына да ёр-ленди.

Россейни ски-альпинизмден чемпионатларына кьатышып турганды. Элбрусха кётюрюлюп, рекорд салганды. Бусагъатда Терс-Къолда жашайды. Шауаланы Рита бла юч сабий ёсдюргендиле. Жашы Дагиб, кызы Зульфия да Санкт-Петербургда окъуйдула. Дагиб связны институтун, Зульфия да биринчи медицина институтну бошай турадыла. Гитче жашы Ислам 6-чы классны тауусханды.

«Бёрю атарык – бёркюнден белгили», – дейдиле халкъда. Алай эсе, жашауда улуу жетишимлеге, этген муратына жетерик гитчелигинден да белгиледи дерге бол-

Суратда: КъМР-ни Президенти А.Б.Канокон, Ёлмезланы А.-Х. М., КъМР-ни Парламентини Председатели Чеченланы А.А.

Абдул-Халим Эверестни тѐппесинде

лукъбуз. Дунияны бек бийик таууна – Эверестге – чыгъарыгъы сабийде билинемиди? Анга къарап, ол айтхылыкь альпинист, къутхарыучу боллукьду дерге боллукьмуду? Баям, угъай. Нек дегенде айтхылыкь альпинист, къутхарыучу да болургъа бек алгъа жүрек кюч, кесинге, этген муратынга ийнаныу, ышаныу да керекдиле. Аланы уа спортсменле, сабий кюнлеринден башлап, мурастарына жетгинчи, кюнден – кюннге, жылдан – жылгъа ёсдюре, жашаулары, акьыллары да ол жанына буруп къоядыла.

Айхай, къадар да хар спортсменнге бирча жарыкъ къарамайды. Ол кеси айырады – жетдирликмиди альпинистни мурастына, огъесе термилтпими къоярыкъды. Бирде уа андандамы къаты сайлау этер, Аллахды билген.

Бир бутун эки кере, ызындан бирси бутун да сындыргъанда, спортну къоймазгъа, анга кертчилей къалыргъа сабий Абдул-Халимге къаллай тѐзюм, кюч-къарыу да керек эдиле? Операция эте, дохтурла берген наркоз азлыкь этип, «саулай» бичакь тийгеннге тѐзген жигитликге уа не айтхын. Ол кюн билдиргендиле анга: «Бюгюн мынга тѐзген – сен кѐп жашарыкъса», – деп.

Абдул-Халимни жашауу атасы Мукайгъа ушаса, 103 жылгъа жетерикди. Ол жыл санда да чалгъы чалгъанын, бахчада ишлегенин къоймагъан къарт, чынты таулуча, ахшы юлгю къойгъанды жашына. Аны уллу къызы Захира айтады: «Ата бизге аманланы ичинде игилесиз, игилени ичинде уа аманласыз», – деп ёсдюргенди. Таулулада жокьду аллай адет – ата-ана сабийин махтагъан. Мукай да ол къауумдан эди.

Элбрусну тийресинде туугъан Мукай кѐчгюнчюлюкден къайтханда, тюзге бармай, атасыны жеринде ишлегенди юйюн. Кече, кюн да, эрттен, ингир да деу тауланы кѐрюп тургъан Абдул-Халим алагъа жан атмай амалы жокь эди. Аланы башларына чыгъып, тауланы кесине бойсундургъанын кѐргюзтюрге угъай, адам улу алагъа тенг болургъа кюрешгенин, таула аны, таулуну, кеслерине тенг этерлеми деген сорууна жууап излей.

Абдул-Халимни дагъыда башха мурасты – муслийманланы сыйлы жерлерине барып, хаж къылыргъа. Ол да бошдан тюйюлдю. Атасы Мукайдан

бла аппасы Дагидбен келген даража, жолду ол. Экинчи – таулагъа элтген жолуна да – бошдан чыкмагъанды. Анасы Хаджиланы Мюрютханны аппасы Жаппулары Жатчи 1828 жылда генерал Эммануэльни кыаууму бла Минги таугъа биринчи чыкыгъан таулуладанды.

Аллах болуиханды

Ёлмез улу Эверестни башына чыкыгъаныны юсюнден «Заман» газетде чыкыгъан информациямы бек бийик тау таулу жашны сайлагъанды, ол анга таза ниети бла баргъаны себепли деген оюм бла бошагъан эдим. Артда да, ол сёзлерим тюз болурламы дегенлей, кеси – кесиме соруула бергенлей тургъанма. Альпинист бла тубешгенде, аны юсюнден сордум. Ол: «Таула кеслерине алагъа хурмет этмегенлени кыоймайдыла. Аллаиланы жутуп кыоядыла неда ала тубюнде кыаладыла. Кёпле жаланда таулары кеслерине бойсундурургъа излейдиле. Аллаилагъа ала кеслерини эшиклерин ачмайдыла», – дегенинде, мен ырахатландым. Бютюнда кыуандым, ол да бу сёзлени айтханында: «Таулары бойсундурмайдыла, алагъа чыкыгъан этедиле». Сора Абдул-Халим: «Кыуранда таула Аллахдан кыоркып, кыалтырагъан этедиле. Аланы жанлары барчады. Дайымда тепгенлей турадыла. Таулары Аллах жерни чайпалтмай турургъа деп жаратханды. Аланы тамырлары жер юсюнде кёрюннгенлеринден эсе, эки кере тереннге кетедиле. Кыыяма кюн ала юзмез боллукъдула», – деп аныглатды.

Ол сагъатда мени эсиме кыарчай-малкыар эпосда да таулары юсюнден тюз бу оюм айтылгъаны эсиме тюздю. Андан юзюкню келтирейим: «Ала (Тейриле С.А.) жерни жаратханда, жер кыалтырауукъ, тенгизле чайпалыулу, толкунлу болгъандыла. Нарт улула, баш уруп, Тейрилеге жети жылны жилигъандыла, айтхандыла:

*Жерни жаратхансыз – кыалтыратмагъыз,
суулары болдургъансыз – чайкыалтмагъыз!*

– деп тилегенлеринде, Кыайнар тейри, таулары жаратып, жерге чюйле этип ургъанды. Андан сора жерни кыалтырагъаны, тенгизлени чайпалылары тохтагъанды».

Сейир туююлмюдю, бурун, тейрилеге табыннган заманлада окыуна таулула таулары юсюнден Кыурандача айтханлары?! Таулары, Кыуранны да бирча сыйлы кёрген таулу, Ёлмез улу, Гималайны сууугъун, бузун, кыарын да хорлап, Эверестни башына чыкыгъаны болургъа керекли ишча кёрюнеди. Да сора ким, таулу болмаса?..

Альпинист кесини узакъ, кыоркыуулу да жолуна негерсиз, тренерсиз, дохтурсуз атлана: «Биргеме Аллах болгъанды», – дейди. Бу сёзлеге эс бурмай кыояргъа да боллукъ эди. Алай, андан сау-саламат кыайтып, Москвагъа жетгенинде, ары дери кишиге да айтмагъан жашырынын эгечи Назифагъа ачыкъ этгенди:

– Ары тебирегинчи окыуна, кыулагъыма аллай ауаз келген эди: «Жолгъа бешеулен атларыркысыз. Аладан жангыз сен чыгъарыкыса башына»,

– деп.

Эгечи бу сёзлени манга Минеральные Воды шахардан Абдул-Халимге тюбеп келе тургъанда айтхан эди. Аланы статьянда хайырланьыргъа суйдjom. Алай альпинист анга къалай къарар деген оюм тынчлыкъ бермей турду. Редакцияда тюбешиуде ол кеси айтды аны юсюнден. Андан сора башха сейир ишни да эсгерди:

– Тырнаузда къутхарыу ишле бара эдиле. Бахсан сууундан адамны чыгъарыргъа тюшеди. Мен, белиме да жип къысып, суугъа киреме. Ол сагъат, суу уруп, мен жыгъылама. Жашла жипни тутуп тургъандыла. Кесиме келеме да, Аллахдан былай сорама: «Бюгюн мени ахыр кюнюм-мюдю?». Ол: «Угъай», – дейди да, мени аякъ тюбюме ташла салады. Башымы кётюргенимде, аузумда, бурунумда, не къулакъларымда суу жокъ эди. Бахсан суудан урлагъан да этген эдим. Ол заманда мен вакуумда кибик тургъанма. Аллах ма алай болушады...

Альпинист жолоучулугъундан кёп суратла да келтиргенди. Алагъа къарай, былай деди:

– Бийикден-бийикге мине баргъаныбыз сайын, эслейсиз да, суратла аз алгъанма. Жолну ол бёлегинде бир кере жангылгъанны иши кырты боллукъду. Биргеме кислород баллон да бар эди, аны бла 7300 бийикликде хайырланып башлагъанма. Къапланы тазаламайдыла да, тынгылы солур амал жокъду. Термосумда литр чайны да энишгеде ичгенме. Рюкзагымда аладан сора къол къапла бла сурат алгъан аппаратым бар эдиле.

– Сора не ашап тургъанса?

– Жукъ да угъай. Аллаи амал жокъду анда. Эверестни башына минип, тюшерге да къарыуунг жокъ эсе, анда ашарма да, кюч алырма деген – бошду.

Абдул-Халим тау тюбюнде Къазахстанны командасыны тренери бла чай иче, ол анга былай айтханды:

– Сен Эверестден тюшмегенсе. Андан къайтханланы палаткаларына элтедиле чайны.

Ол а жолоучулугъунда он килограммдан кёпге азгъанды. Шерпле (Эверестни этегинде жашагъанла) таугъа ауурлукълары кёп болмагъанларыны хайырындан чыкъгъанларын билип, Ёлмез улуну ашамай тургъан кезилери да болгъанды. Сора андагъы халкъ мал соймайды, ол кеси къартдан ёлгюнчю. Бизде ол харам этге саналгъаны себепли, этни да кёрмегенди. Абдул-Халим 52-жыллыгына да тау этегинде тюбегенди. «Поварыма тилеген эдим да пирог эт деп, барыбыз да ашагъан эдик», – дейди ол, хар замандача, ышара.

Альпинистни Эверестге чыгып, этген жигитлигин биз ангылайбыз. Алай, аны профессионал жанындан башха альпинист толу ачыкъларыкъды. Мен Москвадан келген, Пакистанны тауларындан къайтхан, 44-жыллыкъ Алексей Милевичден кесини оюмун айтырын тиледим.

– Адам эки кере туады: анасы аны тапхан кюн эм ол бир уллу иш этсе, – деди ол. – Абу экинчи кере туугъанды. 36-37 жылымда жашла таулада менден женгил айланганларын кёргенимде, альпинизмни къояргъа керекди деген эдим кесиме. Абу уа 52 жылында чыкъгъанды Эверестге.

*Солдан оннга: Ёлмезланы А.-Х., Ахматланы А.,
Эльбрус районну башчысы Сотталаны Къ.*

Ол фантастикады. Таулада кѣп айланганны кыаны жангырып турады. Абу алыкъа 60 жылына дери, андан сора да чыгъаллыкъды таулагъа. Мен анга аны тежейме.

Абдул-Халимни биргесине ишлеген «Терскъол» турбазаны баш инструктору Владимир Биляловский (72 жыл) анга жашынача кыуанады. Аны оюмуна кѣре, ол таза ниети бла баргъаны, терен адамлыгъы, халаллыгъы болушхандыла анга. «Таулада Абугъа толу ышаныргъа боллукъду. Ол бек жууаплыды. Ол кыутхарыучуду. Бир тюрлю амал болуп, таулада Абу кишини кыоярыкъ туююлдо. Кеси да нѣгерсиз, дохтурсуз, тренерсиз, жангызлай кетгени – жигитликди. Аны жюреги дунягъа кыалай ачыкъ эсе да, кыадары да алай жарыкъ болсун», – дей эди.

Эверестни башына ѳрлеп туюшген альпинист кесин кыутхарыучу болгъанын да унутмайды. Унутханны кыой да, Непалда, туризм алай иги айныгъан жерде, кыутхарыу иш алай осал болгъаны аны устасын жарсытады. Ол нѣгерлери бла бу орамлада, башха амалла бла хайырлана, Минги тауда болушлукъ кереклеге не да этип, аны тапдырадыла. Эверестде ѳлгенле да анда кыалып кыалгъанларын Абдул-Халим тюзге санамайды.

Аны халаллыгъыны юсюнден да кѣп хапарла айтадыла. Сѳз ючюн, эгечи Захира былай дейди:

– Бир жол тас болгъан бир кызычыкыны излерге чыгъып, ол ѳлюп турганлай тапханда, жюреги кыыйналып, жияп кыалгъанды.

Бюгюнлюкде Ёлмез улу кыутхаргъан сабийле Тырнаузда да бардыла. Ол жигитлик этип кыайтып, Тырнаузда байрам кыуралгъан кезиуде бир таулу тиширыу кыутхарыучугъа кызы бла бирге жанлап: «Мында ыркы келгенде, сен кызымы жолну бир жанына ѳтдюрген эдинг», – деген эди. Сѳзсюз, ол да анга кыуанчды, кезиуло жетишим.

Ёлмез улугъа башхала, нёгерлери да этген хурмет бошдан келип къалмагъанды. Жылдан жылгъа усталыкъ ала, Минги таугъа ёрлерге келгенлеге гидлик эте, къыралда окъуна бай, белгили адамланы таныгъанды. Ала бла шуёхлукъ жюрюте, Эверестге чыгъар тенгли бир ахчаны да (бир миллиондан артыкъ) шуёхлары жыйгъандыла. Сынаулу альпинистге битеу чырмау жаланда ахчаны азлыгъында болгъан да кужур ишча кёрюнеди. 1990 жылладан башлап, республиканы башчылары Ёлмез улуну бу муратыны юсюнден билгендиле, алай болумсуз сылтаула бла анга ахча табылмагъанды. Баям, тюз ниетли адам огъурлу ишге кёлленсе, ол таплыкъ бла бошала болур. Ёлмез улу Эверестни башына чыгып, эм бийик тауну башындан энишге 24 жылдан сора къарагъанды. Ол айтханнга кёре, бек бийик точкадан жер жюзю тегерек болгъаны тамам кёрюнеди. Элбрусха ёрлей, кюн альпинистле бла тенг чыгъа эсе, Эверестде уа ол аланы аякъ тюплеринден чыкыгъанча кёрюнеди. Ёрге къарасанг а, кёкге минип баргъанча болуп, къоркзуругъунг окъуна келеди дейди ол.

Эверестни башы тик болгъаны себебли, Ёлмез улу мурат этгенича, намаз эталмагъанды. Алай дууала окъугъанды. Минги тауну башына вертолёт бла чыгып, парашюгъла бла да тюшедиле. Эверестде уа аллай онг жокъду. Жел асыры къаты ургъандан, тутаргъа жипле болмай, олтуруп къалгъанын да айтады ол.

Непалда альпинизмге бек уллу эс бурулгъанын бу шарт да билдиреди. Хар Эверестни башында болгъаннга шагъатлыкъ бериледи. Алай ол кезиуде комиссиягъа видеоплёнканы неда суратланы кёргюзтюрге керекдиле. Ала болмаса, бек бийик тауну башына чыкыгъан ёрлегеннге саналмайды.

– Мени биргеме баргъан шерпге уа ийнанмаймысыз? Неда сурат алгъан аппарат сууукъда бузлап къалса уа? – деп соргъанды бизни альпинист.

– Ол сизни ишигизди, – деп, къысха жууаплап къойгъандыла анга.

Аллай къатылыкыгъа да къарамай, сууукъдан, бузладан къоркъмай, «сыйрат кёпюрден» ётгенча, альпинистле жыл сайын да барадыла ары. Абдул-Халим андан кёп суратла келтиргенди. Бузлада басхычланы эм бийик тауну «буз жухун» кёрген узакъдан къарап къоркзурукъду. Альпинистни жолоучулукъдан келтирген суратларына къарай, бек къыйын кесегине жетгенде, ол: «Жаханым башланды!» – деген эди, ол чакъланы жангъдан ётгенча. Жаланда муратына кертичилик, кесини къарыууна базыннганы бергендиле анга кюч-къарыу да.

Альпинист Эверестни тюбюнде лагерледе акклиматизацияны ёте, анда шерпле, башха альпинистле бла да танышып, хар бирине къарап, сынап тургъанын айтады. Алай аланы барындан да кеси онглу болгъанын да сезген эди.

Абдул-Халим бла ушакъ эте, башха заманлада да сезмедим, ол Эверестге чыгып къайтса, анда Малкъарны байрагъын чайпалтса, аны ёз халкъы, битеу Къарачай да битеу бирден кётюрюлюп, анга Тейри эшик ачылгъанча къууаныр деп, аны кёлуне келмегенин сездим. Аны бла Огъары Малкъаргъа бара, ол былай деген эди:

– Мени эсимде да жокъ эди халкъ быллай байрам этерикди деп.

Халкъ а бирден туруп, башы кёкге, Эверестге жетгенча болду 19-чу

майдан бери. Аууздан-ауузга айта, элден-элге чакырадыла жигит альпинистни, аны кёрюрге, кьолундан тутарга излейдиле. Чалбаш кьартла элледен шаарга келип, жолга чыгып сакьлагъандыла Абдул-Халимни.

– Кёчгюнчюлюкден Туугъан жерибизге кьайтхандан бери быллай улуу кьууанч болмагъанды, – дей эдиле кёпле.

Элдеде кёп кьартла республикалы газетледе Ёлмез улуну юсюнден чыкьган номерлени сакьлагъанларын да айтадыла. Огъары Жемталада жашагъан эгечим да быллай айтды:

– Бир кюн кьоншуларыма киреме. Юйню башчысы кьарт киши «Газета Юганы» алып окьуй тура эди. Сора манга айланып айтды: «Салима, кёремисе, бу Ёлмез улугъа кьаллай бир алгыш жазгъанма. Ол аны суратыны тегерегин толтуруп тура эди алгышдан. Ол анамы экиде тургъан кьарындашы болгъанын айтханымда уа, кьууанып, жангыдан айтды бир талай алгыш.

Ёлмез улуну дагыда ыспас этер бир кыылыгы – Эверестни, аны этегинде жашагъан шерплеге улуу намысы. Шерпле да, малкьарлылача, тау халкъ болуп, юйлерин ташладан ишлегенлерин, эллери да бизни бурунгу журтлагъа ушагъанларын айтадыла. Бир жол а назмучу Ёлмезланы Мурадинге ойнап, кёлю бла айтды эсе да:

– Шерплени бла таулуланы кьарындашла этип, Минги таудан Эверестге Тейри кыылыч тартдынмы? – деп сорду.

Элбрус кьарачай-малкьар халкъны белгиси болуп, анга эм таза, эм бийик таугъача кьарап, жашауда, литературада да улуу жетишим этенни аны бла тенглеширгенбиз. Кьарачайны закий жырчысы Семенланы Исмайылны ызындан: «Сен, Минги тау кирик, бийиксе», – дегенбиз. Таулу альпинист Эверестге чыкьганлы, кесибиз да аны биргесине ёрлегенча болуп, башыбыз кёкге жетип, Элбрусдан да бийикге жетерик кьарыуубузга ышанганбыз. Ол кюч-кьарыуну бизге Ёлмез улу бергенди. Энди, баям, Минги таугъа хурметибизни кьоймай (башха амал да жокьду, ол менсингенлени кечмейди), бек бийикге ёрлеу андан башланганын унутмай, андан кюч – кьарыуу алып, башха эверестлеге алай итинирге керек болур.

Ёлмезланы Абдул-Халим а тукьумуна кьалай кертичи болду – ёлмез, унутулмаз жигитлик этип...

*Ёлмезланы Абдул-Халим
журналист Сараккуланы
Асият бла*

САРАККУЛАНЫ Асият

БОТТА УЛУ Абдул-Халим

*«Изи сёзге
Багъа жетмез...»*

ЖЫЛЛА КЕТЕ, УЗАЯ БАРАДЫЛА

*Алай кѣчгюнчюлюк салгъан жарала
ашлана, жюреклени аурута турадыла. 8-чи
мартда, ёлгенлерин эсгерип, ким кыычырыкъ
этип, ким тауушсуз жияяу этедиле. Не эте-
риксе, къайсы миллетни да тыпыр ташы
сууугъан кезиуле болгъандыла. Сынау бизге да
жетген эди.*

*Мен туугъан Къзахстанда этгенликге, сабийлигим Къабарты-Мал-
къарда ётгенди. Гитче заманымда, эсимдеди, таматала хапар айтсала
«Биз Кавказгъа къайтханда» деген сёзлерин эшитип, сейир этиучю эдим.
Биз мында жашай эсек, была къайдан къайтхандыла деп. Атам, жаннет-
ли болсун, Ботталаны Абдул-Халим, кеси тилибизде чыкъгъан назмуланы,
хапарланы окъургъа, халкъ жырлагъа тынгыларгъа бек суйюучю эди.
Азиядан къайтхандан сора эки ыйыкъны радиода диктор болуп ишлеге-
нин артда билгенме. Назмула жазады дегенликге анам, мен аланы кѣрген
да, эшитген да этмегенме. Арtdан кесим радиога ишлерге келгенимде,
фондда сакъланган бериуню табама. Ол бериуде атам кесини назмула-
рын окъуй эди! Бериу Созайланы Ахматны хайырындан сакъланганды
да, анга жюрек ыразылыгымы билдирирге сюеме. Мен ангылагъандан,
кеси кѣрген, сынагъан затланы юслеринден жазгъанды атам. Бегий улу
Абдуллах жарашдырып, «Шагъатлыкъ этеме» деген китапха кирген-
ди аны бир къауум назмусу. Бюгюн ары кирмей кългъан назмула бла да
сизни шагъырей этерге сюеме.*

БОТТАЛАНЫ Мухтар

АКЪ ХАЛАТЛЫ ДОКТОРГЪА

Бир затыбыз ауруса
Докторгъа къууулабыз,
Мажалыракъ болгъанлай,
Аурумазлыкъ сунабыз.

Доктор къалай жарасын
Заманында бармасанг,
Доктор айтхан затланы
Къулагъынгга салмасанг.

Доктор зат билмейди деп,
Бирле сёзюн этелле
Бир-бирле уа сау болуп,
Больницадан кетелле.

Кече, кюн демей
Тынгысыз айланады,
Саусузгъа болушургъа
Къалайгъа да барады.

Доктор да кьууанады,
Саууз ышарса, кюлсе,
Алай мудах да болады,
Мудах кёзлени кёрсе.

Доктор жарамай эсе,
Неге келгенсе бери,
Ненча адам ёлгенди
Больницалагаъа дери!

Кёплеге болушханды
Кесими кёзюм кёре,

Огъурлу иши ючюн
Баш урама минг кере.

Акъ тауладан бийикди,
Доктор, намысынг сени,
Анам кибиб бакъгъанса
Жараларыма мени.

Акъ халатлы докторум
Къурманынг болайым мен,
Кёп адамны ёлюмден
Къутхара келгенсе сен.

ЖАРАЛЫ КИЙИК

Жаралы кийик
Кёргенме бирде,
Ол жүрегимден
Кетмез ёмюрде.

Суу жагъасына
Мыллыгын атды,
Суудан да ичип,
Солургъа жатды.

Ол. солуду да,
Айланды ёрге,
Жарамаз анга
Хомухду дерге.

Сени жетерге
Къыйынды манга,
Къаллай болушлукъ
Этейим санга?

Тауланы малы
Тауну сюеди,
Билеме жаранг
Отча кюеди.

Кийик уучудан
Къутхарады жанын,
Ким тёкген болур
Харипни къанын?

Ёмюрде ушкокну
Къолума алмам,
Бир жаныуаргъа
Жара да салмам.

Кийикни марап,
Бранда чёкмем,
Ол жаныуарны
Къанын да тёкмем.

ЖАШЫМА СЁЗЮМ

Сен жангыз эгечинги
Бийикде тут намысын,
Сен жүрюген жерледе
Жолунг кюнча жарысын.

Чалбаш къартларыбызны
Намысларын кёре бил.
Туугъан къыралынг ючюн
Отха, жалыннга да кир.

Халкъны асламы баргъан
Жолдан ажашмайын бар,
Сен ол жолдан ажашсанг,
Жашауунг боллукъду тар.

Къуллугъум уллуду деп,
Кёкге кётюрме башны,
Бир бирден айыра бил
Тамата бла жашны.

Таматагъа тюбесенг,
Аны намысын сыйла,
Ёксюз сабийни кёрсенг,
Аны башчыгъын сыла.

Ёксюзню чырагъы да
Артыкъ жарыкъ жанмайды,
Ёксюзге, залимге да
Ёлюм келмей къалмайды.

Биреуню сёзю бла
Кишиге дерт жюрютме,
Хатасыз адамны сен
Чыртда палахха тюртме.

Къуллукъ келген да этер,
Къуллукъ кетген да этер.
Тюзлюкню жолун тутхан –
Ол муратына жетер.

КЕЛИН КЕЛГЕНДЕ

Чаммайланы арбазда
Уллу лахор барады,
Абдулкерим халжарда
Къыстау отун жарады.

Жашла омакъ болуп
Къауум-къауум келелле.
Къызла да ёрге къобуп
Намыс эте билелле.

Той тамата Бийсолтан
Тойгъа низам салады,
Жылкычы жаш Таусолтан
Тойда уста барады.

Гяпчи, сакълап ссылай,
Тойгъа къарап турады,
Бузукълукъ этгенлени
Жетип-жетип урады.

Къызылууурт Таусоду
Жашланы таматасы,
Бираз суху болса да
Жокъду аны хатасы.

Арлакъдагъы жаш къауум
Энчи кенгеш къуралла,
Сабийле чорбат башдан
Тойгъа къарап туралла.

Тойда кимден эсе да
Харун кёзюн алмайды,
Харун кимни суйгенин
Бир адам сезалмайды.

Харун къошдан окъуна
Салам къагъыт иеди,
Кертисин айтсакъ, Харун
Халиматны сюеди.

Тойда къызла, тизилип,
Алапат тап баралла,
Къанаматны кёзлери
Чыракълача жаналла.

Къанамат Салиматдан
Бир да кёзюн алмайды,
Башха жашлача, къызгъа
Жууап къайтаралмайды.

Жашла, къызла къууанча
Абизехни суюелле.
Бир-бирге шыбырдаргъа
Тап боллугъун билелле.

Ким билед, къызлада да
Болур жашны сайлагъан,
Жашлада уа жокъмуду
Къызны суйюп къарагъан?!

– Ы маржа, жашла къартха
Намыс эте билейик,
Шахимни тойгъа атып,
Къарс уруп бир кёрейик, –

Деп, тойну таматасы
Шахимни тойгъа атды,
Шахим да Фатиматны
Тепсегенин жаратды.

Къаяла зынгырдайдыла
 Къарс да женгил урула,
 Илияс исламейде
 Урчукъ кибик бурула.

Къартла боза аякъны
 Бирден бирге берелле,
 Озгъан жаш заманларын
 Тансыкълап эсгерелле.

КЪЫШ

Гуу-гуу эте, гууулдай,
 Къышны сууугъу жетди,
 Кисей жабыу жапханлай,
 Тёгерекни акъ этди.

Бурдум этип төгерек,
 Къар гулмакла жауалла,
 Жылы баулада малла,
 Ышныр эте, жаталла.

Эмилик тау суучукъла
 Буз тюбюнде баралла,
 Жылны бу кезиуюнде
 Сабыр жүрюш алалла.

Жиликлерингден ёте,
 Сууукъ желле уралла,
 Чыпчыкъла да мулхарда
 Мугурайып туралла.

Къара шауданчыкъла да
 Кюмюш бетли болдула,
 Тар къоллада ышыкъла
 Терен къардан толдула.

Къырау къакъгъан терекге
 Къоннганды къара къаргъа.
 Мухтарчыкъ да чанасын
 Таргып барад учаргъа.

БИЧЕНЧИ ЖЫЙЫН

Ичлеринден мытырны
 Ала кери ташлайла,
 Кюн да иги чыкъгъынчы,
 Чалгъы чалып башлайла.

Ким да уста биледи –
 Чалгъы чалгъан къыйынды,
 Чаллыкъны къырып салгъан –
 Жигер колхоз жыйынды.

Жыйын бирча тынгылайд
 Таматаны сёзюне.
 Къара булут къонады
 Бодушгуну кезине.

Чалгъычыла, тизилип,
 Шырхы тутуп баралла,
 Тенгиз толкъунла кибик,
 Къалын дуру салалла.

Ишге барысы бирден
 Бек таукел узалалла,
 Жауун жетип къалад деп
 Ала бек гузабалла.

Колхозчу жигер жыйын
 Бек къадалып ишлейле,
 Кюн тюшге жанлагъанды
 Чалгъыларын тишейле...

КЕЧГЮНЧЮЛЮКНЮ АЧЫ КЮНЛЕРИ

Кёчгюнчюлюкню ачы кюнлери
Ауур жарала салдыла,
Малкъар эллени кютген маллары
Баулагъа урулуп къалдыла.

Чалбаш таула ышармай, кюлмей,
Булут басханлай башларын,
Анала жияп эсгередила
Урушда къалгъан жашларын.

Тангыбыз да атмайды бизни
Кече асыры узундан.
Итлерибиз улуй къалдыла
Машиналаны ызындан.

Юйлерибиз да къалдыла алай,
Эшиклери кенгнге ачылып,
Ёмюрде жыйгъан харекетибиз
Орамла сайын чачылып.

Биз кюнчыгъышха кетип барабыз,
Мал вагонлагъа къуюлуп,
Тиширыула да жияу этелле,
Бары бир жерге жыйылып.

Малкъарлы жашла уруш этелле,
Къан ырхылагъа батылып.
Юйдегилери уа къалгъандыла
Къазакъ тюзледе атылып.

Къазахстанны къум тюзлеринде
Ичерге суу да табылмай,
Жангыз кюнню да биз турмагъанмыз
Кавказыбызны сагъынмай.

Жюрек сындыргъан ауур сёзлени
Эшите тургъанбыз хар кюнде,
Киши жеринде жашау этерге
Къыйын болгъан эди хар кимге.

Биз туугъан жерге термилгенлейин
Бир талай жылны жашадыкъ.
Адыргы тапхан гыржын бурхуну
Жилямукъ бла ашадыкъ.

Ёмюрде унутмай турурча алай
Къыйынлыкъ келди хар юйге.
Жюрегибизден къалай кетерле
Ачдан къырылгъан сабийле?

Комендантла да кёчгюнчюлени
Барын да бир жерге жыйдыла,
Эр киши, тиширыу къарамагъанлай
Шахтала сайын къуйдула.

Сталин бла Берия мурдар
Халкъгъа къыйынлыкъ салдыла,
Поездде ёлген къартла, сабийле
Жол жанларында къалдыла.

ХАЛКЪ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪДА ЭНЧИ ХАТ

Россейни Шимал Кавказда жашагъан халкъларыны адабиятларын тинтиу ахыр жыллада жангы методикала бла бардырылады. Бир энчи миллет адабиятны жазмасыз кезиуонде жашагъан, алай атлары, чыгъармачылыклары халкъны эсинде сакъланган назмучулары аны ниет байлыгына къайтарыу кыстау бардырылган ишти. Къарачай-малкъар халкъны да XVII-XVIII ёмюрледе жашагъан назмучуларыны чыгъармачылыклары, жашау жоллары белгили бола тебирегендиле. Бу жолда биринчи атламла этгенле – Къагъыйланы Назифа, Ортабайланы Римма, Тёппеланы Алим, Таумырзаланы Далхат, Хабичланы Магомет – миллетибизни эсине таяна, озуп кетген ёмюрледен къалгъан адабият юлгюлени жыйгъандыла, миллет жашауда уллу магъанасы болгъан маданият кюнню ачыкълаугъа уллу къыйын салгъандыла. Аланы ызындан келген тёлөледе алимле да, ол ишни магъанасын толу сезип, маданиятыбызны тас бола тебиреген белгилерин жыйышдырадыла. Башда айтылгъан алимлени тинтиу ишлерине кёре, къарачай-малкъар адабиятда энчи хатны юлгюлери 17-чи ёмюрню арасындан башланып эслендиле.

Жазыучу эм алим, Тёппеланы А. М. халкъыбызны ниет байлыгына уллу къошумчулугъу бла айырмалыды. Белгилисича, Кязимни чыгъармачылыгъын тохдашдырыуда ол болмагъанча уллу иш этгенди. Аны бла бирча Тёппеланы Алим бир къауум унутула баргъан эрттегили назмучулары атларын бизге баямлагъанды. Бусагъатда халкъыбызны маданиятына арсарсыз кирген назмучу Къарамуссаны чыгъармаларын да ол къартладан 70-чи жыллада жазып алгъан эди. Къарамусса /тукъуму белгисизди/ XVII ёмюрню экинчи жарымында жашагъанды. Бюгюнлюкге назмучуну жалаңда юч назмусу жетгенди. Алай бу назмулада окъуна биз аны закий назмучу болгъанын эслейбиз, жырчыны поэзия фахмусу, бийик инсанлыкъ сезими туура кёрюнюп турадыла.

Нени юсюнден сагъыш эте эди узакъ ёмюрде жашагъан халкъ жырчы? Назмучу, XVII ёмюрню ахырында халкъыбызны асламын элтген кюйсюз эминагъа налат бере, аны бла бир кезиуде жашагъан малкъар халкъны деменгили уланы Айдаболланы бий Артутайны атын ёмюрлюк эте, кюй къурагъан эди. Кавказны белгили адамлары – Айдабол улу Артутай бла Теймураз I патчахны арасында шуёхлукъну ачыкълай, Къарамусса аланы къадарларыны юсю бла басиянланы бла гюржюлени эрттеден келген къарындаш сезимлерин чертгенди. Закий назмучу малкъар халкъны (ол заманда Малкъар Дюгерде Элхот къабакъдан башланганды) уллу дуняда жерин, аны излемлерин, умутларын баямларгъа итинеди. Къарамуссаны назмулары халкъыбызны адет-тёресинде, къылыгында болгъан ишанланы ачыкълайды. Назмучуну жютю къарамы малкъарлыланы бюгюн да айырмалы этген жарыкылыклары, къонакъбайлыкъ энчиликлерин эслейди.

Айхай, медет, къонакъ алгъан къууаты

Басиянны ашы угъай, чамыды! – дегенди Къарамусса.

Малкъарлыланы юйлерине баш иймеген кирмейди, – деп, сагъынып кетеди дагъыда назмучу. Ол ёмюрледе къайсы халкъ да Акъсакъ Тимур Кавказгъа сынагъан кюйсюзлюкден (ол санда: миллетле Ата журтларын алышдыргъан дегенча) эс жыйып, уллу къыйынлыкъ бла жашауларын къурап

тебиреген кезиу эди. Малкъарны да, адам саны азайып, кесини тюз жерлерин къююп, тау ауузларында от тиргизген кезиую... Быллай заманда уа назмучуну сёзю бютюнда багъалы болуучуду.

«Женубха учуп баргъан зурнукла» деген кюйюнде Къарамусса, башха назмуларындача, халкъына кёл этдиралмагъанды дерге да боллукъду. Ол халкъы бла бирча умутун тас этип, аны бла бирча сарнагъанга ушайды. Къарамуссаны да амалсызлыкъ, кёлсюзлюк бийлейди. Назму эминаны ачы кюнлеринде этилгенин эсибизге алсакъ, аны айтханны кёлю алай нек такъыр болгъанын ангыларгъа къыйын туююдю.

*Эй, Басиянны ташы элтек, чёгю аз,
Аз эсе да, тёзюмю бар, кёлю баз.*

*Эй, Басиянны жолу болур адырлы,
Къонагъы уа ырысхылы, къадырлы...*

– дей эди Къарамусса назмуларыны биринде.

Бу тизгинле эминагъа дери жазылгъанлары себепли, назмучуну кёлю жарыкъды, жашаугъа умуту да уллуду. Къадар аны алыкъын «ийлемегенди» да, къыйынлыкъ бла келиучю мудах сезим да жүрегин бийлемегенди. «Женубха учуп баргъан зурнуклада» ол:

*Эй, сууладан женгил бизни кёлюбюз
Сына, ой, ёмюрле ётелле...*

– деп кюеди, эминадан къырылып баргъан халкъына къарап.

Эски жырла бизге юч ёмюр мындан алгъа ётноп кетген жашауну бетлерин ачыкълайдыла. Жамауат сезим алай бийик эди, жазма болмагъан кезиуде магъаналы информация тас болмаз ючюн ол кюйлени халкъ жырчыла тёлюден тёлюге бир сёзюн да тас этмей ётдюрюрге итингендиле. Аны бла бирге Къарамуссаны поэзиясы онжетинчи ёмюрге ана тилибизни шатыклыгъыны, тазалыгъыны да бир алаMAT юлгюсюдю.

Къарачай-малкъар адабиятны XVI-XVIII ёмюрледе къуралгъан поэмалары (биз алагъа бусагъатда «тарых жырла» дейбиз) халкъыбызны ниет байлыгъыны тауушлукъ бетлеридиле. «Ачей улу Ачемеz», «Къаншаубий бла Гошях», «Сарыбий бла Къарабий», «Бекмырзала, Къайсынла», «Загъаштокъ улу Чёпеллеу», «Мисирбийни жыр», эминаны юсюнден жырла, тукъум жырланы башхаладан эсе иги сакъланган бёлеги. Бу алаMAT жырланы хар бирин бир закий жырчы къурагъаны баямды. Кимле эдиле ала? Къурагъанланы атларын билмегенибизни сылтаун булжута, биз бу жырлагъа халкъ жырла деп къоябыз. Хау, была халкъ жырладыла. Жырлада болгъан суратлау кючню багъалай, аланы таза ниетлерине суююне, ёмюрлени ичинде аяулу этип сакълай эсе халкъ, жыр – халкъ жырды, сёзсюз.

Болсада быллай чыгъармаланы битеу жамауат жыйылып, не эки адам къош болуп къурамаучудула, иш этип. Заман оза баргъаны сайын жырла тюрленирге да боллукъдула, алай тарых жырланы тюрлениулери, сёз ючюн, ийнарланы, жомакъланы тюрлениулеринден башхадыла. Ийнаргъа хар жырлагъан кесинден бир зат къошуу тёре болгъан эсе, тарых жырланы халкъ жырчыла тюрлендирмей айтыргъа кюрешгендиле. Жашыракъ жырчы ангыламагъан жерин буруп айтып тебиресе, къартла аны тюзетмей кюймагъандыла. Халагъланы кёп ийген жырчыгъа жырны айтыргъа эркинлик

берилмегенди. Алай бла тарых жырла кѣп жанындан канонизация кепге киргендиле. Аны себепли биринчи кѳурагъанланы энчи хатлары асламысында сакъланганлай келгендиле.

Кертиди, башда айтылгъан жырла, кѳуралгъан кюнлериндеча турадыла дерге кыйынды, алай хар бир жырны тамалында бир фахмулу назмучу болгъаны уа бюгюн да туурады. Жылла, ъмюрле оза баргъаны сайын бир-бир сѳзле жерлерин алышындырадыла, алай назмуну тизгини, жиги, жырчы халкъ аллында биринчи кере айтханындача, сакъланадыла, биринчи кюннундеча, жыр да жарыкъ неда мудах ауазланы баямлайды. Аны ючюн болур тарых жырланы суратлау амаллары, суратлау онлары да бир бирге ушамагъанлары да.

Аллай юлголеден бек баямы «Къаншаубий бла Гошаях» деген поэмады. Мында тюбеген энчи чыгъармачылыкъ хат башхаладан эсе да теренди эм кючлюдо. Гошаях бла Къаншаубийни къадарларына, таза суймекликлерине жоралап, халкъ кѣп жыр такыгъанды. Аланы хар тюрлюсюн да тинтип, бир бири бла келишдирип, къарт жырчыладан да соруп, сурап, 60-70-чи жыллада Къагъыйланы Назифа поэманы энчи хатын, Гошаяхны хатын, ийнаныулу тохташдыргъанды. Аны юсюнден Къагъыйланы Назифа тынгылы тинтиу бардыргъанды. Къырымшаухалланы Гошаях кѳурагъан вариантын энчилегенди. Биз да алим тохташдыргъан вариантына, кертиси бла да, Гошаяхны чыгъармасынача къараргъа керекбиз. Нек дегенде, бу поэмада назмучуну энчи ауазы эшитилип турады. Ол затха шартла уа поэманы кесинде кѣпдоле.

*Кел, Къарачач, Къара Тауха барайыкъ,
Къаншаубийим келе эсе, къарайыкъ,
Келмей эсе Къара Тауны,
Жилэй-жилэй, эки жарайыкъ ...*

Гошаяхны дастанындан быллай тизгинле халкъ жырлагъа тюрленмей кирип къалгъандыла. Гошаяхны поэмасын башха суймеклик халкъ жырла бла тенгледирсенг, поэтика традицияланы башхалыкъларын эслемей амал жокъду. Гошаях жюрек сырын халкъда жюрюген сарнаулагъа, сарынлагъа да ушамагъан формада айтханды. Фольклор кюйлени алып къарасакъ, аланы авторлары (неда башхала кѳурагъан кюйлени тюрлендирип айтхан жырчыла) тас этген адамларын дуняда болмагъанча ариу, халал, акъыллы, адепли этип суратлайдыла. Аланы жигитлерин бир бирден айырмалы этген шартланы тапхан кыйынды. Гошаяхны кюйюнде уа Къаншаубийни сыфаты бир башха жигите ушамайды, ол, эничленип, инсанлыкъ кѳрюмдюсю ачык кѳуралыпды.

Аны халкъ жырланы жигитлеринден айырмалы этген поэмада кѣп зат барды. Былай къарагъанда, Къаншаубий, аты жырда ъмюрлюк болурча, не жигитлик этмейди, не халкъ ѳкюлю туюнюдо. Поэмагъа кѳре, ол бир суйдюмлю, субай, жигер таулу жашды. Аллаила азыдыла дерча.

Поэма билдиргенге кѳре, бий Бекмырзаны жашларыны арасында Къаншаубий бир жаны бла да къарындашларын озмайды. Таматасы Къамгъутбий жигитлиги бла атын тѳгерекде-башда айтдыргъанды, гитчелери Элбуздукъ окъуна бир иши бла белгиледи – «сабанлада эшеклени сюрюучю»... Жаланда Къаншаубий не иш юсюнде кѳрюнмейди, неда бир жигитлик бла атын да айтдырмайды. Алай поэма ѳломсюз этген жигит Къаншаубийди. Къаншау-

бийни башхаладан суйдюмлю этген а назмучуну анга чексиз суймеклиги. Кязим бошдан айтмагъанды: «Ариу – жүрек суйгенинг», – деп.

Хадажукъланы келинлери бла дагъыстанлы билгич къатын – бу эки тиширыу да Гошаяхдан кем суймейдиле аны. Тиширыулары жүреклерин кесине ол жаланда чырайлы сыфаты бла тарта болмаз эди. Эшта, чырайлы сыфатындан сора да адамлыгъы, тиширыулары ич дунияларына сакълыгъы, ариу тили, адеплиги дегенча алапат халлары аны башхаладан суйдюмлю этедиле. «Келин отоуда къызлары ичги сёзлерин билиучю», – деп айтылады дастанда Къаншаубийни къылыгъыны юсюнден. Бу тизгинледе болур Къаншаубийни кесине тартхан кючню жашырыны.

«Къаншаубий бла Гошаях» деген кюйню бирси деменгили эски жырладан, дастанладан башхалыгъын биз аны ниетинде да кёребиз. Жыр саулай да суймекликге жораланыпды, тиширыу бла эр киши арасында тубеген назик сезимлеге. Ийнарладан, суймеклик жырладан Къаншаубийни дастаны поэма жанрда болгъан энчиликлеге кёре айырмалыды. Суймеклик жырлада бир инсан сезимни юсюнден бара эсе сёз, мында 17-чи ёмюрде жашагъан адамлары къадарлары кёз аллыбызда ётеди, биз тюрлю-тюрлю жашау болумлагъа – къууанчха, суймекликге, гурушхалыкъгъа, инжилиуге, жарсыугъа, зорлукъгъа – шагъат болабыз. Къаншаубий ол кезиуню жырчыларына кюйле неда махтау дастанла такъдыргъан батырлагъа арталлы ушамагъан жигит эди.

Жортуулдан, чабыуулдан айырылмай, ат белинде жашлыкъларын ётдюрген жигитлени къатында Къаншаубий суйдюмлю инсан шартлары бла, бегирек да жумушакълыгъы бла, тиширыула тансыкъ болуп тургъан жигитди. Аны себепли, ол кючлю сезим, ол тансыкълыкълар халкъ эпосха жамауатха къуллукълар этген жигитни угъай, суймекликге табынган Къаншаубийни келтиредиле. Бу шарт а жырны тиширыу къурагъанына бир ишеклик да къоймайды. Гошаях бийчени уллу фахмусу, андан да бийик суймеклиги Къаншаубийни юсюнден мудах кюйню, аны сыфатын да ёлюмсюз эталгъандыла.

Белгили халкъ жырчы, назмучу Мокъланы Зантууду Гошаяхдан бир ёмюр кеч жашагъанды. Аны ючюн болур, чыгъармалары да толуракълар жетгендиле бизге. Башха-башха кезиуледе, башха-башха элдеде жашагъан жырчыла Зантуудуну чыгъармаларын, хазна тюрлендирмей, бирча айтхандыла. Ол жырлары эки ёмюр жашагъанларыны сылтау – жырлада болгъан терен ниетледен сора да аланы уллу суратлау кючлериндеди.

Аты халкъда таймай айтылып тургъанлыкълар, Зантуудуну чыгъармачылыгъы арт жыллагъа дери адабият тинтиулеге кирмей турганды. Аны чыгъармачылыгъын жыйышдырыу ишни Таумырзаланы Далхат тындыргъанды. Жырлары бир бирге тенглешдирип, аланы тегерегинде айланган таурухлары да сюзюп, ол закий жырчыны ёз хатын тохташдырыргъа итингенди. Аны бла да къалмай, жырчыны замандашларыны къадарларын да ачыкълайды Далхат, таурухла онг бергенлерине кёре. Малкъарлы бийле, дюгерли Къаражаулары Сафарали, къабартылы Сары Асланбек, Тау Артыны батырлары, ол кезиуню жигитлери, зорчулары да Зантуудуну жырларына киргендиле. Ала болгъандыла заманны чархын бургъанла, аны ючюн къурагъан эди закий жырчы ёмюрлюк дастанларын.

Зантууду жашагъан заман тукъум жыры тукъум къалагъа тенг болгъан заман эди. Къайсы жыр да тийишли туююл эди тукъум къалагъа. Сёзню ари-

уругу кертилигине тенг болган жырла эдиле ёмюрлюкле. Ахшы жырны ёмюрлюктон ангылаган жамаут жырчыларын аны ючюн сыйлы этгенди. Мокчаланы Зантууду кыраган жырла аллайладыла. Бир сагыш этигиз, ненча тюрлю жамаут болум барды «Бекмырзала, Къайсынла» деген тарых поэмада, ненча жашырын зат, къаллай уста «жаз тилни» хайырланады Зантууду.

Зантууду кыраган жырланы ичинде, («Сары Асланбек», «Занхотлары», «Тазрет батыр», «Къазан улу Жабагы» деген тарых жырланы, Абайланы, Шаханланы, Айдаболланы, Амырханланы тукъум жырларын Зантууду кыраганды деген оюм халкъ ауузунда дайым жюрюйдю) сёз усталыкъ жаны бла кыраганда, бек сейирлиги «Бекмырзала, Къайсынла» деген поэмады.

Жырда Айдаболланы Тазретни, малкъарлы бийни къадарыны юсюнден толу хапар айтылады. Тангкёрдуге тууган Тазрет улу Жабону да (малкъарлыла анга гитчелике къубултуп Забока дегендиле) Тау Артындан келген юй бийчеси анга эки жаш тапханды, ала – Бекмырза бла Къайсын Къоспартыда жашагандыла. Тазрет бий ызындан келген уланларына быллай осуатын къойганды:

*Атангдан къалган малны сен терк жойма.
Къатынынгы ата юйюнде кеп къойма, – деп.*

Жашла ёсюп, жамаутха къошулуп тебирегенде, ала болмаганча жигитле боладыла. Жортуулга, чабыулга да ала къатышмай жыйын чыкъмаганды. Жортуул жырлада жюрюген жорукыга кере, эртте-кеч болса да, ала бир палахха тюшмей амал жокъ эди. Аланы ёттюрлюклерини, «бешкъарышланы» мажарганларыны юсюнден хапар кеннге жайылады. Бир кере Борагъайдан (Къумукъ шаухалладан) -

*Хан къонакъла келдиле...
Ала жесир умут этип келедиле,
Жабоканы жашлары дегенни айтып.
Ол жашла кеслери да аууучу эдиле
Тау артына, аналары да ол жанындан болганды.
Ала айтадыла –
Бусагъатда къышды,
Тапсыз заманда келдигиз.*

Жырда болган тарых турмушланы юсюнден белгили жырчыбыз Отарланы Омар былай хапар айтханды: «Бек ариу кёрдуге къонакъланы да, ауушланы кыар басып, бусагъатда барыр кыарыу жокъду. Сизге былайда эки къарт кызагыбыз барды да, аладан бирин тутдуруп иейик, – экинчи бизге аллын кирик къул болмаз, аталадан къалган мюлкню биз чачсакъ, аталагъа ул болмаз,»– дейди.

*Андан сора айтадыла:–
Жайны болжал этдиле.
Къонакъла ол жууап бла
Юйлерине кетдиле.
Къыш кетди, жаз жетди.
Къонакъла –
Айтхан болжалыбыз келди, дейдиле.*

Жашланы башха тау ауузларындан да нёгерлери болгъанды: Бызынгыдан Аттоланы Гекки, Рахайланы Токъ, андан сора Чегемден, Басхан аууздан – Орусбийладан. Ала эбизелени мындан ары къуууп боладыла. Ауушха жетгендиле да, алайда жукъларгъа, солургъа къалгъандыла. Къайсын, гитче къарындашы Бекмырзагъа, алай айтады:

– Бекмырза, къарындашым, хазна тюшле кёрмегенме, ызыбызгъа къайтып къалырма эдик? – дейди.

...Бир да къалмай ысхылтылы бийчеле

Уллу арбазгъа тизилип,

Анабыз Жаратчаны

Арт этеги юзюлюп.

Анабыз Жаратча баичылыкны айта эди,

Алларында сюзюлюп.

Аллай тюш кёрдюм.

Бекмырза дегенди: «Тюш кёргенбиз деп, Малкъарны ныгъышларына къалай барырбыз?» – деп. Сора ол сагъатдан таудан ары аугъандыла. Анда бир байтал болгъанды. Ол жанына адам ётерик болса, ол байтал, элге чабып, билдирип болгъанды, аллай юйреннген байтал эди. Ол бизден баргъанла билгендиле, байталны аллын тыялмагъандыла. Эл ичинде болгъан адамла жыйылып, алайда уруш баргъанды. Къачып, буз чучхурлу къаяны тюбюне киргендиле да:

Ушкоклагъа окъ салыргъа къоймайды да,

Бош къаллык чучхурну букъусу,

Ай, медет, ол кюн басхан эди

Бий Бекмырзаны ёлюлени жукъусу, – дейди.

Андан сора Лохум сууунда эки агъач болгъанды, юсю бла чабып ётюочю. Мындан бара туруп, ол тура эди. Экинчи бери айланыргъа бизде ёсген эбизе къулладан бири – Геюрге (Георгий) шош баргъанды да, ол эки агъачны суугъа атып жибергенди, ызларына къайталмазча. Бир сёз бла айтсакъ, жюйюсханын сатханды дерге боллукъду.

Къайсынны жел аурууу болуучу эди, – дейди жыр. Ол сууукъда бутларындан тебалмазча болгъанды. Къарындашланы сарыкюлакъ деп бир алаамат бичакълары болгъанды. Аны ышым баууна къысып тургъанды Къайсын. Геюрге, аллына барып:

– Бекмырзаны да ёлтюргендиле, жюйюсхан, деп. Къыйынлык келеди, ёлесе да ёлесе, ол сарыкюлакны манга берсенг эди, сени кёзюнгден кёре туруп эдим дегенни айтханды Къайсыннга.

– Да, Геюрге, хау къолубузда ёсгенсе, гитчеликден бизни да ёсдюргенсе, Тейри, сенде къалсын сарыкюлакъ, – дегенни айтып, уза тады бичакны.

– Тейри, кёзлеринге къарайма,

Сабын кёралмайма, жюйюсхан.

– Да, ма сабын, Геюрге, – деп, ол анга узалгъанлай, сермеп кесине тартып, Къайсын, алайда Геюргени боюнун кеседи.

Жыр Айдаболланы Забока сау заманында къуралгъаны себепли, ол Зантуудугъа асыры ыразыдан уллу жер юлюш бергенди.

Башында айтып кетгенибизча, бийлени тукъум жырларыны бир къауумун къартларыбыз жырчы Зантуудуну чыгъармаларына санайдыла. Аны бла байламлы бир ийнаныулу шарт бюгюннге дери да жетгенди. Зантууду кеси ёзден тукъумдан болгъанлыкыгъа, аны чынтгы фахмусу Абайладан къыз алыргъа себеплик этгенди. Хапаргъа кёре, Сарыбий бла Къарабийни жырын такыгъандан сора, анга къарындашланы аталары уллу ырысхы бергенде, Зантууду Абайлагъа къалынны алай бла тёлегенди.

Бий тукъумлагъа аталгъан тарых жырлада не кёзбау, не мардасыз айбатлау жокъду. Алада хар иш тюз болгъаныча кёргозтюлонеди, сый да хар бийни жигитлигине, адамлыгына кёре бериледи. Ол а реализмге жол эди, фольклор поэтикадан ычхыныргъа болушхан жол. XX ёмюрню аллында Шаханланы Басият жазгъанлай, халкъны тарыхы аны тукъум тарыхларындан къуралады. Зантуудуну жырлары бу сёзлени керттиликлерине шагъатлыкъ эте, тарыхчыларыбызгъа XVIII ёмюрден толуракъ хапар билирге дайым болушадыла. Адабиятчыла уа былада фольклор тёрени энчи хат къалай бла алышындыргъанын эслерге боллукъдула.

Сёзсюз, XVI-XVIII ёмюрледеги ниет хазнабыз, адабият байлыгыбыз башда сагъынылгъан шартла бла чекленип къалмайдыла. Ол хазнаны аслам бетин озгъан заман, хазна ыз къоймай, биргесине алып кетгенди. Бизге жетген суратлау юлголе, назмучуланы атлары бир уллу культураны аз хурттаклары эселе да, ала бизни озгъан ёмюрледе деменгили ниет байлыгыбыз болгъаныны юсюнден айтадыла.

Башха ёмюрлени юсюнден хапарыбыз толу болмаса да, XIX ёмюрню адабиятыны эм жыр культурасыны ышанларын белгилерча толу шагъатлыкларыбыз бардыла. Бизге ол замандагъы адабиятны болумуну юсюнден шагъатлыкъла адамланы эслеринде сакъланган бла бирге 60-70-чи жыллада фольклор бла кюрешген алимлени ишлеринде да бардыла. Аны бла да къалмай, XIX ёмюрню аллындан башлап, Малкъаргъа, Къарачайгъа илмутинтиу ишле бла келген орус, тыш къыраллы алимлени жазмаларында да тюбейбиз. Ол ишни венгерли алим Шарль де Бесс 1828 жылда Орусбийланы Мырзакъулдан халкъ таурухланы жазгъаны бла башлагъанды. Аны ызындан келген алимлени асламы халкъыбызны миллет культурасына уллу эс бурганлары белгилиди.

Бу ёмюрню жырчылары чыгъармачылыкыгъа жолларын халкъ жырланы айтыу бла башлагъандыла. Гитчеликден окъуна ариу ёнлери болгъан жашчыкъла таматаладан эски жырлагъа юйреннгендиле, халкъ жырланы тёрелерине тюшоннгендиле. Жыр культурада тюбеген бир сейирлик ышан барды: сёзге фахмулары болгъан жырчыла артдан артха кеслери да жырла къурап башлайдыла. Кёбюсюнде аланы биринчи жырлары ийнарла неда айтышда жырланган чамла болгъандыла. Ызы бла – суймеклик жырла. Бек фахмулу, билимли, жамауат жашауну халин терен ангылагъанла уа – тарых жырла къурагъандыла. Аллайланы саны аз болгъанды. Жамауатны къайгысын, жарсыуун, умутун фахму жарытхан тизгинле бла айта билген назмучула аз эселе да, ала бизге уллу ниет байлыкны къоюп кетгендиле.

Бюгюнлюкде ачыкъланган шартлагъа кёре, XVIII ёмюрню экинчи жарымында бла XIX ёмюрню биринчи жарымында жашагъан Семенланы Къалтурну чыгъармачылыгы къарачай-малкъар адабият сёзню айныуунда бир магъаналы кезиуню башланууна шагъатды.

Къалтур XIX ёмюрню поэзиясын, жазма культурагъа жууукълаша келген поэзияны биринчи атламырын этдирген назмучуду. Къалтурну юсюнден тынгылы хапарны биринчи кере къарачайлы алим Ортабайланы Римма жазганды. Ол тохташдыргъаннга кёре, фахмулу поэт «18-чи ёмюрню аллында туугъанды, 19 ёмюрню ал жарымында ауушханды.»

Къалтур уучулукъ, мараучулукъ бла кюрешгенди, жигитлиги бла аллына адам жибермегенди. Эсли жаш болгъанды. Къарачайгъа 1808-1811 жыллада жайылгъан кюйсюз эминаны кезиуонде биринчи юйюрюнден 6 сабийи бла юй бийчеси къырылгъандыла. Тамата къызы бла жашы биргесине жайлыкда къалып, эминадан алай бла сакълангандыла. Ол ачы эминаны кезиуонде Къарачайда, Малкъарда да кёп юйюр, тукъум, эл тюп болгъандыла, халкъбызны асламы къырылгъанды. Къалтур, ол заманнга аты айтылгъан жырчы, назмучу, Басхандан Джамагъат элге кёчюп келип къырылгъан Орусбийлагъа, аланы къыйынлы къадарларына жоралап, жыр этгенди. Къалтурну кюйю битеу эминада къырылгъан таулулагъа унутулмазлыкъ эсертмеди, Орусбийланы Элмырза бла Алхасха назмучу ташны, тауну да жилиятады дерчады:

Къан жаугъанды Мухуну башы чатлагъа.

Уллу Тебердини жылытыратхан

Жаш къатынла тул къалдыла.

Гыды ичинде марал, кийик бош къалдыла...

Жырда ананы бушууу алай ачыкъ, терен, кючлю суратланады, кюйню жашланы анасы Уба-бийче къурагъанча алай эшитиледи.

Къарамусса XVII ёмюрню ахырында халкъгъа келген эмина палахны жырчысы болгъан эсе, аны чыгъармачылыкъыны ахыр тизгинлери эмина бла байламлы бошала эселе, Къалтурну да эминаны кюйю бла башланганлыкъгъа, назмучуну къалгъан поэзиясы жарыкълыкдан толуду. Аны айтышлары, суйген къызына къурагъан ийнарлары, чамлары XIX ёмюрню поэзиясыны бек магъаналы бетлеринден биридиле. Къалтурну назмуларында болгъан къудурет аны ызындан келгенлеге суратлау юлгю болгъанды. Ала уа – Дебо улу Кючюк, Къочхарланы Къаспот, Джанибекланы Аппа, Мёчуланы Кязим эм башхала бизни поэзиябызны жангыртып, битеудуния адабиятны бийиклигине жетдиргендиле.

Адабиятны тинтиу жолу бир-бирде сейирлик болумлагъа тубетеди. Аллаи юлгюледен бири Дебо улу Кючюкню (1772-1862) чыгъармачылыкъ къадарыды. Байрамукъланы Дебону жашы Кючюк – Къарачайны белгили дин адамы халкъбызны адабиятында сыйлы жерни алады. Дебо улу Кючюк окъуулу, билимли, эсли адам болгъанды. Тюркге, араб къыраллагъа жюрюп, дин илмугъа терен тюшоннгенди. Меккагъа хаж къылыргъа баргъан кезиуонде ёлгенди. Хасаука къазауатны кезиуонде (1828 жылыны октябрь айында) Кючюк хажи Къарачайны тамата къадиси болгъанды. Бу къазауатны юсюнден Дебо улу Кючюк поэма жазганды. Халкъ аны «Хасаука» бла «Умар» деген эки жыргъа бёлюп айтханды. Дебо улу Кючюкню жырлары биринчи кере «Къарачай поэзияны антологиясында» басмалангандыла. Андан сора озгъан кёп совет жылланы ичинде Дебо улу Кючюкню аты, чыгъармачылыкъы да «къара чёпге» тюшюп тургъандыла. Болсада бир къауум жыл мындан алгъа белгили жырчы, Къарачай-Черкес республиканы халкъ назмучусу Ёзденланы Альберт аны башха назмуларын Къарачайда, Тюркде жерлешлерибизден

жыйышдырып, аны юсюнден хапарыбызны толуга этгенди.

Дебо улу Кючюкню поэзиясы ол жашагъан кезиуню – Шимал Кавказны халкларыны Россейге къошулгъан къыйын кезиуню юсюнден хапарлайдыла. Къарачай – азат жери – кесини эркинлиги ючюн къазауат этгенини, ызы бла аны эсли адамлары уллу къыралны санында жашау тарыхны излеми болгъанына тошюнюу дегенча фикирле аны тарых-философия чыгъармачылыгыны тутуругъуду.

Джанибекланы Къалагерийни жашы Аппа (Къалай улу Аппа, 1864-1934 жылла) жарлы юйюрге туугъаны себепли, гитчеликден сюрюучю болуп, эл малын кютюп тургъанды. Жаш заманында окъуна аны сёзге усталыгы тенглеринден айырмалы этгенди. Ол замандан тебиреп, Аппа, жашауда тюбеген артыкчылыкны кётюралмай, тегерекде-башда байгъа-бийге масхара, самаркъау сёзюн айтып башлайды. Аны ол халын жаратмай, эл башында тургъан къуллукъчула Аппаны ызындан болгъанда, ол, элден кетип, кесине ушаш тынгысыз жашлагъа къошулуп, байла-бийле бла кюрешип тебирейди.

Патчахны мыртазакълары Аппаны ызындан болуп, эки кере тутдургъандыла.

*Къабыргъа элтип, тёрт бюклев тыкъдыла,
Тынчай демейин, бир ишле тапдыла,
Онгда – Мункар, солда – Накир,
Ауузума пашот урдула,
Эки къолума темир тачканы тутдурдула,
Кётюрем болдум, таиш таишдым, кёмюр къаздым,
Ач бёрюлей, жабагъы арталмай къалдым...*

– деп жазгъанды Сибирьде кёрген азапны юсюнден Къалай улу Аппа. Аппа 12 жылны ичинде патчахны тузагъында тургъанды. Алай болгъанлыкыгъа, хорлатмай, жырына кертичилей къалгъанды. Аппаны сёзю, жютю чамы, масхарасы, самаркъауу аны ючюн тохтамагъанды.

Назмучу жаланда бай-бий къауумланы сёгюп турмагъанды (Ким биледи, ол къауум лакъырдагъа, масхарагъа тёзюмсюз болгъан болурму?). Жашауда тюбеген намыссызлыкъ, жутлукъ, женгиллик дегенча тапсыз къылыкъланы Аппа чамны кючюу бла андан да эриши кёргозтгенди:

*Старшина болама дей да Хуке улу,
Сакъланы тарай-тарай тауусду.
Ол умут бла дуниядан ауушду.*

Чамны, масхараны керти да айгъакълау магъанасын кючлер муратда назмучу къуруда башха адамланы тапсыз халларын сёгюп турмай, кесини юсюнден да бир зат айтыргъа тийишли эди. Къалай улу Аппа кеси халына да жютю кёз бла къарап, бирде къылыгына чам тизгинле къурагъанды:

*Айры баулагъа ётгенди
Кютюш айылны хапары.
Босагъагъа шлингенди,*

Хой, маржа, ычхыналмайды Аппаны шалбар сампалы.

Назмусунда былай айтханлыкыгъа, Къалай улу кеси хар жаны бла да тизгинли инсан эди. Назмучуну масхарасындан, бедешинден къоркъуп,

кёпле аны кенгден эслегенлей окъуна тизгинлерин жыйып, эс алып, аны къатында кеслерин тап жюрютюрге кюрешгендиле.

Аппа Сибирьден къайтхандан сора къошдан къошха, тойдан тойгъа, элден элге кёче, алай кечингенди. Хар жерде анга жарыкъ тубегендиле, Аппа айтхан эски жырлагъа, аны лакъырдасына, чамына тынгыларгъа суйгендиле.

Къарачай-малкъар адабиятда, маданиятда да Къалай улу Аппаны аты жаланда назмучулукъ бла байламлы туююлдо. Ол гинжи сахначылыкъ бла да атын айтдыргъанды. Гинжи сахначылыкъ бизни маданиятыбызда бурун заманладан бери келеди. Аппа ол иш бла кюрешгенлени бек кечлеринден эди. Гинжилени Аппа кеси агъач бутакъчыкъладан, кийиз кесекледен, халыла бла чалдишдирип, журунчукъладан кийимле тигип, алай ишленди. Аны «сахнасында» жигит жашла, ариу къызла, эринчек кишиле, къылыксыз къатынла, байла, мырзазакъла, къойчула, сюрюучюле – хар бири ёз сыфаты, ауазы бла ойнагъанды. Бирде гинжилени тепсетип, аякъ бюкдюрюп, жырлатып, айтыш айтдырып, алай жюрютгенди. Аппа гинжилени агъач кюбюрчекде айландыргъанды. Кюбюрчекни ачса, аны башы сахна болуп къала эди. Гинжи сахнасында Аппа гитче пьесала салгъанды, жыр оюнла кёргюзтгенди. Оюнларында гинжилеге Аппа кеси къурагъан самаркъауларын айтдыргъанды. Кёбюсюнде ала бийлеге-байлагъа къажуа келе эдиле. Аны ючюн ол къауум Аппаны тутсала, чынг аллын гинжилерин бла кюбюрчегин кюйдюргендиле. Къалай улу уа гинжи кюбюрчегин жангыдан къурагъанды, оюнларын жангыдан кёргюзтюп, халкъдан ыразылыкъ алгъанды.

Къалай улу Аппаны юйюрю, юйдегиси болмагъанды. Бир кезиуде Аппа къатын алыргъа мурат этеди. Сагъыш эте кетип, ол зат анга келишмегенин ангылайды да, баш азатлыгъын сайлайды. Аппаны ол сагъышларыны юсюнденди «Юйдегиленсем» деген назмусу.

Къалай улу Аппаны кёп назмусу, чамы фольклоргъа сингип къалгъанды. Аппа чам-лакъырда, масхарадан сора да ийнарла жарашдырыргъа уста болгъанына аны «Сокъур туююлме, кёреме...» деген назмусу шагъатлыкъ этеди. Бу кезиуде поэтни суймеклик сезими жумушакъ, къайгъырыулу болгъаны ачыкъ кёрунеди. Назмучу суйген къызын кюн тыякъгъа тенг этеди, къадарын Аппа бла бир этсе, къыйналырыгъын ангылата, аны аяп, ёз сезимин да тунчукъдурургъа кюрешеди.

Жыйырманчы ёмюрге дери къарачай-малкъар поэзияда улуу жерни айтышла аладыла. Аты айтылгъан жырчыла, хапарчыла, чамчыла бир бирлери бла эришип, бир затны юсюнден кеси оюмларын суратлау сёзню юсю бла айта болгъандыла. Къалай улу Аппаны чыгъармачылыгъында да айтышла белгили жердедиле. Тойлада, къош, чалгъычы жыйынлада жыр тиргизилген жерде айтышла къыза эдиле. Жырчыла бир затны чурумгъа тутуп, аны юсюнден ким жютю да, женгил да айталыр деген эришиуге кире эдиле. Аллай бир айтыш Аппа бла Гогуйланы Ахлау деген бир жашны арасында бардырылгъанды. Аппа, жашны сёзге чемерлигине къууанып, бу айтышда кесин хорлатханнга санагъанды. Багъыр улу Къаспот бла бардырылгъан айтышха уа Аппаны ёз усталыгъына къарамы башха тюрлю эди. Аланы арасында бардырылгъан айтышдан бюгюнлюкде жаланда бир ненча тизгин сакъланганды.

Сен Багъыр эсенг, – мен – Къалай.

Сен къалай эсенг, мен – алай,

– деп танышханды Аппа Къаспот бла. Ала кечени узунуна айтыш къурагъандыла. Къошха жыйылгъанла Къаспотну хорлагъаннга чыгъаргъанда, Аппа ол оюмгъа бой салмагъанды да, былай жууап бергенди:

Къабыргъада къалайла,

Жетмегенге жалгъайла.

Къалай улу Аппадан Багъыр улу Къаспотну сайлайла.

Огъай, ол тюз туююлдо,

Аны къонакъды деп сыйлайла,

Мени: «Хорлатдынг», –

Деп къыйнаила.

Ашхамдан танг аласына дери бардырылгъан айтышдан бу гитче юзюк къалгъаны кирик, Аппаны уллу чыгъармачылыгъындан да бизге аллай гитче юзюк жетгенди дерге боллукъбуз.

Къалай улу Аппаны чыгъармачылыгъын халкъ саулай да аууздан кетермей сакълагъанды. Биринчи кере аны «Бырмамыт башын сайладыла» деген назмусун Хубийланы Ислам (Къарачайлы) «Революция и горец» деген журналда басмалагъанды. Ызы бла, 1962 жылда Аппаны бир къауум назмусун «Къарачай поэзияны антологиясында» бередила.

Къалай улу Аппаны назмуларында болгъан чам, масхара заман оза баргъаны сайын мутхуз болмай, къуралгъан кюнлериндеча, адамлагъа жарыкыкъ келтиргенлей, сагъыш да этдиргенлей турадыла. Аны поэзиясы онтогузунчу ёмюрдеги ана поэзиябызны бир айырмалы бетиди, бир башха назму хатха ушамай, кесичалай къалады.

Къарачай-макъар халкъны белгили назмучулары, жырчылары айтхылыкъ суймеклик жырланы авторларыдыла. Аланы ичинде Къочхарланы Къаспотну (1818-1940) суймеклик дастанлары – «Айжаякъ» бла «Хорасаны» поэзиябызны бек алапат бетлеринденди. Къаспотну поэзиясы ХХ ёмюрдеги къарачай-макъар поэзияны жангы айныу жолун белгилегенди дерге боллукъду. Ол бизни назму сёзюбюзде лирика сезимлени кенгертгенди, тил байлыгъыбызны теренлигин, жютюлюгюн, суратлау кюнчюн тынгылы баямлагъанды.

Къарачайда Къаспот, Малкъарда Кязим – эки закый назмучу бир кезиуде жашап, халкъыбызны сёз маданиятын бирча фахмулу айнытхандыла. Аланы жырлары, назмулары жюзден артыкъ жылыны ичинде халкъыбызны сёз усталыгъында энчи жерни алгъанлай келедиле. Алийланы Бабланы жашы Умар аланы халкъыбызны культурасында жерлерин белгилей, былай жазгъанды: «Минги Тауну эки тёппесича, Къочхарланы Къаспот бла Мёчюланы Кязим Къарачайда, Малкъарда жазычуланы тёппелеридиле».

Къаспот сагъынылса, бек алгъа аны суймеклик дастанлары «Хорасан» бла «Айжаякъ» эсибизге келедиле. Суймеклик назмула, поэмала, жырла бла бай адабиятыбызда ол теманы айнытыр ючюн бек уллу фахму керекди. Сёзсюз, Къаспотну ёлюмсюз суймеклик дастанлары, тарых жырлары не жаны бла да айырмалыдыла, алада болгъан сёз байлыкъ, ниет ачыкылыкъ халкъыбызны терен ниетлерин ачыклайдыла.

Гитчеликден Къаспот жашауда тубеген жарсыулары, тенгсизликни,

уцулукьну ангылап, кюйюп тургъанды. Эсли болгъанда уа ол затланы юсюнден кесини жырларында айтханды. Къаспот жаш заманыны кёп жылларын Малкъарда ётдюргенди, ц-диалектде сёлешгенди, уллу назмучулада болуучусуча, халкъыбызны эки къанатын да бирикдиргенди, маданият бирликни сакъларгъа кесини юлюшюн къошханды.

Къаспот Къалтурну шекиртиди, ол сабий заманында деменгили жырчы Семенланы Къалтурну къатында туруп, андан жырлагъа юйреннгенди.

Къаспотну чыгъармачылыкьы жашауда тенгликни кюсеген назмуладан, суймеклик, тарых, самаркъау жырладан, суймеклик поэмаладан къуралады. Бир къауум халкъ жакъчыланы юсюнден жырланы (Баракъ, Гапалау, Къанамат, Жандар, Жанболат) Хабичланы Магомет Къаспотнукьулагъа санагъанды. Алай бу затха сагъыракъ къараргъа тийишлисини юсюнден Ёзденланы Абугъалий энчи чертгенди.

Къарачай-малкъар халкъгъа бусагъатдагъы жазма Совет власть бла бирча келгенди. Кёп ёмюрлени жазмадан айырылып айныгъан адабиятха ол къадарны бек уллу саугъасы эди – закый назмучуланы чыгъармалары энди ёлюмсюз боллукъ эдиле. Алай болгъанлыкьгъа, 20-30-чу жыллада эски къарачай-малкъар адабиятны бетлери толу ачыкъланмай къалгъандыла. Бу жыллада белгили халкъ жырчыланы, назмучуланы жалаанда эски жашауну сёкген чыгъармаларын басмаларгъа ёч эдиле. Аны бла да къалмай, халкъ жырчылагъа ёмюрде этмеген ишлерин этерге тюшеди – таматаланы, къулукъчуланы, къырал башчыланы махтагъан назмуланы жазаргъа. Анга кёре уа аланы башха, уллу суратлау магъаналары болгъан чыгъармалары зарфха урулмай, тас бола эдиле, неда фольклор хазнагъа къошула эдиле. Къочхарланы Багъырны жашы Къаспотну (1834-1940) чыгъармачылыкьы ол болумгъа тюшген эди. Назмучуну 80-жыллыкьына дери къурагъан назмуларыннан, жырларыннан, поэмаларыннан бюгюн бизге бек азы жетгенди. Ала толусунлай Багъыр улу Къаспотну сау кёзюнде жазылмагъаныны сылтаулары башда айтылгъандыла. Алай аны алаамат жырларын халкъ ёнюнде, жюрегинде сакълап, жюз жылдан артыкъ жюрютеди. «Хорасан» бла «Айжаякъ», «Эски аскерчиле», «Сандракъ», «Ёксюз гылыучукьгъа», «Кавказ таула» нарт сёзлеге тийишли айтыулары Къаспотну уллу фахмусуну бизге жетген ажымсыз шагъатларыдыла.

Бусагъатда халкъ жыргъа бурулуп къалгъан «Айжаякъны» Къаспот ХХ ёмюрню аллында къурагъанды. Алай назмучу бу жырны жашауну ахыр жылларына дери айта, жангы тизгинле къоша, тюрлендире тургъанды.

Айжаякъ, жырынгы жырладым,

Ал тишлерим тюшгюнчо... – дейди Къаспот.

«Къаспот келсе, сау эл юсюне басынып, эки-юч кюнню жырлап тура эди, – дейди эсгериулеринде Ёзденланы Абугъалий.– Джалзыкьда, бизни тийреде эки гитче къарындашы – Оча бла Гитче – жашай эдиле да, алагъа таймай келиучен эди. Аладан да бек Доттайланы Ахматны – жырчы нёгерин унутмай эди...»

Абугъалий айтханнга кёре, ол «Айжаякъны» Къарачайда биринчи болуп, Къаспотну кесинден юйренип, айтып тургъанды. Жыр алгъа Абугъалий айтханча къысха жырланнганды, ызы бла Къаспот аны узун этгенди. Халкъ да эсинде къысха тюрлюсюн тутханды. Жырны къысха тюрлюсюн Малкъарда

да суйноп жырлагандыла.

Къочхарланы Къаспот, халкъ анга «Багъыр улу Къаспот» дегенди, ишек-сиз, уллу жырчы, назмучу эди. Ол кесини жырларын уста айтханды. Аланы бизге барысы да жетмегенликге, сакъланган кесеги окъуна аны сёзге закий-лигин, табиьгъат чомарт берген уллу фахмусун ачыкълайды.

Къалай улу Аппа, Къочхарланы Къаспот бла бир кезиуде Къарачайда халкъыбызны деменгили уланы Кърымшаухалланы Пашаны жашы Ислам (1864-1910) жашаганды. Назмучу, суратчы, жарыкъландырыучу Кърымшаухалланы Ислам анга къадар берген кезиуню халкъыны кёп жарысууна жараганды.

Ислам Орусбийланы Мырзакъулну жашы Исмаилны эгечинден тууганды. Анасы ёлгенден сора Исламны сабий жыллары Огъары Басханда ётгендиле. Исмаилны жашлары Сафарали бла Науруз эм Орусбийланы башха жашчыклары бла бирге Ислам да арабча окъургъа, Къураннга, орус тилге юйренгенди. 1877 жылда Исламны ата жуууклары Ставрополь гимназиягъа окъургъа саладыла. Эки жылдан сора Ислам Петербургда патчахны энчи аскерине («Конвой Его Императорского Величества») къуллукъ этерге кетеди. Беш жылны ол Россейни ара шахарында жашаганды. Бу жыллада Ислам Орусбийлагъа къонакъгъа келе туруучу алимле, маданият къуллукъчула бла байламлыкъ жюрютеди.

Намула, хапарла, тамсилле жазып Кърымшаухалланы Ислам гимназияда окъугъан кезиунюнде башлагъан эди. Биринчиден, Ислам Иван Крыловну тамсиллерин къарачай-малкъар тилге кёчюреди. Ол иш Исламгъа суратлау усталыкыны дерси эди. Аны кёчюргенлерин халкъ бек жаратханды. Ызы бла тамсиллени Ислам кеси да жазып тебирейди. Аны тамсиллери ачыкъ, жютю сёзю бла, адамны болмачы затлагъа берилгенине айыбы бла энчидиле. Ол хыликъкъ этмей, айып этеди, аны ючюн болур, сёзю жютю эсе да, эс тапдыргъан болмаса, ачыуландыргъан этмегени.

Петербургда къуллукъ этген жылларында ол къарачай-малкъар тилде «Анда бла мында» деген ат бла уллу повестьни жазганды. Повестинде Ислам Петербургда бла Къарачайны бир элинде жашауну тенглешидиреди. Повестьни окъугъан, анга тынгылагъан адамла бир аууздан жазыучуну суратлау усталыгын чертгендиле. Исламны повести саулай сакъланмаганды, Андан бир юзюк Парижде чыкыгъан «Мусульманин» журналда басмаланганды. Ол журналны себебинден Исламны дагъыда бир къауум жазмасы сакъланганды, алай кёбюсю уа тас болганды, Ислам ёз тилинде жазгъан назмулары, тамсиллери фольклоргъа сингип къалгандыла. Жаланда бир къауум чыгъармасын аны жуууклары, тенглери къол жазмалада сакълагандыла.

Кёпле Исламны тамсиллерин кёлден билгендиле, жазганны атын а унутхандыла. Сёз ючюн, аны тамсиллери Малкъарда кенг белгилдиле. Илму-излем институтну архивинде Шахмырзаланы Саид жазып алгъан «Къонакъгъа барыу» аты бла, халкъ чыгъармача жюрюген «Бёрю бла киштик» деген тамсилни бир кесек тюрленнген вариантыды. Ол тамсил биринчи кере Биджиланы Асхатны «Билим» деген окъуу китабында басманы кёргенди. Шахмырзаланы Саидни хайырындан Исламны дагъыда «Пил бла арслан» деген тамсили бюгонлюкде бизге жетгенди.

«Къарачай поэзияны антологиясында» (1962 ж.) Кърымшаухалланы Исламны «Фатяны альбомуна» деген назмусуну бир ненча тизгини бар

эди. Назмуну толусунлай Исламны эгечи Фатиматдан (назму анга жораланган эди) жазып алып, Шаханланы Басиятны жашы Тимур энчи архивинде сакълагъанды. Заманында жыйылып, китаплагъа кирмегенлерини хатасындан, Исламны кёп ёлюмсюз тизгинлери ажашхандыла, сураглары уа иесин тас этип турадыла.

XIX ёмюрде къарачай-малкъар поэзияны юч деменгили назмучу айнытханды – Кязим, Аппа, Къаспот – аланы чыгъармачылыкъ хазналары да иги сакъланып, халкъгъа баям болгъанды. Болсада бу назмучуланы къатында, аладан алгъаракъ неда ала бла бир кезиуде жашагъан дагъыда талай назмучу болгъанды. Алчагъырланы Гычы, Сылпагъарланы Хако, Аджиланы Таулан, Байчораланы Шаке, Бытдаланы Къасым, Байчораланы Дауле, Кипкеланы Тогъузакъ, Байсыланы Капаш, Кърымшаухалланы Ислам, Хачирланы Юсуф, Чабдарланы Сюлемен – бу толу болмагъан тизмедеги назмучуланы талай жырлары, зикирлери, назмулары бизге дери халкъ ауузунда, къол жазмалада келгендиле.

Акъбайланы Исмаил, Семенланы Исмаил, Будаиланы Хусей, Ёзденланы Абугъалий къарачай-малкъар адабиятха XX ёмюрню ал жылларында келип, пролетар жазыучула бла бир чакъда жазыу ишни бардыргъанлыкыгъа, миллет поэзияны совет тёлсюнден айырмалы болгъанлары эм эрттегили назму төрелени айнытханлары себепли, аланы да төрели къарачай-малкъар адабиятха къошаргъа тийишлиди.

Атлары унутула баргъан халкъ жырчыланы, назмучуланы – Шауайланы Дауутну, Къудайланы Нухну, Согталаны Бижатны, Ахметланы Локъманны, Уяналаны Шахийдатны, Биттирланы Тебону, Шауаланы Хажимырзаны эмда кёп белгисиз назмучуланы жырлары, зикирлери, дастанлары ол эски адабият төрелени кеминде айнып, маданиятыбызны бир белгиле бетлери болгъандыла.

Алай бла эски къарачай-малкъар поэзияны бек иги сакъланнганы аны XIX ёмюрде жазылгъан кесегиди. Ол а китап басманы къуралгъаны бла байламлыды дерге керекди. Алай, жарсыугъа, ол кезиуде жашагъан назмучуларыбызны чыгъармалары да окъуучулагъа бирча толу жетмегендиле. Совет къыралда XIX ёмюрню поэзиясындан, 20-чы жылладан тебиреп, 80-чи жыллагъа дери, жаланда эски жашауну сёкген назмуланы басмаларгъа сюйгендиле. Дин назмулагъа уа жол кесилип эди: аланы не тинтиулеге къошмагъандыла, не басмадан чыгъармагъандыла. Совет властьха аз да къаршы тургъан назмучуну уа атын къара чёпге тюшюргендиле, жазгъанларын да зарфха уругъа эркинлик жокъ эди. Аны бла да къалмай, бий, бай тукъумладан чыкыгъан назмучула да тюшгендиле ол болумгъа. Сёз ючюн, Кърымшаухалланы Исламны назмуларындан, тамсиллеринден, хапарларындан 20-чы жыллада жаланда экиси – ала да къысхартылып – басмаланнгандыла. Аны хатасындан окъуучугъа Исламны уллу чыгъармачылыкъ хазнасындан бюгюнлеге дери бир аз кесекчиги белгиледи.

Къарачай бла Малкъарны XIX ёмюрню ахырында XX ёмюрню ал жылларында жашагъан назмучуларыны араларында Кязимни чыгъармачылыкыгъы жазма адабиятха толу къошулгъанды дерге керекди. Назмуланы, поэмаланы сакъланыууну баш сылтаун Кязимни чексиз фахмусуну нюрюнде «кёрюрге» боллукъду. Андан сора да закий назмучубузну чыгъармачылыкыгына эс да буруп, аны теренлигин, байлыкын да ангылап, халкъгъа баям этерге заманын-кючюн аямагъан Къулий Къайсынны атын уллу хурмет бла айтыргъа

тийишлиди. Урушха дери окъуна Къайсын – ол сагъатда жыйырмажыллык жаш адам – Кязимни кесинден назмуларын жазып алып, биринчи китабын чыгъарыргъа болушханды. Кязим кеси окъуулу адам болгъаны себепли, назмуларын дефтерлеге не кеси жазып, не сохталары жазып алгъанлары да аланы кёбюсюн сакъларгъа онг бергенди. 70-80-чи жыллада Къайсынны башламчылыгы бла Илму-излем институт Кязимни чыгъармачылыгын тинтип тебирейди. Аны назмуларын бла поэмаларын эки китап этип, Тёппеланы Алим 1989 жылда басмалагъанды.

Кязимни биринчи назмусу къайсы болгъаны, къалай бла, нени юсюнден къуралгъаны да белгили туююлдо. Тёппеланы Алим Кязимни биринчи назмуларына «Къар жауады, борайды...», «Апсаты» дегенча халкъ назмулары санайды. Болсада бу назмула халкъгъа бек эрттеден белгилидиле. XIX ёмюрню 70-чи жылларында «Апсатыны» юсюнден жыр, эски жырладанды деп, Орусбийланы Исмаил орус композитор С.И.Танеевха билдиргенди. Танеев С.И. ол затны юсюнден «О музыке горских татар» деген жазмасында хапарлайды (1886 жылда басмалагъанды). Ызы бла, «Апсатыны» XIX ёмюрню 80-чи жылларында Орсубийланы Наурузну дефтеринден алып, Н.П.Тулчинский «Терский сборникде» (1903 жылда/ басмалагъанды). Алай бла, Кязимни жыл санын эсге алсакъ, «Апсаты» басманы кёрюп, алимлеге белгили болуп тебиреген заманда Кязимге 14-15 жыл бола эди. Аллай жаш адам «Апсатыча» терен мифология магъанасы болгъан жырны къуарына ийнаныргъа къыйынды, башха болумланы айтмай къойсакъ да.

Кязимни биринчи назмуларыны юсюнден соруулагъа тынгылы жууап тапхан тынч туююлдо. Алай, назмучуну чыгъармачылыгыны юсюнден айта туруп, аны бла байламлы бир къауум оюмну ачыкъламай кетерге жарамаз. Бюгюн бизге жетген назмуларыны энчиликлерине кёре, Кязим суймекликге аталгъан 14 лирика назмусун жыйырмажыллыгында къурагъан болур. Кязим аланы къурагъан кезиуде окъуна халкъыбызны ниет тёрюне тийишли болгъан керти поэт келгенине назмулада баямланган усталыкъ шагъатды.

Кязимни ал назмулары халкъ поэзияда кенг жайылгъан суймеклик ийнарагъа ушагъанлыкыгъа, аладан узакъ кетгенлерин кёрюрге къыйын туююлдо. Къарачай-малкъар, къумукъ, татар, ногъай, къырым татар эм башха тюрк халкъланы ёмюрледен келген кёлден чыгъармачылыкларында ийнар айтышланы жери бек уллу эди. Тойда, сабанда, биченде, къошда, байрамда, къурманлыкда жаш адамла бир бирге жүреклерин жыр бла ачхандыла, айтышла бардыргъандыла. Болса да, адетге кёре, суймекликни юсюнден ачыкъ айтыргъа жарамагъаны себепли, аны жырда «жаз тил» бла билдиргендиле. Эрттеден келген бу поэзия болумну кесини энчи ызы барды – жаш адамланы жүрек сезимлерини юсюнден айтыр ючюн алгъа, бир башха затны сыфатын къурап, – жырны башларгъа сылтау излей эдиле. Суйгенлени тыш халларына, кийимлерине, атына, итине дегенча неда табийгъат болумла бла тенгleshдирирча бир чурум табып, кёбюсюнде ийнарны алай башлагъандыла. Ол зат фольклорну кесинде да ачыкъланганды. Бу тёрени юсюнден бир ийнарда быллай тизгинле тубейдиле:

*Орамны ёрге келеди, ой, ой,
Къарасы болмай, акъ тана.
Мени суйгеним келе турады,*

*Ариулугъуна махтана, -
деген ийнаргъа экинчи айтышчы жууабында:
Сени суюгенинг келе эсе,
Ариулугъуна махтана.
Суюгенинги юсюнден айта турганлай,
Неге керекди акъ тана? – дейди.*

Дайым жюриютюлген төре – ийнарчы энчи сезимин толу ачыкъларгъа итинмейди, аны себепли, лакъырдааны терк-терк хайырланады. Тынгылагъанла аны жашырын сезимин ангылап къоймаз ючюн этилген мадарды бу. Жюрегиндегин а суюгени бла бетден бетге къалып ачаргъа боллукъду. Ийнарла чамдан, оюн къаргъышдан, кюлкюден, лакъырдадан толудула. Андан башха бир таймагъан шарт – жырчы суюген къызыны сурагын башхаладан энчи этерге итинмейди. Ол «сенден ариу, субай, огъурлу, чырайлы жокъду» – деген фикирни къатлап-къатлап турады. Кязим а былай айтады:

*«Сенден ариу жокъду», – деп,
Жаш къызыны терилтмегин.
Шекер да, бал да татлы, -
Ариу – жюрек суюгенинг!*

Кязимни суюмеклик назмуларында башында сагъынылгъан ийнар шартла жокъну орунундадыла. Биринчи назмулары окъуна терен магъаналы оюмладан, эриулю, жан аурутхан мудахлыкъ сезимледен толудула. Халкъ жырлада тюбеген «женгиллик» алада арталлыда эсленмейди.

Поэтни суюмеклик назмуларында къаяла, тенгиз, жулдузлу кёк да аны жюрек сырына тенгдиле. «Къая зынгырдаун эшитеме, сени чакъырсам», «Сени жилягъан тауушунгу эшитеме мен къаялада»... Быллай тизгинле поэтни суюмеклиги, къаялача, деменгили, алай, алагъа ушаш, тынгылауну ийип турургъа, жюрегине «кишен салып» кечинирге къалай къыйын болгъаныны юсюнден хапарлайдыла. Кязим, суюген къызыны мудах сагъышларын ангыларгъа итине, аны да кесича термилген сунады, кесича жюрек сырын къаялагъа шыбырдагъанча ангылайды.

Биз билгенден, XIX ёмюрде къарачай-малкъар адабиятта Кязимча суюмеклик назмула бир киши да жазмагъанды. Жырчыла, назмучула уллу жырла, дастанла къурап, сезимлерини юсюнден айтхандыла, Кязим 8-12 тизгинли къысха назмуларыны хар биринде суюген къызыны энчи сыфатын, къылыгъын, халын кёз аллынга келтиргенчады:

*Бели инчке – субай назы,
Агъачы – тюз, къара – къашы!..
Кёзю – къара, бою – субай,
Тангны Чолпан жулдузунлай.*

Къанын, жанын да суюмеклик бийлеген жаш, жашауда болуучусуча, айтырын-къайтырын унутуп, армау болуп турады, ол таза сезимни тузагъына тюшюп:

*Элифледен жангылама,
«Мим» жазсам да, «лам» сунама,
Этерими унутама,*

Мен былай болуп турама, – дейди.

Назмучу намысха-төреге бой салып, жүрек сезимин кишенлеп, өз халын да кепге жыйып туруп акыйл этсе да, кёбюсюнде аны ол сейир сезими хорлап, аны оноундан чыгып, кыагытха назму болуп тюшеди:

*Атанг келди да гюрбежиге,
Атына кишен ишетди.
Аны биргесине юйюне
Мени жүрегими да элтди.*

Кязимни сыймеклик назмуларыны юсюнден айта, Кыйсын бир затны чертеди: «Сиз Кязимде не булбулну, не гюлно кёрлюк туююлсюз. Кязимни поэзиясы Шарк адабиятха жыйылган кёзбау, татлы сёзледен, сезимледен кенгди».

Кертиди, бу назму кыаумда да Кязимни сезими бийик, кирсиз, ачык илишанланы жүрютеди. Кука сёз, сер ийнакылау дегенча затла Кязимни назмуларында арталлыда жокдула.

Кязим сыймекликни дуня тутурукларындан бирине санайды, аны тенгизге ушагады, өз жүрек сезимин а – кыйыкыгя:

*Санга кыйык бла баргя
Умут этгенем. Кыйыгыым
Тюбю башына бурулуп,
Мен жарты жолда кялдым.*

Бу назмуланы ал тизгинлери окуна Кязим, сыймеклик сезимни ачыклар ючюн, энчи ён тапханын кёрюзтедиле: «Арбазынга кырай озама», «Аллах бизге сыймеклик жазды», «Тели болуп жулдузлагя кырайма», «Салам жаздым санга артык», «Кырап турдум баргянынга...»

Сыймекликни юсюнден Кязим «Бузжигит» деген поэмасында да жазганды. Мында ол кесини энчи фахмусуну элпеклигин баямлайды. Анга дери жүрюген шарк поэзия төрелени байыкдыра, башхалагя ушамагян чыгярма жазганды.

Сыймеклик жыраланы кёпле жазгандыла. Алай назму дегенни бюгон биз жүрютген магъанасында чынг алгя кырагян Кязим эди. Аны биринчи назмулары макъамсыз болур эдиле деген оюм андан болмаз. «Назмугя» дери да озгян ёморледе макъамсыз чыгярмала жүрюгендиле – чамла, тамсилле, сабий назмучукла. Ала тыш кёрюмдюлерине кёре (рифма, ритм жаны бла), сёзсюз, назмула эдиле. Алай философия жүкню кётюрген, назмучуну сагышларын баямлагян чыгярмала – назмула, балладала уа жангы заманны кёрюмдюсюдөле.

Миллетни миллет этген аны жашауну хар ёзегинде да тюбеген усталарыдыла. Ала чыгярадыла халкыны бетин. Аны бла бирча аллай адамлагя бек уллу жүкню кётюрюрге да тюшеди. Тарыхны аллында жууаплылыкны толу ангыламагян «халк адамы» деген сыйлы атха тийишли болаллык туююлдо. Кязимни кядары ол оюмну ачыклагян бир бийик юлгюдо. Аны Аллах берген фахмусу назмучулукда кесине жер тапхан эсе, аны тюз ниети жамауатны жарсыуларын, халкыны келлик заманнга умутларын тенден кёрген эсе, сора ол чынтты халк адамыды.

Халк бюгон-бюгече да Кязимни назмуларын, зикирлерин, сыймеклик

дастанларын, басма болмагъан замандача, кёлден айтады. Фохмуну не ёнчелерге, не тенгледирирге жарамаз. Алай башха назмучуларыбызны да чыгъармачылыкларына Кязимни жазгъанларынача къараргъа XX ёмюрню 30-чу жылларында онг болса эди, бюгюн биз, XIX ёмюрде жашагъан закий назмучуларыбызны битеудуния поэзиягъа къошуп, ёхтемленирик эдик. Не Кърымшаухалланы Исламны, не Джанибекланы Аппаны, не Акъбайланы Исмаилны, башхаланы айтмай къойсакъ да, алыкъа толу китаплары жокъду. Бизге жетген юзюклеге кёре уа, ала уллу назмучула эдиле.

XIX ёмюрде миллет поэзияны айнытхан назмучула озгъан заманлада халкъ жигитлени махтагъандыла, суймеклик жырла, кюйле къурагъандыла. Аны бла бирча сюжет чыгъармала да жазгъандыла. Ала кёбюсюнде эки суйгенни къадарларыны юсюнден, чабыуулдукъну, халкъ жигитлени юслериндендиле. Аланы ичинде бек иги сакълангъанлары суймеклик дас-танладыла. Къалтурну Хаммесейге аталгъан жыры, Къаспотну «Хорасаны» бла «Айжаягъы», Чагъарланы Томайны «Акъбийче бла Рамазаны».

Чагъарланы Томайны суймеклик дастаны халкъыбызда кёлден айтылып бюрюген назму тёрелени ахыр бетлеринденди дерге керекди. Томай уста жырчы болгъанды. Аны бла да къалмай, ол кеси жырла къурагъанды. Аланы ичинде «Акъбийче бла Рамазаны» бек белгилиди. Эки суйгенни термилиуоне, эриуло къадарына жоралап къарачай – малкъар халкъ аслам кюй къурагъанды. «Акъбийче бла Рамазан» да аллай кюйлени бек аламастарынданды. XX ёмюрню ал жылларында Теберди элде эки жаш адам – Рамазан бла Акъбийче (тюз аты – Болурланы Хапизат) бир-бирлерин суйгендиле. Рамазан жигер, мадаруулу жаш болгъанды. Алай болса да, Акъбийчени ана къарындашы Юнос (жырда аты – Къачхан), тукъум ёзден туююлдо деп, аланы юйленирге къоймагъанды. Жаш суйген къызын алып къачады. Ташкёшор элде суйгенлени ызларындан жетип, Акъбийчени сыйырып, бир тар отоугъа атып, къамичиле бла туюгендиле. Акъбийче, зорлукъну кётюралмай, ёлюп кетеди. Ол ёлгенден сора шерият сюд этип, къызын атасын-анасын жууапха тартып, Рамазанни аллай бир сындыргъанлары ючюн гитче къызларын Устаджанны Рамазаннга бердиргендиле. Артда Рамазан бла Устаджан Тюркге кечгендиле, туудукълары бюгюн да Тюркде жашайдыла. Бу зулму ишлени юсюнден Томай къурагъан жырны башха вариантлары да барды. Жыргъа кёре, аны къурагъа Рамазан кеси да къатышханды.

Суймеклик жырла бла ийнарланы халкъны кёлден чыгъармачылыгъында энчи жерлери болгъанды. Бир талай ёмюрню бу жанр кеси ызын да тохташдыргъанды. Ийнарла бир ненча тюрлюдоле – суймеклик жырлагъа ушагъан, айтышла, тюпсюз-башсыз ийнарла. Белгили назмучула къурагъан суймеклик жырла быладан кёп жаны бла да айырмалыдыла. Назмучу ийнарында кесини сезимин, сырын ачыкълайды, суйгенини да энчи сыфатын къурайды. Къалтурдан башлап Семенланы Сымаилгъа дери жашагъан назмучула бир айтылгъанны къайтармай, алай къурагъанды суймеклик ийнарлары. Фольклор жырлада уа, къызланы атларын тюрлендирип жырласанг, бир заты да билинмей къалырчады, къайсы жыр да къайсы къызгъа да келишеди. Къызла кеслери къурагъан суймеклик жырлада уа кёбюсюнде суйгенлерини атлары окъуна айтылмайды, хазна энчи сыфат да къуралмайды. Сёз ючюн, — Зейнаб къурагъан «Таукъаным» деген жырда биз энчи назмучу хатны бир къауум шартларына тюбейбиз. Мында жырчыны таныш,

жууукь адамларыны атлары (Таукъан, Мусса, кьагъытчы), ишлери («Таукъаным таугъа кетгенди, Ол анда кийик елтюрюр», «Кьагъытчыны кёрсенг – кьалам де») сагъыныладыла. Аны бла бирча жыр халкъ чыгъармачылыккыны кебине урулуп кьуралгъанын да кёребиз:

*Башынга кийген беркчюгюн,
Ол къара бухар, кёк тётте,
Кесим ючюн айтмаз эдим,
Ауруу жайгъанса бек кётге...*

Къарачай-малкъар поэзия XIX ёмюрде жарыкъ ёнлю эди. Ол затха Къаспот бла Аппаны «Жёрмелери», Аппаны чам, самаркъау, лакъырда назмулары, Гычыны чамлары шагъатлыкь этедиле. Бу тукъум жырлада, назмулада халкъыбызны ниет саулугъу, таза кёллюлюгю, дуниягъа жюрек ачыкълыгъы туура кёрюнюпдюле. Сёз ючюн, Къаспотну «Сандырагъы». Жырчы мында кесини юч тюрлю фахмусун ачыкълыйды: сёзге, макъамгъа, тепсеуге. Жыр нени юсюнден болгъанын айтхан кыйынды. Алай а бу жырда жарыкъ ауаз, уллу фахму, адамлагъа, дуниягъа суймеклик шарт билинедиле. «Жёрме» да анга ушашды. Аскерчи жашла Сылпагъарланы Хако бла Аджиланы Таулан 1878 жылда, биринчи болуп «Жёрмени» кьурагъандыла. Аланы ызындан а халкъ ичинде кеси «жёрмелерин» талай жырчы такъгъанды.

Кязимни чамлары хазна жыйылмагъандыла дерге боллукъду. Къартла айтханнга кёре уа, поэт чамгъа ёч да, бек уста да болгъанды. Аны жумушакь лакъырда кёплени ыразы этгенди, жарыкълыккы жайгъанды.

Жазма кьуралыр заманны аллында, XIX ёмюрню поэзиясында айтышла уллу жерни алгъандыла. Ала жырчыланы, чамчыланы арасында бардырылгъандыла. Бу айтышлада сёзге усталыкъ, жютюлюк дегенча затланы айнытыргъа уллу онгла бар эдиле. Къалтур бла белгисиз жырчыланы, Къаспот бла Аппаны, Аппа бла башха сёз усталарыны, Гычы бла Жанатайланы Апасланы араларында жаратылгъан айтышла халкъны эсинде бюгюн да турадыла. Былада назмучуланы жамауат болумлагъа кёз къарамлары, ана тилге чемерликлери ачыкълангъандыла. Суратлау сёзню бир бийик юлгюсю болгъанлары себепли, ала бирден-бирге, аууздан-ауузгъа ёте тургъанлары сейир туююлдо. Башында белгилегенибизча, къарачай-малкъар халкъны ниет байлыгъы, ёмюрле теренинден ёсе, жашнай, жангы бет ала келеди. Назму бла къара сёз ол байлыккыны ёзегидиле дерге боллукъду. Сагъынылгъан шартла да бюгюнню миллет адабиятыбызны жетишимлерини тамыры ол ёмюрледен келгенине шагъагыдыла.

Алай бла, бусагъатха дери тинтиулени шагъатлыкъларына кёре, жазма адабият халкъыбызны культурасына келирни аллында миллет поэзия кёп тюрлю жаны бла айнып, уллу ниет байлыккыны баямлагъанды. Аланы асламысы бизге жетмеген эселе да, сакъланганлары уллу ниет кючню, дуниягъа ахшы кьууумланы, энчи сезимлени терен эм тынгылы баямлайдыла. Ол кючню, ол теренликни тамырлары уа узакь ёмюрледен келедиле.

БИТТИРЛАНЫ Тамара

ТЕМУКУЛАНЫ Адил

(Жашаудан алынган хапарла)

Кесим ючюн – кеси кючюм

Аллах, Аллах! Телевизор бизни кесине, мукьуладис темирни тартханча, тартып кьойгъанды. Кесибиз жаратхан бериу баргъанда, анга аралып, не ишибизни да унутуп кьоябыз.

Мен да алай. «Федеральный судья» деген бериуге кьараргъа бек сюеме. Анда прокурорну бла ёкюлню «сермешгенлери» манга сейир кёрюнеди. Нек эсе да, асламысында мен ёкюл жанлы болама, сюд этилген адамны судья тюзге санаса, кьууанама. Ол кюн, бу бериу башланнгынчы, юйге жеталмазлыгъымы ангылап, анга шахарда кьараргъа дейме.

Мен вокзалгъа келгенде уа – автобус кетип. Шофёрда терслик жокъ, сагъат мардасында кетгенди. Тамбла уа школда дерслерим бек эртте башланырыкъдыла. Ауара болдум.

Тюз ол заманчыкъда таксиледен бирини эшиги ачылып, шоферу чыгып, аллыма келип саламлашды. «Ярабий, бу ким болур, мени узакъдан окьуна таныгъан?» - деп, бир аз сагъыш этип, мен да эсиме тюшюрдюм аны.

Былайда мен аны тукьумун, атын да туура этмей кьояйым. Нек болгъанын газет окьуучу артдаракъ ангылар. Шёндю уа аны атына Махти деп атайыкъ. Аны машинасы бла элге тебиредик. Жол узакъ, шофер ышаннгылы, машина - бютюнда, хапар айтыргъа уа заман кёп.

Мен аны эрттеден бери кёрмегенме. Алай жашыракъ заманында уа ол, адам сыфаты хазна кьалмай, ичгиге толусунлай берилип, юйдегили болмай, атасын, анасын, жангыз эгечин да жунчутуп жашай эди. Алай айтханлыгъыма, жашагъан угъай, кечиннген эте эди. Шёндю машинаны жюрютген олду деп киши ийнанмаз эди: уллу санлы, акъбет, ёхтем, саулугъу да алапат. Не айтыргъа окьуна билмей, арсарлыма.

– Мени иги танымагъанча кёрюнесе. Мен Махтима, – деди. – «Заманда» сени «Болгъан ишлеринги» окьуй турама. Мени бла болгъан иш да сени сейирсиндирир дейме. Газетде чыкъса уа, – окьуучуну да.

– Да айт, Махти, – дедим мен да ачыкъ, – ол жашаудан, эсе да кечиниунгден, бу жашаугъа кьалай бла келдинг? Не кюч чыгъарды сени ол ичги батмакъдан?

– Кеси кючюм, – деди мени сёз нёгерим, – биринчи, не хапар, Аллах болушханды. Аллахдан сора уа кесим. «Кеси кючюм – кесим ючюн», – деп да андан айтычума.

Махтини жашаун мен болганыча хапарлайма, ким биледи, аныча болумгъа тюшюп, чыгълмай тургъанла мындан оюм этер эселе уа...

Башында айтханымча, ичгиге хорлатып, адам сыфатын ташлап, ишсиз – кючсюз, жюз граммгъа къайдан ахча мажарайым деп, армау болуп, сюркеле айланган адам эди ол. Юйюн тозуратып, атасыны, анасыны, эгечини – барыны да жашау тынчыкъларын сыйырып. Арада, бир аязгъан заманында, Махти эслей эди юйюню шургулугъун, абызырагъанын. Жашы адам жийиргенирча болуп келсе, атасы, бир мудах болуп, отоуунда тешегине кирип къалыучу эди.

Ол кюн да алай болду. Бир кесекден эгечи атасыны отоуна киргенде, элгенип, тамашагъа къалды. Атасы тешекде, бауур тебен жатып, тауушсуз, инбашлары, сырты къалтырай, жилий тура эди. Ол диваннга аууп тургъан къарындашыны жаягъына кючюнден келгенича урду, жагъасындан ёрге кётюрюп, атасыны къатына элтип кёргозтдю, уллу кишини, кесин тыялмай, тиширыуча жилий тургъанын.

– Сен ёлюп къалсанг да, атабыз былай жилимаз эди, ёлсенг ахшы эди, бизни арыбызны да былай харип этип тургъандан эсе, – деди эгечи, Махтини бетине ачыулу къарап.

Атасыны жилигъаны, эгечини ачы да, ачыкъ да сёзлери, анасыны жилимукълары эртте къуругъан кёзлери Махтиге эс жыйдырдыла. Атасыны ундуругъуну аллында тобукъланып, кесин тыялмай, жүрексинип жилиды, бу огъурлу адамланы алларында уллу терслигин, кечилмезлик харамлыгъын ангылап...

Эрттенликге дери кёзюн да къысмады. Ол кюн юйден чыкъмады, отоуунда, терен сагъышда ётдюрдю сау кюнню. Къаст этип, кеси кесине, сёзлерин бёлюмлеге бёле, айтды ачыкъ, ачыулу, шатык: «Мен, бю-гюнден баш-лап, баш-ха а-дам бо-ла-ма. Ич-ги-сиз, тю-тюн-сюз. Мен а-дам сы-фат-ха къай-та-ма!»

Къаллай ауур борч алды ол кесине! Не къыйын ишни башлады – кесин тонгуз сыфатдан адам сыфатха къайтарыгъа! Къалай тынч эди, хычыуун окъуна Махтиге адамлыгъын ташлагъан! Къалай ауур, къыйын боллукъду адамлыкъ шартлагъа жангыдан ие болгъан, тас этилген намысын, насыбын да артха къайтаргъан! Ким болушаллыкъ эди харип Махтиге бу иште? Тенглерими? Ала, ёпкелеп, энди къатына да жанламайдыла. Сюйген къызы? Ол башха жашха эртте кетгенди. Атасы, анасы, эгечи? Была да тюнголгендиле мындан!

– Кеси кючюм – кесим ючюн! – деп къаты айтды кесине жүреги огъурлу умутла бла жарыгъан жаш адам.

...Ма сау алты ай болду Махти шахарда къурулушда ишлегенли. Къурулуш ишге уллу хунери болгъанды гитчелигинден окъуна. Ол себепден болур, паркет, плитка салгъан, жангы юйлени тюрлю-тюрлю, энди чыгъа тургъан материалла бла жасагъан ишлеге бек терк юйреннгени да. Шёндю бай адамла кёл болгъандыла, ала юйлерин да тынгылы, омакъ, европалы халда ишлерге итинедиле. Ишчиге да ала хакъны къызгъанмайдыла, иши тынгылы болса. Тобар ахча тюшдю Махтини хуржунуна, ай да ётгюнчю. Ма энди керек болду анга чынты къаруу, уллу кюч ол ахчаны аракъыгъа жоймаз ючюн. Кюйдюре эди ахча хуржунун, тарта

эди Махтини кафеге.

– Кеси кючюм – кесим ючюн! Кеси кючюм – кесим ючюн! – деп кьайтарады ичинден Махти, кафени кьаты бла озуп бара... Тин тери басып кирди Махти фатарына, сейир эте кьадарына. Хорлатмады акьылын ибилисни хыйласына, кьара жинни алдауна да. Экинчи кюн а ол ахчагьа кесине кийимле алды. Кийинип, кюзгю аллында кесине кьарап бюсюреди, жюреги кьууанды, жарыды, ырахатланды.

Жарым жылдан сора элде ата юйюне келди. Жюреги дып-дып этип, кьыстау ура, жууукьлашып келеди юйюне. Кёзю кёргеннге ийнанмай, бу мени юйюммюдю деп, ишекли окьуна болду. Махти болгьанда жюрюмеген бир ариу тизгинлилик эслене эди бу юйде. Кьабакьла ариу боялып, хунасы омакь сюртюлюп, арбаз да тизгинли, жапма уа пластик бла тышланып, чыммакь акь... «Ыхы, - деди ичинден Махти, – кёп ауруп, юйню апчытып тургьан саусуз ёлгенден сора тизгини жыйышдырылгьан юйча, мен кетгенли уа омакь этгендиле тегерекни-башны да». Бир кесекге жюреги кьыйналды. Болсада, кесин кьолгьа жыйышдырып, тыш кьонакьча, эшикни кьагьып, босагьадан атлады.

Отоу танымазча ариу жыйышдырылып, стол артында уа атасы, анасы, эгечи олтуруп чай иче, жарыкь хапар айта, ойнай-кюле. Махтини кёргенде, ючюсю да, сейир-тамаша болуп, бирча ёрге туруп, сюелдиле, бир уллу терсликлери болгьанча. Алай Махтини бир затха кёзю илинди: тегерек аш ашаучу стол жаппа-жангы, шинтиклери да – ариу, тузур салынган аякьлары бла, ала да жангьла. Юч шинтикни да аллында юч адам, алай стол кьатында уа энттада бир шинтик, киши да олтурмагьан, кьуру, ёксюз сабийча, турады иеси болмай. Бош кьалгьан шинтикни аллында стол юсюнде уа Махтини сюйген пиаласы (ол чайны жаланда бу пиаладан ичиучю эди), ичине чай кьуюлуп.

«Угьай. Была мени унутмагьандыла, харам этип кьоймагьандыла. Шинтигими, пиаламы бир жанына тюртмей мени сакьлап турадыла...» Махтини кёлю толуп, жиямукуьлары да жаякьларын жибитип саркьа, аланы да сыйпамай, кьучакьлады барысын да бирге уллу кьоллары бла.

«Я Аллах! – деди ичинден, кеси кесине тырман эте. – Не уллу терслигим барды мени бу адамланы алларында! Ханча атамь, мёлекча анамы, хур кьызча эгечими кьаллай бир инжилтдим, кесими харам ичгиге берип. Терслигими жулалырمامы быланы аллында? Ёмюрюм жетерми анга?» – Быллай оюмла бууа эдиле аны богьурдагьын, эркин солуу алыргьа кьоймай.

– Махти, кьарындашым, ичиучю заманында сени ёлюрюнюгю сюе эдим. Тоба-тоба, бюгюнлюкде уа жаным санга кьурман болсун, – деди эгечи. Атасы-анасы да анга ыразылыкьларын билдирдиле.

Махтини жюреги хош болду, бир ауур жюк аркьасындан тюшгенча. Манга уа бу хапарны жазылырына ыразылыгьын берди.

– Да, Махти, жазгьандан не хайыр? Кеслерин ичгиге хорлатханла газет, журнал окьургьа заман таба болурамьы? – деп сордум.

– Айхай да, ала кеслери окьумазла, болсада аланы аталары-аналары, кьарындаш-егечлери, жашлары-кьызлары болур. Ала окьусала, билдирирле мени кьадарымы. Ала бары да билсинле: ичгини, тютюнню

кьояллыкъ тьойюлма дегенле бошдула. Адам, жюрегине алса, эталмаз-лыкъ зат жокъду. Алай мында жалаңда кеси кьочюне ышаныргъа керекди. Сени ючюн сюеллик – сени кьочюндю, кеси кесинге ийнаныуунгду.

Ма алай болду мени ол кюн жолум. Уллу Аллахны кеси жаратхан хар инсаннга тюз атларгъа онг бергенин, ажашханнга уа тюз жолгъа, тюз жашаугъа къайтыргъа амал тапдыргъанын ангыладым.

Аманлыкъчыны эки юлюшю башына

Сейирлик эди Хасанны къадары. Гитчелигинде биреу анга жашауунда кёрлюк затларын айтхан болса, анга арталлыда ийнанмаз эди, кюлюр эди, масхара окъуна этер эди. Ол атасыны сёзлерин дайым эсинде тутуп тургъанды. Ол а: «Эр киши жашауда хар тюрлю ишге тубейди. Аны себепли анга кёлсюзлюк, кьоркъакълыкъ, не кыйын болумда да жашаудан тюнгулюу – ёлюмден аманды. Ёлмезлик жокъ, ёлюм – таза затды, кёлсюзлюкдю айып», – дегенди. Да къалай унутур эди ол сёзлени – хар кюн сайын аланы тюзлюклерине, кертиликлерине тюшюнуп тургъанды сора.

Озгъан ёмюрню биринчи жарымында, андан алгъаракъ туугъанла да кыйынлыкъгъа деп жаратылгъан кибик эдиле. Не кёрмедиле, не сынамадыла, неге тёмедиле! Хасан да аладан бири эди. Жалгъан дау бла тутмакъланы лагерине тюшдю. «Иши кыйын, ашы такъыр, кеси факъыр», – ма былай айтыучу эди бу лагерьдегилени юслеринден. Болсада къарыулу таулу жашха иш, кыйын эсе да, чыдарча эди. Тёзюп болмазча уа бир зат бар эди. Биринчи кюнден окъуна лагеръни таматасы, бир огъурсуз адам, Хасанны къара чёпге салды да, арталлыда не солургъа, не тап олзуруп ашаргъа кыймай турду. Жашны жюреги кётюрмей эди аны тутмакълагъа жетдирген азабын, алагъа берген зарауатлыгъын. Эсинде бир зат ёмюрге къалгъан эди. Кюйсюз кышны аман кюнлери кёп эдиле, алай ол кюн а сууукълукъ жетмиш градусха жетген эди. Хасандан тиледиле харип адамла: «Бар начальникге, айт да, бюгюн ишге чыкъмазгъа эркин этсин», – деп. Ол, барып, тутмакъланы тилегин билдиргенде, начальник, кюлген да этип, орусча шатык ауаз бла: «Мне не нужна ваша работа, мне нужна ваша мука!» – деди. Халкъ агъач кырыргъа чыкъды, кёпле, къабышып, артха къайтмагъан эдиле. Бу лагерьде кюн сайын жыйырмагъа жууукъ адам ёле эди. Алагъа киши жарсыгъан да, сейирсинген да этмей эди – сукъланган эте эдиле. Энтта да Хасан тьойюшдю начальник бла: тутмакълагъа берген ашлары асыры осалдан, ачдан ёле тургъан адамла окъуна ашайлмай эдиле. «Мен сизге мында ресторан ашла берликми сунасыз?» – деп, кычырып кьойгъан эди тюрмени таматасы.

Ол кюнден сора Хасанны жашауу артыкъда кыйын болгъан эди. «Сен бирси тутмакълача ёллюк тьойюлсе, мен санга башха, дуняда болмагъанча ачы ёлюм табарыкъма. Ма кёрюрсе», – деген эди ол.

Ортада бир ненча ай ётеди. Жаз башы келеди. Сибирьде уа чере-

кле, кярла-бузла эрип, бек толадыла, жагъаларындан чыгъадыла. Энди черек тутмакъ лагерни къаты бла барады. Жаз башында уа тутмакъланы ашлары бютюнда осалгъа кетеди. Уллу эмен чыккырла бла тузланган хобуста келтирип, андан шорпа этерге кюреше эдиле.

Бир кюн лагерни начальниги Хасаннга бир тюрлюле къарап турду. Аны сылтауун жаш кече ортасында ангылады. Эки уллу жаш адам келип, аны жукълап тургъан жеринден алып кетдиле. Ала келтирген отоуда лагерни начальниги. Ол, жеринден туруп, Хасанны аллына келип: «Сен тутмакъланы нек кюзгъап айланаса?» – деп, кючюнден келгенича бетине урду. Хасан жыгъылмады, ёре сюелгенлей къалды.

– Эсингдемиди мен санга энчи ёлом къуаргъа айтханым? Айтханымы этейим. Пушкинни жомагъын окъугъанмыса? Охо, къайдан окъурукъ эдинг? Ол жомакъдача этерикбиз биз санга. Сен, суу толкъунлада чайкъала, ашсыз, кюнсюз айланырыкъса, ичерге сууунг а - кёп. Акъыртын, термилип ёлурсе, мени да эсинге тюшюре.

Сора, къатындагъы адамлагъа айланып: «Барыгъыз, хар затны мен айтханча этигиз», – деди. Хасанны суу жагъагъа келтирип, бир уллу чыккыргъа сукъдула. Башын къаты бегитдиле, уллу черекге атдыла. Ол а кесини сабырлыгъына сейир-тамаша этип турду. Суу а сюреди чыккырны кесини ачы толкъунларында, элтеди аны белгисиз тенгизге. Хасан а, хауа кирсин деп, чыккырны быгъынында тешилген тешикден къараргъа кюрешеди. Андан суу кирип башласа, инбашлары бла ары-бери тебип, ёрге айланырча этеди. Аякъ-къол тюзетип, къан ойнатыргъа онг жокъ, аш жокъ, сууукъ.

Бир аз заманчыкъгъа ол къалкъып къалды да, чыккыр бир къаты затха тийгенин сезип уянды. Эс жыйып, тешикден тышына къарады. Черек толкъуну чыккырны суу жагъагъа быргъагъанын ангылады. Энди уа не этсин адам?! Мында термилгенден эсе уа, суу толкъунлада жюзюп баргъан окъуна иги эди деп да келди кёлюне. Жумдуругъу, аякълары бла да туюп кюрешди чыккырны, бузалмады, ычхыналмады тузакъдан.

Ауур сагъышла мыйысын къайната, къалкъыды. Кёпмю, азмы турду, тар тузакъны факъыр иеси, къалкъып, бир заманда аны ат кишнеген таууш уятды. «Терезесинден» тышына къарагъанда – жарыкъ кюн, арлакъда уа жылкъы кюте. Атла, кырдыкдан тоюп, ойнай-чаба айлана эдиле. Бир кесекден суу ичерге черекге жууукълашдыла. Чыккырны къатына келип, аны жалап башладыла. Баям, эрттеден бери туз ашамагъандыла, чыккырда уа хобустаны тузу агъачына сингген болур эди. Таууш этсе, атла юркюп къачарла деп, шошайды Хасан. Къатында къымылдагъан жанла болгъаны аны жүрегин хош этди, къайгъысыны сууукъ кючюн сындырды, кёлюн кётюрдю.

Атла уа, басынып, чыккырны жалайдыла, бир бирлерин тюртюрт, жууукъ келип. Къараса, чыккырны тешигинден атны къуйругъуну бир къауум къылы ичине кирип. Хасан бармагъы бла ол къылланы тийишдирди, башхаларын да тартды, иги кесек къылны, бир жип мардасы болурча, жыйып, буунуна къаты чулгадады. Энди ат юркюп чапса, чыккыр мура-чурла болур деп акъыл этди Хасан.

Аллах, сен болуш деп, къычырып, аякълары бла чыккырны ичин-

ден туйюп башлады. Атла юркдюле, къачдыла. Аладан бири чыккыр-ны суйреп барады, бир ауукъдан ол ууалады, чач-тюк болуп жайылады. Хасан, ычхынып, ёрге туруп, бетин кюннге айландырып кычырды, кюлдю, Аллахха шукур этди.

Энди уа не этгин, къайры баргын? Бир кесек айлангандан сора кеси тургъан лагерьден узакъ кетмегенин ангылады. Былайлагъа ала агъач кырыргъа келип тургъан эдиле. Хасанны лагерьге къайтыргъы келмей эди. Къайтса, биягъы тамата анга жашау бермезлиги баямды. Алай агъачда уа къалай тургъун? Мында тапсала, лагерьден къачханды дерле да, энгта он жыл берирле. Угъай, не болсада, лагерьге къайтыргъа таукел болду. Тар чыккырдан къутхаргъан Аллах мындан ары болушур деп ойлады. Кече къарангыда келип, кесини жерине жатды.

Танг атханда, тутмакъла ашаргъа жыйыша тебиредиле. Лагерьни таматасы уа, эшик юсюнде туруп, адамланы санайды. Хасан, тамата-гъа кёзлерин къакъмай къарап, жууукълашып келеди. Аны эслегенде, таматаны бети тюрленди, кёзлери уллула болдула. Къолун жор кылыргъа кёкюрегини онг жанына, сол жанына, мангылайына элтип тебиреди - жетдиралмады. Аякълары тутмай, энишге чёгюп къалды, къоллары бошланып, башы артха бир тюрлю атылып, сакъалы энишге салынды, кёзлери уа къайры эсе да узакъгъа къарагъанча болдула.

Тутмакълагъа байрам болду огъурсуз таматаны ёлгени. Терс терс-лигине жолукъду.

Жюн чындайла

Озгъан ёмюрню уруш аллы жыллары бир заманда да болмагъанча алаамат эдиле. Битеу халкъ, бир адамча, жигер ишлерге, туугъан кыыралын кючлерге, жангы, жарыкъ жашауну жууукълашдырыргъа ашыгъа эди. Халкъгъа коллективизация салгъан жарала жабыла, шуёхлукъ, тенглик, къарындашлыкъ деген ниетле уа адамланы жүреклерин бийлей бара эдиле. Алай уруш оту жетди, къуру эллени, сахарланы кюл этип къоймай, адамланы жүреклерин, къадарларын да тюрлендирди.

Салийхатны бла Керимни тойлары болгъанлы жыл да озмагъанда, Керимге повестка келди. Бир сейирлик, ол заманда урушха чакъырылгъанла да, аланы жууукълары да, хо, барырла да, терк окъуна артха къайтырла деген оюмда болгъандыла. Къазауат кёпге созуллугъун, аллай бир къанлы боллугъун хазна билмегендиле. Аны себепли болур, биринчи «похоронкала» келгинчи, адамла артыкъ уллу къайгъы этмегенча эдиле. Артдаракъда уа халкъда тынчлыкъ, ырахатлыкъ да болмай къалды...

«Хар зат да – фронтха! Хар не да – хорлам ючюн!» деген чакъырыуну битеу кырал тюз ангылап, ол чакъырыугъа хар ким юлюш къошаргъа кюрешеди. Урушну биринчи кюнлеринден окъуна тылдагъы адамла – къартла, тиширыула, сабийле – аскерге болушуп тебиредиле. Таулу тиширыулагъа уа, айхай да, аскерге деп жүн къол къапла бла чындайла эшерге тюшдю. Ала, бирге жыйылып, эшиу эше, жырла айта,

аталарын, къарындашларын, суйгенлерин сагъына этгендиле ишлерин. Салийхатны эшиую хар заманда да бек ариу болуучу эди. Жюн чындайлары уа, шынтагы халыдан эки къаты эшилип, бек жылыла, кѣп заман кийилгенликге да, жыртыла билмеген, аллайла бола эдиле.

«Игисагъан бу эшгенлерим Керимни кьолуна тюшюп квалсала эди!» – деп, аз айтмагъанды ол кеси кесине. Аны кьой да, тюшюнде Керимни терк-терк кѣрюп тургъанды – аякъларында кьолларында уа – кеси эшген чындайла бла кьол кьапла. Аны бетинде ышаргъаны кетмей кѣрюнюучю эди Салийхатха. Ол эри бла урушдан сора тюбеширигине бир заманда да ишекли болмагъанды, толу ийнанганды.

Тансыкълыкъ жюрегин бийлеген жаш тиширыу эшген затларыны барысына да кесини энчи белгисин салгъанды. Анасыны окъа халы тобун алып, эшген чындайларыны ичлеринде окъа харфла бла «Керим» деп жазып тургъанды. Тиширыуну акъылында: бу кийим, Аллах буюруп, эрими кьолуна тюшюп, аны кьолун-аягъын жылытыр, деп болгъанды. Алай сезим къарыу бергенди анга, кече белине дери олтуруп, эшиу эшерге, кюндюз ишден арып келгенине да къарамай...

Ол кюн Керим болгъан ротаны солдатларына тылдан келген жылы кийимле юлешдиле. Ала уа бек керек эдиле: кышны мындача сууугъун Керим бир заманда да кѣрмегенди туугъан жеринде. Аз заманны ичинде окъуна адамны кьулагъын, бурунун, жаякъларын юшютюп кьоя эди.

Керим кесине жетген чындайлагъа бек бюсюреди. Аягъындагъыларын тешип, жангыларын киерге тебиреди. Алай кѣзю кыймады.

– Эскилерим да алыкъа тапдыла, жылтыргъанлары жокъ, жылыулары да бар, – деди да, жангы жюн чындайларын артмагъына салды. – Ким биледи, сау квалсам, урушну ачы отунда кюймесем, юйге къайтыргъа къадар болса, жангы чындайларым бла махтаньрма Салийхатха. Кеслери да таулу тиширыуну кьолю бла эшилгенчадыла.

Керим болгъан аскер бѣлюмню таматасы бир кюн, солдатланы жыйып: «Бу кюнледе бизни ротагъа бек жууаплы ишге барыргъа тюшшерикди, хазыр болугъуз, бюгюн ингирге дери солургъа эркинлик берилгенди бизни барыбызгъа да», – деп, сѣзню ачыкъ этди. Солургъа эркинлик берилгенликге, уруш аулакда не солуу! Таулу жаш бир кесек квалкъыргъа да кюрешди. Салийхатны тюшюнде хазна кѣрмеучюдю. Алай бу жол юй бийчеси, ышара-ышара, аллына келгенча болду, кьолунда уа – жюн чындайла. «Ма бу ингирде бу чындайланы киймей кьойма», – дегенча болду. Керим, эки кьолун да узатып, чындайланы алыргъа дегенлей, уянып квалды. «Ярабий! Бу тюшню бир магъанасы барды. Ол не зат болур?» – деп, кѣп сагъыш этди.

Кече кьарангысы жерге къара жабыуун жайгъанлай, ротаны жыйдыла. Штабны таматасы ачыкъ айтды: «Сизге буюрулгъан иш бек жууаплыды, жаныгъызгъа кьоркьуулуду. Алай сизни ишигиз тамблагъы сермешде бизге хорлам келтирирге себеплик этерикди. Мен сизни керти ѳлюмге кыйналып жибереме. Кьоркьгъаныгъыз бар эсе, бармазгъа

эркин этеме. Айтыгъыз».

Бир адам чыкъмады кесини жанын быллай амал бла сакъларгъа. Жолгъа хазырланыргъа 20 минут берилди. Керим кийинип тебирегенде, кѳрген тюшю эсине тюшдю. Бу тюш манга бош кѳрюннген болмаз деп, артмагъыны теренинде асырап къойгъан жангы жюн чындайланы аякъларына кийди: тюз да аны аякъларыны ѳлчеми бла эшилгенча, кеслери уа бир жылыла, битеу чархына-санына бир сейир кюч, женгиллик келгенча болду.

Экинчи кюн Керим болгъан рота башха аскерле бла къанлы сермешледен сора элни жаудан тазалады. Ротадан сау къалгъаны хазна жокъ: ѳлюклени жыйгъанда, бѳломню солдатларын энчи салдыла, санадыла, Керимни тапмадыла. Ол кѳлсюзлюк этген болур деген ишеклик да тууду. Алай, жаралыланы ичинде къоллары, бети да юшюп, адам танымазча болуп тургъан таулу жашны кѳргенде, къууандыла.

Не сейир! Госпитальда врачла къарагъанда, Керимни аякълары саппа-сау, кюйсюз сууукъ кече алагъа хата этмегенине сейирсиндиле. Адамны саулугъуна уа бек къоркъуулу аякъладан баргъан сууукъду – ол ѳтеди адамны ичине: ѳпкелерине, жюрегине да. Кѳп турмады Керим госпитальда. Сау къалгъанында кесини тюшюню эмда жюн чындайларыны себеплиги болгъанына ийнанды. Ол кюн сермешде жигитлиги ючюн къырал саугъа да алды. Дагъыда тѳрт ай турду уруш отуну ичинде. Андан сора жаралы да болмады: къаллай эсе да бир белгисиз кюч аны жанын-санын да сакълап турду.

Жаз башында къайтды аскерчи Салийхатына, Къзахстанны бек къыйыр эллеринден бирине – Отрадныйге. Ингирде, адамла жайылгъандан сора, Салийхат Керимни артмагъын ачып, кийимлерин жууаргъа башлады. Артмакъны тюбюнде - эки жюн чындайны кѳрдю. Аланы къолуна алгъанда, жюреги бир сейир къалтырады. Чындайлада ол кесини къол ызын танып, тамаша болуп сюеледи. Керим къатына жууукълашханын да эслемеди. Ол, чындайланы юй бийчесини къолундан алып, былай айтды:

– Билемисе, бу чындайла къалдыргъандыла мени жанымы. Быланы эшген къоллагъа жаным къурман болсун. Мен быланы этген адамгъа кесими жаным бла борчлума, ангылаймыса!

– Керим, чындайланы чюйре этип кѳрчю, – деди Салийхат. Аланы ичлерин тышына айландырып къарагъанында, ич жанларында окъа халы бла «Керим» деп жазылып тургъанын кѳрдю.

Жюн чындайла Керимни бла Салийхатны къадарларыны бир насыплы белгиси болуп чыкъдыла. Миллионла бла саналгъан солдатланы арасында сюйгенини къолу бла эшилген чындайла баш иесини къолуна тюшгени жомакъдача туююлмюдю! Ол а жашау не таурухдан да байды, тюрсюнлюдю, сейирликди дегенни магъанасыды.

Ёчешу

Мени хапарым жомакъгъа ушайды. Алай кеппе-кертиди.

Мен жаш заманымда къоншу къартладан эшитген жырны бир кесеклери алгъаракъда, билмей тургъанлай, эсиме тюшюп, манга тынчлыкъ бермей, эсимде туруп турдула: «Мудах жырлагъа тюшгенсе, харип, ач бёрю бла танышып, не тапдынг, жигит, уста къолунгу желбаш кызычыкыгъа алышып», – ма былай башлана эди ол жыр. Сабий, белгилисича, кёргенин-эшитгенин унутмайды. Аны себепли болур, бу жыр да, хапар да мени эсимден кетмегенлери.

Эртте заманлада малны жайгъандан, аны бакъгъандан да, кютюп айлангандан да, аны жанлыдан сакълагъан кыйын болгъанды. Нек дегенде, бёрю асыры кёпден, аладан не кюн, не кече, не къыш, не жаз тынчлыкъ болмагъанды. Къойчу аш ашаргъа олтургъанда окъуна, бёрю, къойлагъа чабып, экисин-ючюсюн кесип къоя эди. Аны себепли бёрюлени къуру ушкокла бла угъай, къапханла бла да къырып тургъандыла. Къапханланы ол заманда гюрбежиде темирчиле кеслери бек алапат ишлегендиле. Уллула, ауурла, алагъа не уллу бёрю тюшсе да, ычхыналмагъанды...

Бир жыл жаз башында къойчула бир уллу, тууар тана тенгли бёрюню кёре турдула. Аны чабыууллугъу уа къойлагъа артыкъда «къанлы» болуучу эди. Аны ким ёлтюраллыкъ болур деп элде жашла эришип окъуна тургъандыла. Хайт деген, элде бек жигитлеге саналгъан эки жаш - Ахмат бла Сагъыт - бир кюн къойчу къошда кеслери къалдыла. Ыстауатны огъары жанында бир дуппурчукъ бар эди да, экиси да къапханны элтип алайда салдыла, къазыкъланы жерге уруп, аны алагъа да къысдыла. Айыу тюшсе да ычхынмаз деп, ыстауатха къайтып, жашла аны эки жанында шошайдыла.

Кечени бир заманында, бёрюню ачы улугъанын, сынсыгъанын эшитип, экиси да бир кибики ёрге турдула. Эслерине къапхан тюшюп, жашла дуппурчукыгъа чапдыла. Ата келген тангны мутхуз жарыгъында къапханнга тюшген бёрюню эслеп, къууандыла. Жууугъуракъ жанлап къарасала - ол уллу, огъурсуз бёрю. Адамланы кёрюп, кесин ары-бери атды, алай арт аягъын къапхан асыры къаты къысхандан, сынсып, сирелди. Кёзлери уа, кёзлери! Дунияны малын бир кюннге къырып бошар эди, адамланы да ала бла бирге. Бек алгъа уа - бу аллында сюелип, къачмай, къоркъмай тургъан экисин...

Сагъыт ушкогун алып келгенде, Ахмат терен сагъышха кетип, бёрюню да, аны да унутуп тургъанча кёрюндю. Ахмат, акырын башын кётюрюп, Сагъытге тюрслеп къарады, сора, ушкокну аны къолундан алып, сабыр сёлешди:

– Сагъыт, биз экибиз да Айжаякъны сюебиз. Аны эл да биледи. Ол а, чорт кесип, къайсыбызны сайлагъанын айталмайды. Экибиз кёп сёлешгенбиз аны юсюнден. Мени да, сени да Айжаякъгъа суймеклигибиз уллуду. Мен да кеталмайма чыгып ортагъыздан, сен да кеталмайса, бизни насыбыбызны азат этип.

Бу бёрюню бизге Аллах жибергенди. Мени акылыма бир зат кел-

генди: кел, биз, чынтты кишилеца, оноу этейик. Айжаякь кьайсыбыз батыр, жигит, ётгюр, кючлю эсе да, аны болсун. Да ким ёнчелер бизни жигитлигибизни, ётгюрлюгюбюзню да десенг, жууабым былай боллукьду: «Ма бу кьапханнга тюшюп тургьан ач, огьурсуз жаныуар...»

Ол сёзле бла Ахмат былайда ёсген чертлеуюкден бир узун чыбыкьны кесип алды да: «Энди, – деди, – биз кезиу-кезиу чыбыкь бла бёрюню бурунуна тийип кьозутайыкь. Ол чыбыкьны кьабар, сындырыр, чыбыкь да кьысхадан-кьысха бола барыр. Бу ишден кьайсыбыз кьоркьуп тохтасакь да, ол Айжаякьдан кеси ыразылыгы бла кенг туруп. Бирси уа кьызны кьатыннга алып, той-оюн кьурап, насып табар». Сагьыт, анга ыразы болуп, башын булгьады.

Бек алгьа Сагьытге «танышыргьа» тюшдю жаныуар бла. Ол, Ахматны кьолундан чыбыкьны алып, бёрюге жууукьлашды. Бёрю, аякьларыны юсюне туруп, кьан чапхан кёзлерин жашха аралтып, алгьа секирирге кьорешип, чыбыкьны жютю тишлери бла кьабып, бир кьарыш чакьлысын юздю. Чыбыкьны Ахмат алып, бёрюню аллына атлады. Бу жол анга Сагьытден эсе бир кьарыш жууукь барыргьа тюшдю. Биягы бёрю Ахматны чыбыгындан бир кьарышны кьабып юздю. Чыбыкь иги да кьысха болду.

Алай бла, чертлеуюк чыбыкь кьысхадан-кьысха бола, Айжаякьны кьадары уа туурадан-туура бола башлады. Эки жашны да чыбыкьны кьолгьа алгьан кезиулеринде кёз алларына Айжаякьны ариу сьфаты келип тохтай эди. Ол, кюлюмсюреген да этип: «Ол махтанган жигитлигинг, батырлыгынг тауусулупму кьалды, таркьайыпмы тохтады?» – дегенча кёрюне эди. Ма аны кючюн экиси да, кьоркьадан-кьоркьа баргьанларын бир бирине билдирмей, чыбыкьны бир кьолдан бир кьолгьа ётдюре эдиле.

Энди чыбыкь бла бёрюню бурунуна жетер ючюн, анга жууукь барыргьа керек эди. Бёрю уа асыры ачуланнгандан кьутургьаннга ушайды. Ол кесин терк окьуна алгьа атып кьоймай, адамны жууукь келирин сакьлап, мыллыгын анга алай атады. Энди чыбыкь асыры кьысхадан бёрюню аузуна чыбыкьны тутхан кьол да тюшерге боллугьуну кьоркьууу баямдан-баям бола барады.

Сагьыт айтды: «Ахмат, кьой, барма, кьояйыкь бу тели ишни. Бир айыпха, бир палахха кьалыргьа боллукьбуз». Алай Ахмат, кьысха чыбыкьны кьолуна таукел алып, бёрюню аллына жууукьлашды. Ол а, тебер акьылы да болмагьанча, арт аякьларына чёгюп, жууукьдан-жууукь келе тургьан адамгьа сейир-тамаша этгенча кьарайды. Кьапханда аягыны ачыгьанына тёзалмай сынсьй, ол бютюнда артха сыгьынганча, андан кьоркьгьанча окьуна кёрюндю.

Алай бир кесекден, кёзню жумуп ачынчы, бёрю, кьарыуундан келгенича, алгьа секирип, анга чыбыкьны узатхан кьолну сермеди. Сагьыт, эрлай ушкокну алып, ол жерленип эди, бёрюню урду. Бёрю, ачы сынсып, жанына ауду, Ахматны кьолу уа аны аузунда...

Сагьыт Ахматны ёрге, аягы юсюне сюерге кьорешди. Бууунундан келген кьан а бёркюп-бёркюп тёголеди. Сагьыт бууунну тартма бауу бла кьаты байлады, кеси уа, атха минип, кьоншу кьошха чапды. Кьойчула

келип, жашны ат боюнуна алып, элге келтирдиле. Жаралагъа багъыучу къарт къатын жарасын жууду, байлады, бакъды. Бир ай чакълы бирден Ахмат юйден чыгъа башлады. Алай адамла аны халын жарсып сорсала да, ала кюлюмсюрегенча, масхаралагъанча кёрюне эдиле анга.

Энди Айжаякъ ёчге кёре аныкъыды. Алай унармы элни бек ариу кызы чолакъ адамгъа барыргъа? Бу соруу Ахматны арт заманда жүрегин тынгысыз этип тургъанды. Кеси базынмай, келечи жиберип айтдыргъанды кызыгъа ишни болумун да, кесини акъылын да. Айжаякъ, аны эшитгенде, асыры кюлгенден, кесин тыялмай, кёп турду. Экинчи айда уа Сагъыт бла Айжаякъны тойлары болду. Ма алай бла оюмсуз оюн, эссиз даулаш, эссиз ёч Ахматны къадарын ойдула, жашауун буздула...

Ийманны ийнагъы

Озгъан ёмюрде дин ахлулагъа бек уллу кысыулукъ этилип, бир хаталары болмагъан огъурлу адамланы ораза тутады, Къуран окъуйду, намаз этеди деген болмачы сылтаула бла Сибирьге, тюрмелеге, лагерьеге ашырып, азланымы жойдула! Аллай жалгъан дау бла бу мен хапарын эшитген Астемир да север жанында бир бек сууукъ жерде лагерьеге тюшгенди. Ал заманда бу кыяма жерде адам, ишлеген угъай да, жашаялгъан этерикди деп окъуна сунмагъанды таулу къарт. Алай анга анда жашаргъа да, ишлерге да тюшдю...

Бу лагерьни тутмакъларыны къалтырамагъан, къабышмагъан заманларын кёрмегенди Астемир, сууукълукъ къатыдан, кийимлери зыккылдан. Алай бийик тауланы арасында ёсюп, къатангы суюкли къарт хорлатмады тюрмени кыйын болумларына да тездю, кётюрдю. Алай быллай ёлет жерге не хатасы ючюн жибергенлерин билалмады. Ма ол эди анга жазаны быллай уллу ауурлугъу.

Лагерьдегилени арасында жыл саны бла Астемирден тамата адам болмагъанды. Мында оруслу бабасла, чойютлю раввинле, муслийман моллала, хажиле, эфендиле да болгъандыла. Кюн узуну ишлегенден эсе да, ишлер жерге баргъан ауур кёрюне эди къарыулары тауусула тургъан харип жанлагъа. Бу жазыкъланы къарт-къарыусузлары, жолда баралмай, къаргъа чёгюп, ёрге туралмай къала эдиле. Бегеуолле, юйретилген итлени бошлап, кеслери къатларына барыргъа жийиргенип болгъандыла. Итлени юйреннгенлери алай болур эди, адамны къабып, ачытып, къанын чыгъармай эдиле. Ала жолда баралмай тохтагъан тутмакъны жухлары бла тюртюп, кийиминден созуп, сюркелеп, тынгысыз эте эдиле. Ол заманда да суюлмеген адамны уа бегеуолле ушкок бла ёлтюрюп къоя эдиле.

Астемирни жүрегин бек кыйнагъан неди десегиз, ол уллу, огъурсуз итле амалсыз, къарыусуз адам бла булгъашханларында, бегеуолле алагъа къарап, «харх» этип, киндиклери туююлоп къалгъынчыннга дери кюлгенлери. Алагъа къарагъан сайын таулу къарт: «Сиз Аллахдан аман табыгъыз, сизни гюняхларыгъызны ол бир заманда да кечмез», - дегенди. Ол аз замандан кеси да ол халда боллугъун билмей эди.

Былайда бир затны айтмай кетерге жарарыкъ болмаз. Бу лагерде тутмакъла Аллахха къуллукъ этемидиле, динлерини жорукъларын жүрютюрге кюрешемидиле деп, бек къаты къарагъандыла, алай этерге да эркинлик бермегендиле. Алай Астемир намазын хар заманда этгенлей, оразасын да тутханлай, Къуранны уа, кёлден билгенини хайырындан, хар къуруда окъугъанлай тургъанды. Былайда да ол абидез алгъанда, намаз этгенде, аны къалай кёрмегендиле дерге боллукъду. Алай хар чынтты муслийман биледи: ауур саусузгъа, зулмулукъда, зарауатлыкъда тургъан инсаннга акъыл бла абидез алыргъа да, намаз кылыргъа да Аллах эркин этгенди. Астемир да Аллахха ол къуллукъланы акъылы бла, бир башха адам сезмезча, тап, ишлей тургъан ууахтыда окъуна этип болгъанды.

Бир кюн, намаз этип, тутмакъланы сатырында ишлеучо жерлерине тебиреди. Халы уа осалдан-осал бола барады. Бир аздан ол, аякъларын алалмай, сюелип къалды, олтурмады, жыгъылмады, сюелгенлей турду. Бусагъатда не боллугъун билип (итлени бошларла, ызы бла уа илишаннга салырла, ахыр сагъатым жетгенди дей), ийман шахадатны кёлюнден айтды

Малгъунла къарыуу тауусулгъан адамгъа итлени бошладыла. Кеслери уа, итлени «оюнларына» къарап, кюлюрге, безирерге хазырландыла. Эки уллу ит чабып келдиле аны къатына. Алай тиймедиле была Астемирге. Не тамаша! Эки ит да къартны эки жанында къуйрукъларына чёгюп, башлары бла уа къартны бутларына ышылып тохтадыла. Ишни былайлыгъын кёргенде, тутмакълагъа къараучуладан бири итлени артха чакъырды, ушкокну къалагъы бла аямай тюйдю. Ахыр сагъатын сакълап тургъан адамгъа башха, аладан да огъурсуз итлени юсгюрдю. Астемир Къуран аятланы окъуй сюеледи. Алай биягъы итле чабып келип, сюелип тургъан къартха тиймей, экиси эки жанында чёкдюле.

Тутмакълагъа къарагъанланы: «Святой, святой!» – дегенлерин эшитди. Ала ушкок атмадыла, салмадыла илишаннга да. Аны артха – лагерге жибердиле. Ол кюнден башлап, Астемирни аты «Святой» болду. Бегеюлле анга бираз жумушагъыракъ къарайдыла. Ол халда арада бир къауум ай ётдю, жаз да жетди. Ол жыллада ораза кызыгу заманнга тюшюп, адамла бек къыйналгъандыла. Мен хапарын айтхан къарт оразаны жетгенине жарсыгъанны къой, къууаннган окъуна этгенди. Да не! Ораза хар инсанны уллу Аллахха алжаусуз ийнанмакълыгъын толу кёргюзтген фарызладан бириди.

Оразада сарашха туруп, ауузланыргъа тутмакълагъа онгму боллукъ эди! Астемир, ауур ишден бёлюнмей, сарашсыз тутду оразаны. Ингир ашха да бармады, Аллахны сюйген къулу кесин чыдатды. Алай, столовагъа барып, ашамагъанын ачыкъ этерге уа жараймы эди анга? Экинчи кюн да ашсыз, суусуз ниет этди. Бегеюлле сездиле Астемирни ишин. Ала биле эдиле муслийманланы ораза тутуу жорукъларын. Гяуурла анга энтта да быллай бир сынау этдиле: муну чыдамлыгъыны чексизлигин, ниет ийнаныулугъуну теренлигин кёрюрге сюйдюле. Ала биле эди-ле Астемир сау эки суткада ашсыз-суусуз тургъанын. Тутмакъла ингир аш ашагъанда, Астемирни да чакъырдыла – бармады: Ашхамда ораза

ачаргъа ууахты келмеген эди. Бу ингирде да къалды огъурлу къарт уш-хууурсуз. Кече озуп, танг жарыйды дегенде, Астемир уянды, акъылы бла абидез алды да, эрттен намаз къылды, сора ичинден тауушсуз айтды: «Бисмилляхий рахман рахим! Мен ниет этеме бюгюн эрттен намаздан ашхамгъа дери фарыз оразаны, уллу Аллах, сени ючюн тутаргъа. Аллаху Акбар! Амин!»

Тутмакъланы ишге сюрюрге чыгъаргъанда, бегеуолледен бири Астемирни сатырдан чыгъарып, къайры эсе да алып кетди. Кесин ёлтюрюрге элтген сунуп, къартны башына ораза айда ёлгенле жаннетли боладыла деген оюм келди. Аллахха шукур, мени уа ниетим да барды деп, Къуран аятланы окъуй барады къадарына ие болмагъан, зулмулукъну отунда кюе тургъан хатасыз адам.

Бегеуол Астемирни ёлтюрюрге угъай, сынаргъа элте эди. Ол аны бир энчи тар камерагъа кийирип, эшикни киритин этип кетди. Бир кесекден, энди тюш намазны ууахтысы бола болур дегенде, намаз да этди, олтуруп, кёлунден Къуран аятланы окъуп башлады. Эшик ачылды да, босагъада бегеуол кёрюндю. Аны къолунда уллу сай табакъ, аны юсюнде уа тюрлю-тюрлю ашла, суула, тууралгъан акъ ётмек, бишген тууар эт, ариу кесилип, бишлакъ, кружкада сют. Бегеуол, бир зат да айтмай, табакъны жерге салып, чыгъып кетди, эшикни да киритин этди. Малгъунла Астемирни сау юч кюнню ашсыз-суусуз тургъанын биле эдиле. Аланы муратлары бу ачдан ёле тургъан адамны аш бла сынаргъа эди; оразасын ачарыкъ, ашхамгъа дери чыдаямалыкъ сундула. Бегеуоллени бирлери бусагъатда ол ашай турады деди, бирсилери уа угъай, ол ниетин бузарыкъ туйюлдю деп, ёчешген окъуна этдиле. Ала энди ашхам болургъа сагъат къалгъан болур дегенде, Астемир тургъан жерге кирдиле...

Астемир олтургъанлай, эринлерин къымылдата, Къуран аятла окъуй эди. Кюндюз бегеуол салгъан табакъда ашланы бирине да тийилмегенин кёрюп, сейир-тамаша болдула:

– Святой! Святой! – деп, бир ауздан айтып, эшикге чыгъып кетдиле. Ол кюнден башлап, тюрмени начальнигини буйругъу бла Астемирни ишге да сюрмедиле, ашын-сууун да сарашха ингирден окъуна келтирип, ашхамда да жылы ашла берип турдула.

«Святой» деген ат Астемирге къаты жабышды. Ол сёзню магъанасын а таулу къарт тутмакъдан къайтхандан сора билген эди...

КЪУДАЙЛАНЫ Магомед

*Тогольну
аламат жумушу*

Хапар

Тюзюн айтайым, бир иги затны эсиме салгъан – миллетибизни эрттегили хапарларын жыйышдырыргъа кереклими тийишли кѳрген, акъыллы жууугъум барды. Хурметли шуѳхум, бу адам бизге айтыр хапары болмай, аны сылтауун башха адамны юсюне атаргъа кюрешеди деп келмесин кѳлюнге. Не айтсанг да, боюну кылдан иничкеди. Мени атха миндирлик да, жаяу кѳоярыкъ да сенсе. Аны себепли, эркин этсенг, ол жууугъуму юсюнден бир-эки сѳз.

Бир жол тюшюмде Чегемде Къара ташны шимал жанында дырын жыя болама. Кѳкню саулай къара булут басып, жауун жауаргъа ушайды. Тюнене да кыстау ишлей тургъанымлай, жауун жетип, эрттенли айландыргъан дырыным кючден жыярча болгъан эди. Энди жауса уа, кыйыным суугъа кетерикди деген оюмда, жауун ѳтмезча уллуракъ батанла этерге кюрешеме. Кезиулю жыяр дурумуну баш жанында шаудан таба баргъан бир узункъаптал жаланбаш адамны эслейме. Олду, буду дерча, мен таныгъан адамланы бирине да ушаталмайма. Мен бармамы, жокъмамы чыртда эсине алмай, мант чапыракъдан чѳмюч кибик этип, ол сейирлик шаудандан суу ичер кыйгъыдады. Мен да, уллу муну кыйгъылы болмай, кыстау батан этерге кюрешеме. Къатына жууукълаша келип, адам улусу жюрютген адетни бузмай, салам береме. Мант чапыракъ «чѳмючно» аузундан айырып, «Алейкум салам», – деп, мени таба бурулду.

Муну бет орамын кѳргенимлей, тешикли тулукъдан тѳгюлген тары бюртюкле кибик эркин чыгъуучу сѳзлеримден аузума бирчиги келсе уа! Бир кесекден, не да болсун, эс жыйгъанча болуп:

– Ник... Николай Вас... Васильевич, сенмисе? – дейме. Мени жунчугъанымы ангылап, мени тюз таныгъанса дегенча, белги бере, ышарып, ол адам къатыма келди. Суратда болмаса, Гогольну ким кѳргенди. Алай муну Гоголь болгъанына ишексизме. Сюдюмлю бет орамына тап жарашхан гитче мыйыкъларындан башлап, мангылайында эки айырылып, къулакъларын жаба, энишге таралгъан узун чачына дери Гоголь болгъанына шагъатлыкъ этмеген бир жери жокъду.

Тюз ол сагъатдан жауун жаугъан угъай эсенг, къар жаууп, малларым

чѣпсуз кьаллыкь эселе да деп, сенегими бир жанына атама да, экили бола турмай:

– Николай Васильевич, «Диканькагъа жууукь элде кечеле» деген китапны нек жазгъан эдинг? – дейме. Бу, тюз жауап бермей:

– Алай нек сораса? – дейди.

– Да сормай а, нек сорлукь тьююл эдим, сен, битеу дунягъа атынг айтылгъан жазычу, суратлау сѣзю устасы, акбылман адам, жиллебиллени, обурланы юслеринден жазмасанг, башха жазар зат тапмаймы эдинг?

– Да кесинг бир сагъыш эт, мен ол хапарланы жазмасам, аланы китап этип чыгъармасам, ала бир ауукь замандан унутулуп кьаллыкь эдиле.

– Да ол айтханынгда да барды. Сен, ол затха бир тюрлю ълчеуо болмагъан кыйын салып, ъмюрледе ълмезча иш этгенсе. Анга сени жазгъанларынг шагъатлыкь этерикдиле. Мен ол затны ангылайма, алай мени кыйнагъан башха затды. Сен ол хапарланы жазгъанынгдан сора, жин зараны жетип, акбылынга хата келгенди дегенлери кертимиди?

– Сени аны ючюн чыртда жюрегинг кыйналмасын, кесинг бир сагъыш эт, ол сен айланган, жюрюген жерледе: «Ол акбылдан жарты Гогольну китабын окъуп не этесиз?» – деп эшитгенмисе?

– Угъай, бир да угъай!

– Да сора жюрегинги болмагъан затла бла бош кыйнама. Андан эсе, шуѣх, таулу халкъда обурланы, алмостуланы юслеринден кьаллай бир дамырлыкь хапарла унутулуп баргъанларыны юсюнден сагъыш эт. Сен аланы бирге жыйышдырып, нек жазмайса?

– Николай Васильевич, алайсыз да алай тюз акбыллы адам тьююлме, аны юсюне дагъыда жин зараны кьошулса уа, ол жерде ол тели деп, хар ким кюлюп айланырыгъына ишексиз бол.

– Къоркъма, бир зат да боллукь тьююлдо, жазаргъа керексе.

Гоголь, ол затны бир да болмагъанча кьаты аманат этди манга. Тюшюмде кѣргенме деп, мен да сансыз этип кьоймадым айтхылыкь жазычуну насыяхатын: элден-ѣлге барып, кѣпню билген эсли акъсакъаллагъа тубеп, обур, чобур деп къарамай, халкъда жюрюген хапарланы жыйышдырып, китап этип чыгъарыргъа таукел болдум. Тейри, айтдырмай кьоймай эсегиз, атына да «Обур бла Чубур» атап, китап жазып, зарфха урдум.

Алай ол кечеден бери Гогольну тюшюмде бир кере да кѣрмегениме жарсыйма.

БИЗНИ ЫННАЛАРЫБЫЗ

Европада ынналары кюнюн тохташдырып, анга атап жыл сайын уллу байрам кырагъан кыралла бардыла. «Ынна» деген сёзю кесича хычыуун, жүреклени жылытхан, озгъан заманлары эсге тюшюрген ишти ол.

Ала – ыннала, кесини туудукъларын туугъанларындан эсе окъуна бегирек сыйгенлерини юсюнден халкъда жүрюген сёзю («Баладан туугъан – балдан татлы») эсге тюшюрю кереклиси бармыды былайда? Аны кертилигин биз барыбыз да сынай келгенибиз ююн айтама ол оюму.

Кертиди, мен кесими ынналарымы юслеринден былайды деп тынгылы хапар айталлыкъ туююлме – аз таныйма аланы, – ол насыпны бизни миллетни сабийлеринден кечгюнчюлюк сыйыргъанды. Сёзюсю, ата-анабызны хапарлары бла къартларыбызны суратларыдыла ол жаны бла кёзюбюзю дунягъа ачханла – ынналарыбызны тансыкълатханла. Мени анамы анасы Биттирладан эди. Ол ариулугъу, кирсизлиги, адамлыгы, жүрегини тазалыгы бла кёплеге юлгю болуучусун бусагъатда да айтадыла аны иги таныгъанла. Мен а тенглерими, шуёхларымы ынналарын терк-терк эсгере туруучума; ала айтычу эсли сёзлени, ариу насийхатланы ёмюрде да унутурукъ туююлме.

Аллайладан бирлерини атына Аба деучю эдик – эрини тукъуму Созайладан, тюз аты Забидат. Аны агъачыны ариулугъуна, тизгинлигине биз, жангы жете келген кызычкъла, дайым да сукъланып къараучю эдик. Башына кысхан жаулугъуна, юсюне кийген кийимине, бек ариу ал ботасына уа къарап тоймаз эдинг. Абаны иги танымагъан адам аны сыфатына, жүрюшюне эс бурса, бир огъурсуз адамгъа санарыкъ эди. Алай сёлешген сёзю асыры жумушакъдан, асыры ариудан, асыры огъурлудан ол алгъа кёрген Абаны «башха» адам болгъанын олсагъат окъуна ангыламай амалынг жокъ эди. Ол кыйсы бирибизни да бирде конфет, бирде къалач берип кыуандырып эди, бирде, ююне чакъырып, аямай сыйлар эди. Аба тюрлю-тюрлю хансладан бир сейирлик чай этиучю эди да, татыуун, ариу ийсин бюгюн да унутмайма. Чай кыйнатыргъа тебиресе уа юйде челекте тургъан сууну чыртда хайырланмагъанды, шаудандан жангы суу келтириучю эди. Аллаи кезиуде ол барып Холам черегинден (биз Кыргъызстанда жашаучю эдик) суу алып келген сунар эдинг кирпилдегенине кёре.

Абаны дагъыда бир иги иши: ол халкъ медицинагъа бек уста эди. Аны себепли элде ыннаны юююн жокъламагъан алай кёп адамны табарыкъ туююл эдинг – кими сабийине, кими туудугъуна, кими кесине болушлукъ излей келе эдиле огъурлу ыннадан. Сабийлерине ол ат атарын сыйгенле да аз туююл эдиле. Мен билип окъуна Хаким, Хасан, Барисбий, Асланбек... деген жашла Абаны ёз ынналарына санап жашайдыла бюгюн-бюгече да. Аба кеси ат атагъан жашчыкълагъа ашыкъла жыйыучусун, балчыкны къаты ийлеп, андан сыбызгъыла ишлеп бериучюсюн окъуна унутмагъанма.

Бек ариу намазлыгы да болуучю эди Абаны – эчки териден, юйде къабыргъада тагъылып туруучю эди ол. Ынна аны бери алып, юй

түбюне жайып, намаз этип башласа, къарап турлугъум келиучю эди. Уллу Аллахдан туугъанлагъа, туудукълагъа, саулай халкъгъа тилегин а барыбызгъа да эшитдирип айтыучу эди.

Дагъыда бар эди бир ынна, биз анга да «Аба» деучю эдик, тюз аты уа – Бёзюланы Фирдус. Ол башына къысхан гюлмендича ариу затны мен жангыз бир тиширыуда да кёрмегеними айтайым, – чыммакъ-акъ чачы да аны къыйырларындан бери къарап, бетини ариулугъуна, чолпанча уллу къара кёзлерине да бир бек келишиучю эди гюлменди, – ыннаны ол сыфаты сабий заманымдан бери да кёз юсюмме турады. Абаны чомартлыгъын а айтып тауусаллыкъ туююлме. Аны кибиб адамла этген ишле сау ёмюрню эсгертмесича сакъланырыкъдыла сабийни, къартны да эслеринде. Абаны юсюнден мен эшитген хапарлада быллай сёзле бардыла: «Ол кече жукъу, кюндюз арыгъан не болгъанын билмегенди, тау жайлыкъда къойчулагъа барып, алагъа болушургъа, юйде кийиз уругъа, кече эшиу эшерге... жетишгенди»

Аба мал да тутханды, ийнек да саугъанды, къарыусузлагъа болушханды, ачны тойдургъанды. Хар юйюрню адамы ол саугъан сютден ичерин суйгенди ынна; аланы ыразылыкълары уа анга не уллу саугъадан да багъалы эди. Бизни, сабийлени уа, аны къууутундан суйген ашыбыз болмагъанды.

Бир жол юйдегиле мени Абалагъа не эсе да бир жумуш бла иедиле элни бир къыйырындан экинчи къыйырына. Айтдым да, жумуш эсимде туююлдю, алай Аба манга этген саугъаны уа ёмюрде да унутурукъ туююлме. Ол кюбюрюнден тюрлю-тюрлю къумачла чыгъарды да, къайсы къумачны бек жаратханымы сорду. Балан бармагъым бла кёргюзтдюм къайсы къумачны жаратханымы. Ынна олсагъат окъуна ёлчеуюмю алды да, «Зингер» машинасы бла къарап-къарагъынчы жыйрыкчыкъ тигип кийдирди манга. Къалай къууанып, махтанып да бара эдим мен жангы жыйрыкъ бла юйге. Орамда уа хар ким да манга сукъланып къарагъан сунуп. Мени жыл санымда андан уллу къууанч къайда!

Азау ыннаны уа хар заманда да бир жарсыуу биргесине жашай эди – кёп заман турду ол туудугъу болгъанлагъа сукълана. Энди сагъыш этеме – бизге, сабийлеге, артыкъда аны ючюн иги бола болур эди – жашчыкъланы, кызчыкъланы ариу сёзю бла, тюрлю-тюрлю саугъачыкъла бла къууандырыучусу да. Сора биз барыбыз да сейир этген бир ышаны да бар эди бу ыннаны – жаны-тини жыгыра баш жыйгъан. Ол затха бизни да юйретди Азау. Ынна жыгыра башны туз бла, сарымсах бла бек тап жарашдырып, къышха хазырлаучу эди. Ол зат кьошулгъан шорпаны татыуу бюгюн да кесин жокълатханлай турады. Азау Созайладан эди.

Кесинги ынналарынгы, аппаларынгы суйгенинге не ыспас, ол соймеклигинги башхалагъа да берсенг а, намысынг бютюнда кётюрюлюкдю халкъда. Мен ынналаны, аппаланы барына да бирча хурмет этеме десем, ётюрюк боллукъ туююлдю. Аладан не къадар жүрек жылыу келеди бизге, къаллай бир огъурлулукъ барды хар бирини бетинде, ние-тинде, тауусула билмеген чомартлыкълары уа!

Къарты кёп миллетни намысы, сыйы, берекети да бардыла.

АППАЛАРЫҒЫЗНЫ ДА ЭСТЕ ТЮШЮРЕЙИК

Бизни тёлуге аппа деген сёзю бек аз айтырға тюшгенин жангыдан кьайтарыр кереклиси болмаз. Аны ючюнмио болур эди кьыргьызлыланы, кьзахлыланы кьартларына да «аппа» деучюбюз. Сёз ючюннге, мен Эсен аппаны бир заманда да унутурук тойюолме. Аны эртте тауусхан кьалпагыын да кийип, сыйдам гулоч таякчыгыын да белине кёнделен салып, аны эки кьыйырындан эки кьолу бла тутуп, кьыргьыз элни уллу орамы бла не ёрге, не энишге жёбелеп баргьанын кёрген адам бу акь-сакьалны юсюнде болгьан энчиликге эс бурмай кьоярыкь тойюол эди: аны жюрюшю, кийген кийими башхаладан энчирек, хар заманда да сакьышлы кьарамы, басымлы сёзю да алай.

Эсен аппа колхозну терек бахчасын сакьлай эди. «Кьалауур» деген сёз кимге да хьчыуун эшитилмейди, артыгьыракьда сабийлеге. Ол сёзде бир огьурсуз, кюйсюз адамны сыфаты кёрюнеди кёзюннге. Алай Эсен аппа ол ишни тамамлагьаны бизге насып эди, – ол сабийлени алма керекли этмегенди. Колхозну тереклеринде ёсген кёгетле уа бир игиле – ашап тоймазча, татыулула. Нек эди ол алай – терек бахчада Шохай, Эсен, Ёзюр кибик огьурлу кьартла ишлей эдиле да, андан. Ахкубекланы Шохай тереклени кече сакьлагьанын артда соруп билдик биз. Анда таулу аппала ишлеген кьошха уа кьарап туруренг, жауун жаугьан кюн аны ичине кирип, узакьдан сезилген гюл ийисли биченден этилген мул-жарда таянмакьлыкь не уллу саугьадан да багьалы кёрюнюочюсюн да эсимде тутам. Бизге ол зауукьлукьну берген анда ишлеген аппала эдиле.

Эсен аппа, эски сахтиян бохчасын хуржунундан чыгьарып, хар бирибизге (сабийлеге) ууакь ахчала бериучюсюн а кьалай унутурса! «Киногьа барыгьыз, конфет алыгьыз, – деп да айтыр эди ол ахча бергенден сора. – «Чапаев» киногьа», – деп кьошар эди ахырында.

Ёзюр аппа ишлеучю гыллыучада зауукь этип учуучубузну да унутмагьанбыз. Таматаланы ауузларындан эшитгенме – аллай гыллыучаланы жалаңда Кавказда этип болгьандыла.

Сабийлени хар бири да кеси аппалары бла (аппалары болгьанла) махтаньргьа ёч эдиле. Мени аппам манга сыбызгьы ишлегенди деп махтаньр эди Исмайыл, мени аппам а хар заманда киногьа барыргьа ахча береди деп ёхтемленир эди Аскер, Эсен аппа уа манга кёп алмала береди деп, кьычырып айтыр эдим мен да. Ол Ёлмезланы тукьумдан болгьанын а кеч билгенме. Эсен: «Сабийге игилик этерге кьолундан келген адам насыпды», – дегенин кеси кьулагьым бла эшитгенме.

Игиликни игилик бла кьайтарыргьа уа барыбыз да борчлубуз.

МАХИЙЛАНЫ Азиза.

Чегем эли - Чегемши

Малкъар халкъны ёкюлю, дуня литературада кеси жерин Байронча, Толстойча алгъан Къайсын – гитче малкъар халкъны уллу назмучусуду. Мен аны бла бир жангы зат айтмайма, аны ючюн а аны юсюнден жазгъан чексиз къыйынды. Алай не этериксе? Мени уллу умутум а не болса да бир жангы зат айтыу, аны дагъыда назмусуна бир энчи кёзден къарап, кесими оюмumu айтыргъа сюеме. Хар жүрекге да лирикасы теренине синнген Къайсынны назмулары, кеслерини макъамлары бла жүрекни ийнакълайдыла.

Къайсынны ёсдюрген Чегем аузуу Малкъарны ариу жерлеринден бириди. Бийик къысыр къаялары, аланы этеклеринде терен агъачлары кимни да сейирсиндиредиле, кесин сюйдюредиле. Алай ол ёмюрлюк ариулукъгъа юйренип къалмай, аны юсюнден айта билиу, ол уллу ишди. Ариулукъну ичинде жашай, кюн сайын аны кёрюп, аны кесине аллах бир уллу хатер бергенча кёрюп къоюу уллу кёллюлюкдю. Къайсынны юсюнден айтханда уа ол кесини жашауунда туугъан жерини юсюнден бош бир затны да айтмагъанды, аны табийгъаты, адамлары, кешенелери, Жылгы сууу аны жашауунда болмай къалыргъа жараматгъан затла болгъандыла.

Дунияда хар ариу затны да ол туугъан жерини ариулугъу бла тенг-лешдиргенди, ол кишиликти, акъылны да къысыр къаяладан, терк сууладан, кёклюгю бла кёз къаматхан кёкден, къарладан, терен агъачладан алгъанды.

Чегем аузуна баргъан жол окъуна, Макка Мадинагъа баргъанча, тюрлю-тюрлю суратладан къуралгъанды. Хар озгъан жерни кесини энчи хаты барды. Кёп болмай «Минги тау» журналда Элдар Гуртуевну Сириягъа къонакъ болуп бир къауум адам бла барып келгенини юсюнден жазгъанын мен бек сейир этип окъугъанма. Ол суусуз жерде, сууну багъасы къаллай уллу болгъанын, къыркъ градус къызыулукъда адамланы жашау этген амалларыны юсюнден окъугъанымда, алагъа уллу ыспас этдим. Ала аллах бизге берген байлыкъны кёбюсюн кёрген угъай, къаллай болгъанын окъуна билмейдиле. Къайсынны гитче Малкъарындагъы кёк чыранланы, гараланы, таза шауданланы, уллу да, терк да тау череклени, айхай да, ала кёрмегендиле. Бизни туугъан жерибиз жаннетди, аны ариулугъу да анга келишеди. Алай болгъанлыкъгъа ала да кеслерини къум тюзлеринде жигерликлерини, жашау эте билиулерини хайыры бла табдыла анда да ырахатлыкъ, ала да ол жерни аны ючюн санайдыла жаннетни эшиклерине. Чегем тарына машинада барсанг, аллынгда кёрюннген тау башлагъа къачан жетерсе деп келесе. Ала сыры бийикден кёрюнедиле алай жууукъ, алагъа жетерге уа алыкъа жол узакъды

Анда сакъланганчады бизни алтын кюбюрчегибиз, ичи да таурухдан толуп. Тёбен Чегем. Эл орналгъан жер сейирди кесини ариулугъу бла, ол Къайсын туугъан элди. Тёгерегин агъач къуршалагъан, ортасы

бла Чегем черек баргъан бир сейир жерди. Чегем черекни сериуюн солууу элге кирир кирмез, бурнунга урады. Ёмюрлюк чыранланы тюбюнден чыкыгъан Чегем сууну тазалыгы жёк жерге тюшгенчады. Тёбен Чегемни ызындан башланадыла Адыл Суу, Тёгерек Тала, аланы жасагъан гитче Чегем чучхурла – адам кёзюн алалмазча ариулукъ. Ол чучхурчукъну къатында заман тохтагъанчады. Жыяча, къобузча табиыгъатны кючю бла ишленген къысыр къаяла, суху желлени тыядыла бу ариу жерледен. Аны аягъанча, ёмюрлюкге сакълагъанча. Хар ташчыкыны да кесини тарыхы. Хушто–Сыртны озгъанда кёрюнеди тарны къысырлыгы, табиыгъатны кючю, адам а эркинди анга къарап сейирсинирге, назмула, суратла жазаргъа. Къулагъынга сууну, желни тауушунда эшитилген макъамланы айтыргъа. Ол жерле керти да туудурадыла факхмуну. Ол жерле ачадыла кёзлени жангъдан-жангы сыфатла къуараргъа. Чегем чучхурлада, таш къаяны тешип чыкыгъан суулагъа къарай, бийик къаяланы башларында учхан къушланы уяларын эслерге къыйынды. Ала да, адам кёзден ташадыла, ол бийикни кёрюрге уа къайда.

Къайсын сау заманында кёп кере келгенди бу жерлеге. Ол жерле аны кеслерини огъурлулукъларын андан аямагъандыла. Ала бир заманда да уллу кёллю этмегендиле кесине. Не уллу къонакъла келгенде да, ол биринчиден Чегем ауузун кёргюзтгенди алагъа, жюреги бла терен суйген жерни излегенди дуниядан кетерден алгъа да.

Къайсын Эл Тюбюне келип, Жылгы суучукъ бла бетин жуууп, ташларын уппа этген эди. Ол биле эди энди аны кёрмезлигин. Ол жерле бла бир эди аны жаны, къарыу берген жерле, ариулукъну сезерге, жыр, назму жазаргъа юйретген жерле. Хар гюлчюгю, топурагъы, ташы жууукъ эди поэтке Чегемде. Узакъдан келген къонакъла да ангылай эдиле аны ары барсала.

Терк тау сууланы кёмюк этип баргъаны, ёмюрлюкню шагъатыча ишленген кешенеле, Фардыкла, Думала, эски къабырла. Энтда нени юсюнден хапарларыкъсыз сиз, грекли бахчыч элтген ёреликле, ол алып кетген сейирлик суратла, биз окъургъа къолубуздан келмеген эрттегили ата-бабаларыбызны жазмалары.

Таза къанлы, огъурлулукъгъа бла намысха итинген халкъым акъылны, факхмуну не заманда да алгъа салгъанды. Къайсыннга дери да ненча закий назмучуну жырларын, фикирлерин эшитмей тас этгенбиз, урушлада, ёлетледе, аны ким билсин. Кешенелени бош ёлчеуге кёре ишлеген устала, ала кимле эдиле, таш устала. Донгатны эски къабырлары, Фардыкла – къалай сейир эди сизни тарыхыгъызны толусунлай билген. Ненча закийни жулдузу ёчулген болур эди, кими замансыз, кими кеси ууахтысында, былайда ахыр жолун таба. Киши жерлеринде да ким къалгъан болур, белгисиз? Сау ёмюрню аты белгили болмай тургъан Шауайланы Дауут-хажини атын эшитип, аны сейир факхмусу бла шагърей бола башлагъанла да сейир-тамаша боладыла ол адамны билимлигине. Бусагъатда, техника алгъа баргъан кезиуде, кёп зат тынчыракъ болгъанлыкъгъа, узакъ, къарангы замандагы акъылманланы ишлери да бюгюнню жумушну юсюнден айтханчадыла. Дауут-хажи

да Жууукъ Востокну Каирдеги университетин 18-чи ёмюрге Чегемни Эл Тюбю элинден кетип бошаганды. Туугъан элин ол бир заманда да унутмаганды. Шыйыхлыгыны тышында да ол университетни медицина факультетин бошاپ битеу Кавказгъа белгили врач болганды. Билими болгъан Дауут-Хажиге да Чегем ауузу илхам бергенди. Ол да Къайсын ичген суудан ичгенди. «Тахир бла Зухра» деген поэманы биз ненча заманны ичинде билмей турдукъ ким жазгъанын, андан сора да Юсюп фыйгамбарны юсюнден жазылгъан поэманы тили, ниети, магъанасы уа къаллай акъылны, сезимни салады адамны эсине. Аны юйретуу магъанасы уа, намысны бек ёрге тутхан адамны иши туююлмюдю ол. Шауайланы Дауут-Хажини битеу жазгъанлары бизни заманыбызгъа жетселе эди, уруш, кёчгюнчюлюк жокъ этип къоймай, ненча сейир затха шагъат болур эдик биз. Мени узакъ къарт аппам, къаллай уллу ёхтемди аны юсюнден айтыргъа онг тапхан манга. Аллахны ыразылыгы келген жерде уа, Къайсынны жаратылгъаны уа байрамны андан ары баргъаны кибикди. Туугъан журтуну иги жашы, аны жырчысы, ёкюлю.

Рязанлы Есенин да, чегемли Къайсын да бирча багъалагъандыла туугъан жерлерин. Ала экиси да бир чёпню, ташны, терекни да алышырыкъ туююл эдиле киши жерини къаласына.

Сёзсюзю, суюмеклик жаздырады бек иги сёзню, адамны эсин бурурча, бир да кетмезча акъылындан. Туугъан жерине, анасына, тиширыугъа суюмеклик. Ол сезим уллу кючдю. Аллаи сезим чакъыргъанды битеу мюлкюн сатып, анга роза гюлле алып, суйген тиширыууна саугъа этген Пиросманини, аты дунягъа айтылгъан художникни. Кёп къыралланы, жерлени къыдыргъан Къайсын да, Сергей Есенин да туугъан от жагъаларына къайта, ангылагъандыла аны кюч бергенин, сакълагъанын. Къынгыр къайын терекчикге, не уа жырчыгъын шыбырдай баргъан Жылгы суучукъгъа ышаналгъандыла кеслерини ичлериндеги тасхаларын уллу адамла.

Аланы шош желчиклеринде эди къарыулары, уллу умутлары. Ол жумушну къатында уа биз бош ётнуп баргъан жолоучубуз.

Хар инсанны да сейирди кереги. Уллу намыс кеслерине излемей, къалала ишлеген закий усталача, Къайсын келлик тёлюлеге кёп башха закийлеча, бизге, бизден сора келлик тёлюлеге да уллу хазна къойгъанды. Аны сёзю ёмюрлюкдю, кёз къарамы ётнорюксюзю, тазады, тюздю.

АБАЙЛАНЫ Сакинат.

ШАУЕРДИНЛАНЫ Магомет

Анамы къарындашы

Мени анамы Шауердинланы Абдулманатны кызы Нюржанны Магомет деп жангыз къарындашы болганды.

Магомет 1929 жылда Огъары Бахсанда тууганды. Ол бек фахмулу адам болганды. Этген ишин да бек ариу, таза жүреги бла жүрютгенди. Ишчи нёгерлери, бютюнда жаш къауум, билмеген неда ангыламагъан жерлери болса, Магометден сурап, ол да алагъа бек тынгылы ангылатып турганды. Жашагъан, ишлеген жеринде да нёгерлери, Магометни айтханына къулакъ салып, тынгылап, бек сыйлап, аны юлгюге тутуп тургандыла.

Магомет жашау жолунда кёп къыйынлыкъла да кёргенди. Ол кеси, тамата эгечи Таужан да, бек гитчелери мени анам Нюржан да гитчелей, аталары-аналары ёлюп, ёксюзлей къалгандыла. Сюрюн къыйынлыкъланы, ачлыкъны да толу сынагандыла.

Миллетибиз Азиядан артха къайтхан сагъатда уа, Магомет да Ата журтуна келгенди. Бери къайтхандан сора, ол кёп жылланы Тырнаууз шахарда жашап, одан сакълагъан бёлюмде ишлегенди. Алай ол, бош ишлеген бла тохтап къалмай, назмула да жаза турганды. Ол уруш заманларында миллетибизге къыйынлыкъ бергенлерин да, битеу таулу миллетни, гюняхсыз болуп турганлай, Азиягъа зорлукъ бла сюргенлерини юсюнден, дагъыда башха назмула да жазганды: «Кёчгюнчюлюк кюйю», «Акъ марал», «Къартлыгъым», «Мени шахарым», «Къыш», «Кюз арты»...

Магомет дагъыда кёп назмула жазарыкъ болур эди, дуниясын алышындырмаса. Аллахны жазыуу алай болган болур эди.

Мен, 2001 жыл Азиядан къайтып келген эдим, Магометни кызы, мени уа эгечим Феруза, манга: «Была атамы назмуларыдыла. Сен бир къарасанг эди» деп, анамы къарындашыны назмулары жазылган къагъытланы манга береди. Мен аланы бек жаратама. «Кёчгюнчюлюк кюйю» деген назмусуна уа макъам да салганма. «Минги Тау» журнал окъуучуларын Магометни назмулары бла шагъырей этер деп ышанама.

ТРАМЛАНЫ Люба

КЕЧГЮНЧЮЛЮК КЮЙЮ

Немис самолётла учуп келелле
Кавказ таулары башында,
Аман кыйынлык келгенди, дейдиле,
Малкърны къртына-жашына.

Кече тюшюмде уа алай кереме,
Миллетге келип кыйынлык,
Мен бу сюргюннге ачыб а елеме,
Болмай жарсыуум сыйынып.

Ой, машинала алай а келелле,
Тар жоллары уа толтуруп,
Ой, нелляй бирни барлык болурбуз
Биз а, алагъа олтуруп?

Биз а билмейин тургъаныбызлай,
Уллу кыйынлык салдыла,
Кесибизни уа халал малларыбыз,
Ой да, макъыра къалдыла.

Аргыма къарап, жияб а къалгъанма,
Бахсан сууундан ётгюнчю,
Жиямукъларым къурумай бардыла,
Тюз Азиягъа жетгинчи.

Биз эшалонда алай а бараек,
Сабийлерин излей анала,
Ой, ташны-агъачны жара эдиле
Къычырыкъ этген балала.

Аллыбызгъа келип, сакълай эдиле
Атла жегилген арбала,
Ырмах болуп, биз алай жетгенек,
Бетибиз кетип, саргъала.

Къарыусуз болуп, кырылып барабыз
Ашарыкъ тапмай ашаргъа,
Бир кеп зорлукъла сынап барабыз,
Келюбюз бармай жашаргъа.

* * *

Къартлыгъым жашлыкъ менден
кетгенди,
Къартлыкъ чабып жетгенди.
Нечик кѣп затла кѣрдюм,
Жашадым, суйдюм, ёлдюм..

Башымдан басып къартлыкъ,
Кѣп ишим болду жарты.
Жашауумда кѣргеним –
Къадар манга бергени.

Къарт болгъанма, къарыусуз,
Тишлерим да – азыусуз,
Аякъларым шош баса,
Эсим а кете, шаша.

Къартлыкъ жылым толгъанды,
Сексен эки болгъанды.
Таякъ алдым къолума,
Жокъду барыр жолум а!

Жаш заманымда чабып,
Излемей, къарыу табып,
Чыкъгъанма тѣшге-таугъа.
Жашлыгъым къайтмаз саугъа.

Сабийликде кѣргеним
Кѣз аллымдан кетмейди,
Не кюрешсем да, заман
Артха атлам этмейди.

КЪЫШ

Таула башын къар басып,
Боран эте турады,
Тѣгерекден суукъ жел
Тохтамайын урады.

Къар жауады, сууукъдан
Суу мияла къатады,
Кече, жатып башласам,
Танг да зордан атады.

КЮЗ АРТЫ

Ой, кюз арты кюз арты,
Сен саргъалып келесе.
Ой, кюз арты, кюз арты,
Сууукъ желле бересе.

Чапыракъла саргъалып,
Тау суула да саркъайып,
Жазны нюрю кетгенди
Кюз ма алай этгенди.

ТAUDAN басхан туманла
Тереклеге къоналла,
Къайын агъашча, ала
Сап-сарыла болалла.

Ма алайды кюз арты,
Мылы болуп къауданла,
Ма алайды кюз арты,
Къуруп къалып шауданла.

Жерни ариулугъуна къуаннган атлы

Быйыл 29-чу майда Назрань шахарда Чечен-Ингуш Республиканы халкъ поэти Саид Чахкиевни эсгериуге аталган ингир болганды. Анга Север Кавказны Республикаларындан, Роосейни башха жерлеринден да кѣп адам келген эди. Къабарты-Малкъардан а республикабызны Парламентини депутаты, КъЧР-ны халкъ поэти Додуланы Аскер, поэт Хасан Тхазеплов баргандыла. Анда сѣлешген адамла – шуѣхлары, тенглери, фахмусуна, адамлыгына баш ургъанланы барысы да кѣллери толуп, аны дуниядан кетгенине ийнанмагъанлыкъ этип, алайда жыйылгъанланы арасындан ауазы эшитилликча, тѣгереклерине къарап, мудах кѣзлерини мудах къарамлары бла излей эдиле.

Сѣзсюз, Саид Чахкиевни жашауну жарсыуу бюгерге жаныгъан кюнлери кѣп болгандыла, алай ол бюгюлмегенди. Бирде тюзлюкню терслик хорлагъанын кѣрсе уа, аны тюшюне санап къойгъанды; суратлау сѣзюне жигитлерини кюрешлеринде аз зат болмайды деп, аны бла кѣл этип. Жилигъан адамны кѣрсе уа, ол аны жашауну къара кюнюне санагъанды. Алай туугъан жерни ариулугъу анга дайым таукеллик бергенди, фахмусу миндирген аты бир заманда да абынмагъанды, – кѣчгюнчюлюкню сабийлей сынагъанында да, кѣпледен бириме деп, кѣл этип, жаланда иги къуууму бла барганды алгъа. Болсада къадар жашаудан тюнгюлмеген адамгъа оруусуз-соруусуз айтды айтыр сѣзюн, – кюйсюз ажал башха дуниягъа алып кетди аны.

Мен Саид Чахкиевни, биринчи ингуш романны жазгъан адамны, кѣп болмай «Атаны осуяты» деген повестин окъугъан заманымда, аны жумушакъ, кимге да эс тапдыргъан, игиликни отун тиргизген ауазы къулагъыма эшитилгенча болду, ашыгъышлы жюрюшю, къол къымылдатыуу, тюбеген сагъатыбызда узакъдан окъуна ышара келип къучакъласа, дуния зауукълугъун алыучу кюнлерибиз кѣзюме кѣрюндюле.

Ол, Саид, 1997 жылда мени туугъан кюнюм бла алгъышлап жиберген телеграммасын бюгюн да сакълайма. Аны эсгериуге аталган статьямы башлардан алгъа ол алгъышлау къагъытны окъумай болмадым. Анда къарындашлыкъны кѣзбаусуз ачыкълагъан сѣзле бардыла: «...жел, палах да кери болсунла сенден, сыбызгъы макъам эшитилсин дайым юйюнгде...»

Поэзияда, къара сѣзде, драматургияда да фахмулу жазылгъан чыгъармалары бла атын сау къыралгъа айтдыргъан адамны – Саид Чахкиевни, «Гыржын бурхуну» кѣчюрнгеними юсюнден кесине хапар айтханымда (ол чыгъарманы бюгюн да «Минги Тау» журналда басмалайбыз), Саид манга былай айтды:

– Хасан, Сакинатны (чыгъарманы баш жигити) къыйынлы къадарыны юсюнден таулулагъа да хапар айтып, аланы да жарсытдынг сора.

Къабарты-Малкъарда Саидни тенглери кѣп эдиле, хант къангада олту-

ругъа, сёзюне тынгыларгъа суйгенле. Саид кеси да бек чомарт адам эди. Аны бла байламлы бир шартны юлгюге келтирирге сюеме.

1979 жылда бек керекли жумуш бла Грозный шахаргъа барыргъа тюшеди бизге – нёгерлерим Къочхарланы Биаслан бла Непеланы Ахмат. Жумушубузну да этип, шахар Советни исполкомуну юйюнден тышына чыкыгъаныбызлай, Саид Чахкиевха тюбеп къалабыз. Ол да, мен да сормай таныйбиз бир бирибизни. Ары дери тюбеген а жангыз бир кере этген-биз, Нальчикде «Россия» къонокъ юйде. Саидни анда болгъанын билип, Зумакъулланы Танзиля, Тёпеланы Алим, сора мен кёре барабыз. Нёгерлерим Саид бла эрттеден шуёхлукъ жюрютгенлерин ангылайма. Сау болсунла, Саид бла мени да танышдарадыла. Экинчи кюн ашыра да бардыкъ Саидни...

– Хасан, къайдан чыкыдынг? – деди Саид, ол кюн Грозныйде бир керти ахлусуна тюбегенча, тансыкълады, эркетледи. Нёгери бла да танышдырды, – Ахмед Мальсагов эди. Энейланы Магометни юсюнден китап жазгъан Мальсагов угъай, бу жаш адам эди, кеси да жазыучу.

– Сагъат бу заманда автовакзалда тюбербиз, – деди Саид. – Биз этер жумушугъуз бар эсе, уялмай айтыгъыз

Жумушубузну тынгылы этгенибизни ангылатдыкъ.

...Тюз да Чахкиев айтхан заманнга табылдыкъ автовокзалгъа. Ахмед да (жаннетли болсун, бу жаш адам эрте ауушханды), Саид да анда бизни сакълап тура эдиле. Рестораннга киребиз, не айтаса, хант къанга тынгылы жарашдырылып. Иги кесек олтурдукъ анда, ушакъ этип.

Сора тышына чыкыдыкъ да кесибизни жолгъа хазырладыкъ. Бизни ары элтген машина баргъан кюнубюзде окъуна артха кетген эди, ол себепден автобус бла къайтыр акъылдабыз Нальчикге. Алай Саид бир таксист бла сёлешди да, ахчасын да берип, бизни аны бла ашырды.

...Чахкиев Саид Идрисович 1938 жылда 22-чи январьда ЧИАССР-ни Насыр-Корт элине туугъанды. Аны жазыу ишге фахмусу школда окъугъан заманында окъуна белгили эди деп эсгереди аны иги таныгъан тенглери. Артда Москвада М. Горький атлы Литература институтха киргенинде уа, къысха заманны ичинде студент тенглерине, устазлагъа да кесин жаланда фахмулу, оюмлу, сабыр сёзлю, кесини намысына, сыйына сакъ, адамлыкъ ышанлары кимге да ачыкъ танылгъан жаш болгъанын терк ангылатады. Окъуугъа уллу кёл салгъанына, бек къаты ишлегенине уа кёпле сейирсинген да, сукъланган да этгенди. Артда, Саид Чахкиев институтну бошай туруп, аты къыралгъа айтылгъан критик, литературовед В.К.Панков, аны диплом ишине бичген багъаны бюгюн да сагъынганла бардыла.

– Бек магъаналы литература чыгъармады – Саид Чахкиевни диплом иши, – деген эди ол, – мен бу фахмулу студентни диплом ишини оппоненти болгъаныма къууандым. – Бу затха былай бош диплом ишгеча багъа бичип къоймай, анга тынгылы литература чыгъармагъача, тарых магъананы тутхан, сау халкъны юсюнден хапар айтхан документгеча багъа бичерге борчлубуз.

Бу хапарны бизге литературный институтда Саид бла бирге окъугъан Ахмед Газдиев айтханды.

Чахкиев Саид Идрисович ёз халкъыны чынтты уланы болгъанын чыгъармаларында – поэзиясында, прозасында, драматургиясында да ачыкъ

кѣргюзтгенди. Хар жазгъаны ингуш халкъны жашауу, тарыхы, турмушу, иши бла байламлыдыла. Аны «Золотые столбы» деген романын неда «Завещание отца» деген повестин бла «Крошки хлеба» деген хапарын окъугъан адамны аркъа жиклери къалтырамай къаллыкъ тнойюлдюле – алада кѣчгюн-чюлюкню азап жоллары теренден, бек ийнаныулу суратланадыла. Аты сау къыралгъа белгили Абдурахман Малиев 1969 жылда Саидни башда биз атын сагъыннган романыны юсюнден былай жазгъанды: «Саид Чахкиевни «Золотые столбы» деген чыгъармасын ингуш халкъны биринчи романына санайма мен, – совет литературада уа Сталинни кюйюсюзлюгюн кѣргюзтген биринчи абадан чыгъармады. Къаллай кюйюсюзлюк эди сау халкъланы туугъан жерлеринден зор бла кѣчюрмеклик...»

Совет властыны заманында Саид Чахкиевни жазгъанлары союз республикалада энчи китапла болуп кѣп кере чыккъандыла, аны пьесаларына кѣре салыннган сахна оюнга да кѣргюзтюлгендиле алада, «Дружба народов», «Наш современник», «Нева», «Дон», «Волга» дегенча журналла да терк-терк басмалагъандыла Саидни жазгъанларын.

Кѣп болмай мен Ингушетияда орус тилде чыккъан «Сердало» деген республикалы газетни баш редактору Хусейин Шадиевге тюбеп, ушакъ этгенме. Ол Чечен Республиканы халкъ поэти Алеади Шадиев, ингуш халкъ Саид Чахкиевни эсге тюшюрюуню ингирин къуаргъа хазырлана айланганын эшитип, аланы газетни редакциясына бир къауум тизгин жазып ийгенин эсерип, Шадиевни жазгъанын кѣлюнден айтханды. Ма ол:

«Саиду Чахкиеву, человеку благородной души, на которого хотел бы походить, но так и не дорос до его человеческих корней. Буду стремиться!

Когда мне говорят назови лучший рассказ, я говорю: «Выйти замуж за огонь». Когда мне говорят назови лучшую повесть, я говорю: «Завещание отца». А когда говорят назови лучший роман, я говорю: «Золотые столбы».

Автор всех этих произведений – ингушский писатель Саид Чахкиев»

Ма аллай багъа бичгендиле Саид Чахкиевни чыгъармаларын окъугъанла, кесини ким болгъанын иги билгенле. Юлгюге, Дагъыстанны Жазыучуларыны союзуну правленини председатели Магомед Ахмедов Саидни «Золотые столбы» деген романыны юсюнден былай жазгъанды: «...это правдивый и мужественный роман о выселении ингушского народа в Казахстан и Среднюю Азию».

Барыбыз да – аны иги таныгъан тенглери, отуздан артыкъ китап жазып чыгъаргъан адамгъа ъмюрден-ахыргъа хурмет этгенлей жашарыкъбыз. Ол хар сѣзюн, хар къол къыйынын жазычулукъ иш бла байламлы этген адам эди, кесин бир заманда кѣтюрмеген, «мен» деген сѣзню айтып махтанмагъан. Литературада уа жерни – жашауну ариулугъуна (жерни ариулугъуна уа ол адамланы санагъанды) къууаннган атлысы болгъанлай къалгъанды халкъны эсинде – кѣз туурасында.

ШАУАЛАНЫ Хасан

БИЗНИ АППА

Мени атым Мадоккады. Мен энди уллу кызы болганма – алты жылым толганды. Аппа уа манга гитче кызычыкыгача селешгенин кыймайды. Анам да кзуру тырман этгенлей турады: «Адам айтханны эшитмейсе, хыличисе!» – дейди.

Ма кеп болмай ол кесине, огъары жан тигерге деп, бир ариу ак кумач алган эди. Мен а андан гинжиге жыйрыкчык тикгенме. Жыйрык да аллай жыйрык – бел бауу, хуржунчуклары да болган! Гинжими жангы жыйрыгын анама кергюзтгенимде, алгыш да этмей, ол бек ачуланды.

– Бу жолдан сора быллай затны соруп эте тур, хыли кяпчык! – деп урушду.

Кеси жыйрыкларымдан да берлик эдим гинжиге, алай ала анга уллу боладыла. Сора ол жыйрыксызмы турсун?

Бир кюн анам бла мен тауук орунга гаккыла жыярга бардык. Уядан аз-маз жугурчуклары болган гаккыны алсам, ол а бир жылы.

– Мама, мама, мен уяда бишген гаккы тапханма! О, кылай жылычыкды! – деп хахайладым.

Анам ышарды да, атама:

– Эшитемисе муну айтханын? – деди. – Кылай акылыды сени кызычыгынг!

Атам да кюломсюреди. Экиси да бир болуп, бош кюледиле ансы, биле болмам бишмеген гаккы жылы болмаучусун. Сейирдиле бу абданла!

Мени эки кырындашчыгым да барды – Идиг бла Мадиг. Идиг кюз артында биринчи классха барлык-ды. Атабыз анга сейирлик суратлары болган китап алганды, «Букварь» деп. Мен аны ючюн атамдан аз да епкелемейме – мен да экинчи жыл школга барсам, манга да аллыкды, андан да ариуун окуна. Мадиг а алыкша школга барлык туйюлдо, анга жаланда беш жылчык болады.

Идигни Топчук деп итчи барды. Ол, топча, тептегерекчикди, алаша аякчыклары бла. Кяп-кыра сууук бурунчугу уа сахтиян журунчукыга ушайды.

Ма ол Топчук, ойнай кетип, мени гинжими кябарга кюрешсе, манга ол бек ачу тийиучюдо. Алайсыз да жангыз бир кюлчугу кыалганды, бир кезю да жокду.

Аппалага биз тертюбюз да бирге барыучубуз – Идиг, Мадиг, мен, Топчук. Аппаны тюз аты Муратды, алай биз анга аппа деп кююучубуз. Ол, узун кыра жамычысын да аркысына атып, ак сакылын сылай, кезлерин да жумарак этип, кюн туушда олтурургы бек сююучюдо.

– Аппа, не ишлейсе? – деп сорсанг:

– Кыарт сюеклерими кюннге жылыта турама, балам, – деучюдо.

Анабыз, излей келип, бизни сураса, биз аппаны жамычысыны тюбюнде бугъабыз да, ол а:

– Билмейме, кѳрмегенме, – деп, кѳзчюклери да бир тасхалы ышара, анабызны алай ашырычуду.

Бизни аппа бек халалды. Биз аны бек сюебиз. Жомакъланы уа аныча уста айта билген битеу кыралда да тапмазса. Биз анга:

– Аппа, бир хапар айтсанг а, – деп тилесек, ол:

– Жомакъмы айтайым, огъесе эртте заманладанмы айтайым? – деп сорур.

– Эртте заманладан! – деп, кимибиз тобугъуна, кимибиз жанына олтуруп, сейир хапаргъа тынгыларгъа хазырланычубуз. Ол а, узун акъ сакъалын да сылай, хапарын башлар.

– Бу мен сизге айтырыкъ бек эртте болгъан ишди. Мен ол заманда гитче жашчыкъ эдим.

– Сакъалынг а бармы эди? – деп, Мадиг аппаны сѳзюн бѳлдю.

– Угъай, – деди аппа, – ол заманда сакъалым жокъ эди...

Идиг, Мадигни инбашына кыатылып, чырмама, айтмагъа кыой дегенни билдирди.

– Атам-анам да ёлюп, кесимлей кыалама, – деп, аппа хапарын андан ары бардырды. – Эл ичинде айланып, ким не берсе, аны бла кечине жашайма. Жаны ауругъан кече кыалыргъа баууна кыойса, ол да ахшы. Алай эте, аманны кебинден жашай турама.

Элде Илез деп бир бай киши бар эди. Ол асыры огъурсуздан, андан кыоркъмагъан ит окъуна жокъ эди элде. Ма ол Илез деген киши, он жылым толгъанлай, элтип барып, ме-ни бир узакъ кыошда кыулагъы да эшитмеген бир кыарт кишиге нѳгерге кыоюп кетди. Илезни кыой сюрюую уллу эди. Кыарт кишиге бла сабий жашха аланы кютген тынчмы эди? Кюнлени бир кюнюнде кыарт ауруйду да, кыобалмай кыалады. Мен аны кыоюп кеталмай, кыойладан экиси тас болады. Кыошда азыкъ да жокъ. Илез а, бир кетсе, кыайтып келирге ашыкъмаучу эди. Не этерге билмей, апчыйма. Болсада элге энерге таукел болуп, жолгъа чыгъама. Сау кюнню келип, арыгъан да этип, Илезни арбазына жетеме. Илез, итни юргенине ойден чыгъып:

– Кимсе? – деп сорады.

– Менме, Мурат, – дейме.

– Малланы кыоюп нек келгенсе? – деп ачыуланады ол.

– Кыарт, ауруп, кыобалмайды. Мен а кесимлей жетишалмайма, ашыбыз да тауусулгъанды...

Илез мени туююп, киштик баланыча, арбаздан бияры быргъайды. Мен жерге да тийгинчи, ит юсюме чабады. «Энди уа болмадым кѳре-ем», – деп, жашаудан тюнгюлдюм. Алай, сейир-аламат – ол ит мени талагъан угъай, кесими итим кибик, жан аурутуп, сынсыды. Бетими жалады. Мен да, кесиме нѳгер тапханча, итни башын сыладым, аны боюнундан кыу-чакълап, кесими тыялмай, жюрексинип жиладым.

АППАНЫ ЭКИНЧИ ХАПАРЫ

«КЪАРЫЛГЪАШЧЫКЪ»

– Мен Мурат деп бир жашчыкыны таныучу эдим.

– Ол сен болур эдинг, аппа? – деди Мадиг.

– Ой, къалай акъыллы жашса сен! – деп, Мадигни эслилигине къууанып, аппа жумушакъ ышарды.

Мадиг да, аппаны махтагъаны иги кёрюнюп, кёрдюгюз да дегенча, бизге ёхтем къарады.

– Айт, аппа, айт! – деп, Идиг аппаны ашыкъдырды. Аппа да хапарын андан ары бардырды:

– Атасыз, анасыз, аппасыз Мурат кесинлей жашай эди. Итин Илез ёлтюргенли, ити окъуна жокъ эди. Бир къызыу кюн Мурат эл къыйырында суу боюнунда олтуруп болады. Ол да алай тургъанлай, элде бир бай кишини жашы Шамшудин арба бла келе тургъанын кёрдю. Ол суху келе эди. Эл багуш тёгюучу жерге жетгенлей, арбаны тохтатып, андан бир ырахын тайчыкыны жерге атды. Ол да тыпырдай тургъанлай, ушкогун аны мангылайчыгына тиреп, атаргъа тебиреди. Тюз ол кезиуде, жалыннган этгенча, тайчыкъ башын ёрге кётюрдю. Мурат, ишни болушун ангылап, алайгъа чапды да:

– Атма! Атма! Ёлтюрме! – деп, кючюнден келгенича къычырды.

– Не къычыраса? Думп бол былайдан! – деп, Шамшудин хыны сёлешди. Алай ол Муратны тыяллыкъ тюйюл эди – жаны ичинде болуп, ол тайчыкыны ёлтюртмез!

– Ёлтюрме тайчыкыны, ёлтюрме! – деп, Мурат кесин тайчыкыны юсюне атды.

– Кёрмейсе муну! Ит тутханын иймегенлей! – деп, Шамшудин уллу къара итин Муратха юсгюрдю. Ит Муратны таларгъа да болур эди, алай аны насыбына алайгъа Назир жетди. Ол итни Муратдан айырып, Шамшудин бла да тереннге кирмей, алайдан кетер акъыл этди. Алай Мурат аны да тайчыкъ таба тартды:

– Ол тайчыкыны ёлтюрюп къоярыкъды!

Назир Шамшудин сойланып тургъан тайчыкыны атаргъа кезлегенин эследи. Терк-терк атлап, аны къатына келди:

– Ай юйюнге, адам тюйюлмюсе – тилсиз малны къалай атарса?! Сен ауурсуна эсенг, мен багъарма. Манга бер да къой, – деди.

– Мени не этгеним бла сени не ишинг барды?! Алай... – Шамшудин бир кесек сагъыш этди, – таудан эки арба жюгю бичен тюшюрюрге айта эсенг...

– Келишдик, – деди Назир, ол иш тынч болмазлыгъын да биле тургъанлай.

Алай бла Назир, Муратны да болушдуруп, тайчыкыны юйге келтирди. Къарт анасындан сора Назирни да жарлы юйюнде киши жокъ эди.

– Бизни бла жашаргъа сюемисе? Тайчыкыгъа да бирге багъарбыз,

– деди Назир, кьонагъына сынаулу кьарай.

Мурат тайчыкыгъа да, Назирге да кёзлери толуп кьарады: ёксюзге андан уллу игилик ким тежерик эди?!

Кюнден-кюннге игиден-иги бола, тайчыкь аягъы юсюне турду. Ол дум кьарачыкь эди. Жалан эки ал аякчыгъыны тобукъларындан энишгеси, акь уюкъчукъла кийгенча, чиммакь-акь эди. Кьап-кьара мылы кёзлери уа – асыры бек бишген эки кьара эрик. Мурат анга «Къарылгъашчыкь» деп атады.

Кюн кюнню алыша, арада эки жыл озду. Ол эки жылны ичинде Мурат, хар затха да жарай, Назирлада турду. Назирни анасы Муратны бек суюе эди.

– Жарагъан жаш боллукъду! Къалай иги этдинг, жашым, Муратны кесинге кысханынгы! – дей эди ол.

Къарылгъашчыкь, ким да сукъланырча, аллай ат болду. Муратны келгенин сезсе, кьулакъларын чоелтип, ол тыншчыкь кьуушалайды.

Жыл сайын элде бардырылыгучу ат чаришлеге кьатышыр муратда, Назир эл башында адам кёрмеген жерде Къарылгъашчыкыгъа жарау этдире башлады. Ёхтем эди Назир. Мурат да Къарылгъашчыкыны хомухлукь этмезлигине бек ышана эди.

Чариш боллукь кюн да жетди. Халкь кёп жыйылды. Бирсиледен ал-гъаракь элни бай кьауумуну эсирик жашлары келдиле. Аланы арасында Шамшудин да. Аты да, не айтырса, ал аякълары бла хауаны чачады. Шамшудинни аты чаришде хорларыгъына кишини да ишеклиги жокь эди.

Назир, Муратны алгъа ийип, кеси уа кечирек келлигин айтды. Мурат жетгенде, байрамны кьайнагъан кезиюу эди: кими ёчеше, кими жарау эте, кими да кьытханнга бериллик саугъланы юслеринден балсынып хапар айта. Ойнагъанмы этесе – хорлагъаннга кюмюш саплы кьама, ат керек бла жамычы берилликди! Назир Къарылгъашчыкь бла алайгъа жетгенлей, Шамсудин, салам-келям да бермей:

– Къайдан алгъанса сен бу ариу атны? – деп, кюйюксюнуп сорду.

– Сатып алгъанма, – деди Назир да, хапарны узакьгъа созмай. Ичинден а: «Сен манга эки арба жюк биченнге сатхан ырахын тайчыкьды бу. Алай ол сени эсингде тура болурму? Къайда-къайда...» – деди.

Чаришледе Къарылгъашчыкь биринчи келди. Шамшудин, атны бек жаратып, аны кьолгъа этер муратда Назирни ызындан болду. Хорлатхан ачыуу бурунуна ётноп, ариу бла, аман бла да атны манга сат не алыш деп кюрешди. Алай Назир бла Мурат атларын алышыучуладан туююл эдиле.

ТАМБЛА МЕН ШКОЛГЪА БАРЛЫКЪМА

Мени кёлум бюгюн алай жарыкьды – манга бюгюн... бир, эки, юч, төрт, беш, алты, жети! – сау жети жыл толгъанды! Бир кере жукълап кьопханымлай, школгъа барлыкьма! Оннга дери санай да билеме, харфладан таныгъанларым да бардыла. Сёз ючюн, «О» харф, чархха ушаш, тегерекди, кесин да эринлеринги тогъай этип айтаса. «Ж» харфны уа тюз да кьамажакъланыча, аякчыкълары барды. Кесине ушагъаны

ючюн болур, бу харфны кьамажакъ да биледи, – кьуруда аны айтханлай турады. Школгъа жюриуп башласам, устазым манга кьалгъан харфланы да юйретирикди.

Мадиг быйыл экинчи классха барлыкъды. Ол харфланы саулай да биледи, сурат ишлерге да устады. Ишле деп тилегенимде, ол школу-бузну суратын да ишлеген эди. Алай, нек эсе да, аны терезелери эл бла бир, эшиги уа жокъ.

– Мен школгъа барсам, ичине кьалай кирликме? Терезе бламы тюшерикме? – дедим да, Мадигни кёзюне битдим.

– Эшик бла! Терезе бла тюшерге нек кьалгъанса?

– Да кьайдады да эшиги?

– Эшигими?.. – деп, Мадиг желкесин кьашыргъа кьалды. Идиг бла мен кюлюп башладъкъ. Ол ачыу тийген болур эди, Мадиг:

– Эшиги нек жокъду, бек барды, школну бирси жанындады ансы, – деди.

– Да биз аны кьалай кёрлюкбюз да?

– Школгъа барсагъыз, бирси жанына ётерсиз да, кёрюрсюз, – деп, «бедишден» кьутула билгени ючюн кесине ыразы болду. Идиг бла мен а: «Биз аны кьалай билмегенбиз?!» – деп, бир бирге кьарадыкъ. Уялгъаныбыз бетибизге жазылып болур эди, Мадиг: «Ай, сизни огъесе!» – дегенча, бармакъларын бет аллыбызда ойнатды.

Экинчи кюн тюкеннге бара тургъаныбызлай, эл кыйырында бир уллу ариу юйню кёргюзтют:

– Мадокка, сен ма бу школгъа жюриюрюксе, жаратамыса? – деп сорду анам.

– Жаратхан а!.. – дедим мен, кьууаннгандан кёлюм тола.

Кертиси бла да, ол Мадиг суратын ишлеген школдан а кёп да ариу эди. Тёгерегинде терекле, арбазында омакъ гюлле. Школдан арлакъда уа кёмюкбаш суучукъ, кюмюш таууш этип, саркъа.

– Да, бу школ эсе, адам нек жокъду? – деп сордум, сейир этип.

– Окъуу жыл башланса, бери бек кёп сабий келликди, – деди анам, сейирими селейте.

– Мен да келликме да, мама?

– Сен да, кьызым! Аллах айтса! Мен санга айтханма да, кьолунгдан тутуп, кесим элтирикме школгъа деп?

– Бир жукълап кьопсакъмы?

– Хау, бир жукълап кьопсакъ.

– Теркирек кьарангы болса эди...

Тюкеннге киргенибизде уа, тюкенчи, биз келирни сакълап тургъанча, кьууанды.

– Ким алгъанды санга бу ариу чу-рукъланы? – деп сорду, манга ийилип.

– Мамам алгъанды! Тамбла школгъа барлыкъма да, андан. Ол манга дагъыда акъ ал ботачыкъ алгъанды, – дедим ёхтем.

– Ол а, чурукъчукъларынгча, ариумуду?

– Хау, хуржунчукълары да бардыла!

– Аланы санга алган узакъ ёмюрлю болсун, сен да огъурлу кюн бар школунга! – деди тюкенчи.

Анам, чачыма кысаргъа лентала алды да, экибиз да юйге къайтдыкъ. Тюшден сора ол ишге кетди, мен а, тамблагъы кюннге ашыкъгъандан, гинжим бла ойнаргъа окъуна кълном бармай, терезеден тышына къарайма – эшта-эшта, алыкъа къарангы болургъа эсинде да жокъду. Сора, шинтикчикни алып, ал ботачыгъым тагъылып турган шкафны аллында олтурдум. Эшикте Топчукъ бла ойнай турган Мадиг юйге чабып кирди да, муратымы ангылап:

– Ал ботанга тийсенг, мамага айтырыкъма, – деп, кёзюме битип тохтады.

– Мен жукъгъа да тиймегенме, нени айтырыкъса?

– Сора былайда олтуруп нек тураса да, ы? – деп къадалды Мадиг.

– Мадиг, жангыз бирчик кийип, жерине тагъып къоярыкъма, айтмаз-са да, сен иги жашчыкъса?

– Сорса уа?

– Сорса уа, кёрмегенме дерсе да къоярса.

– Кёрген затына кёрмегенме деген айыпды.

– Кёрмезге керек эсе, сен кёзлеринги кыыс, мен а...

Мадиг кёзлерин кысханлай, эрлай шкафдан ал ботамы чыгъарып, киерге къармашдым. Кийип, кюзгю аллына сюелгенден сора, Мадигни чакъырдым.

– О-о-х, къалай ариуду-у-у! – деп созду ол, жаратханын жашырмай.

– Мадиг, кел, муну аппагъа бир кёргюзтейик да, жерине алай тагъарбыз, – деп жалындым къарындашыма, унар деп да ышанмай.

– Къоярыкъ туююлсе, мырхыкчыкъ, жюр, – деп, Мадиг мени къолумдан тутду да, къабакъдан чыкъдыкъ. Бир-эки атлам да этген болмаз эдик, – къоншубузну къазы, узун боюнун да созуп, ызыбыздан къууду. Андан къачабыз дегенлей, учхалап, тюз да балчыкъгъа жыгъылдым... Къарча, чыммакъ ал ботачыгъым жер бетли болду да къалды. Юйге къайтып келип, школгъа къалай барлыгъымы, анама уа не айтырыгъымы билмей, жилядым. Мен да алай жилий турганымлай:

– Мама келе турады, – деди Мадиг къайгъылы. Мен бютюн бек къоркъдум. Сора терк окъуна балчыкъ жугъу ал ботачыгъымы чулгъап, гинжими этек тюбюне букъдурдум да, кеси этеклерими тапчыкъ тюзетип олтур-дум.

– Шумалакъмы ойнайсыз, не болгъанды сизге? – деп сорду анабыз, эшикден кире, бизни симсиреп турганыбызны жаратмай. Башын кётюрюп, жууап берген а жокъ. Бир кесекден мен, андан кёп тынгылап туралмай, бармакъларымы ууа:

– Мама, мен тамбла школгъа барлыкъ туююлме... – дедим.

– Нек?

– Мен... Мени... Мени ал ботам жокъду...

– Къалай жокъду? Къайдады да ал ботанг?

Мадиг ишни болушун айтхандан сора, мен, балчыкъ жугъу ал бо-

тачыгъымы чыгъарып, анама кёргюзтдюм.

– Адам айтханны этмеген алай бо-лады, – деп, анам тырман этди. Кёп турмай, атабыз да ишден къайтды. Бизге ушхууур ашатхандан сора:

– Барыгъыз, энди жатып жукълагъан этигиз, тамбла школгъа барыргъа эртте кьобаргъа керексиз, – деди анабыз.

– Мама, мен олтуруп турайым. Бары бир – жукълаяллыкъ туююлме, – дедим. Анам угъай дегенден сора, не этерик эдим, бардым да, жатдым. Жукълаялмазлыкъ суна эдим да кесими, эрттенликде уянсам – отоуума кюн жайылып, арлакъда уа, шинтик юсюнде, мени чыммакъ акъ ал ботачыгъым...

Къызыл чурукъчукъларымы да кийип, акъ ал ботачыгъымы да салып, анам да къолумдан тутуп, Мадиг, Идиг, мен, Топчукъ да бизни ашыра, эл орамы бла школгъа тебиредик. Жолда тюбегенле анама бир затла сора эдиле, ол да алагъа бир затла айта эди, ызы бла къызыл чурукъларыма, акъ ал ботачыгъыма, кесиме да дунияны алгъышын этип оза эдиле.

БОТТАЛАНЫ Рита кёчюргенди

ТЕСТЛЕ

1. Къабарты-Малкъар къалайда турады?

- а) экваторну бла Северный полюсну ортасында;
- б) экваторда;
- в) юг полюсда.

2. Къабарты - Малкъар республиканы бек сууукъ жери

- а) Кура сууну онг жагъасы;
- б) Осетия бла чек;
- в) Грузия бла чекде.

3. Нальчик шахарны координатлары

- а) 43 28 с. ш. эм 43 37 в. д;
- б) 15 28 с. ш. эм 40 11 в. д;
- в) 00 00 с. ш. эм 00 00 в. д.

4. Меридиан бла параллель къалайда тюбешедиле?

- а) Нальчикден узакъда;
- б) Нальчикде;
- в) Нальчикден узакъ болмай, Кенже посёлканы жанында.

5. Къабарты-Малкъарны жерини уллудугъу

- а) 10,5 тыс. км;
- б) 12,5 тыс. км;
- в) 15,5 тыс. км.

6. Кавказда бек бийик тау

- а) Кавказ;
- б) Казбек;
- в) Минги тау.

7. Республикабызны чегини узунлугъу

- а) 1000 км;
- б) 696 км;
- в) 1500 км.

8. Север жанында Къабарты-Малкъарны республиканы чегини

- а) Ставропольский край;
- б) Краснодар;
- в) Осетия.

9. Юг жанында республикабызны чеги

- а) Грузия;
- б) Абхазия;
- в) Къарачай.

10. Запад жанында республиканы чеги

- а) Къарачай;
- б) Пятигорск;
- в) Ингушетия.

11. Шимал Кавказда вулканны баш жерлерине саналадыла

- а) Минералавод Нижне-Чегем, Эльбрус-Кюйген;
- б) Минераловодческий;
- в) Эльбрус-Кюйген.

12. Бегирек белгили таула

- а) Шхельда, Тихтенген, Жангы тау, Шхара
- б) Тютю-башы, Кюйю-башы
- в) Тонгуз-орунбашы, Дыхтау.

13. Алтын табылгъан жер

- а) Чегем;
- б) Баксан;
- в) Малкада бла Муштда.

12. Бурунгудула айтханнга кёре: Эртте къопханны...

- а) башы аурумаз;
- б) жолу болур;
- в) намысы жюриюр.

13. Нарт сёзню толтуругъуз. Къартны бурунун сюрт да...

- а) къатына олтур;
- б) оноугъа тут;
- в) намыс бер.

14. Бек эртте заманлада таулу халкъ бош заманларында

- а) китап окъугъандыла;
- б) телевизоргъа къарагъандыла;
- в) кёлден халкъ чыгъармачылыкъ бла кюрешгендиле.

15. Тойда келинни баш ауун ким алады?

- а) Улан негер;
- б) дигизасы;
- в) къайын къызы.

16. *Эки абадан адам сёлешиген заманда, гитче...*

- а) уллу селешмейди;
- б) жырламайды;
- в) хапаргъа къатышмайды.

17. *Эрттегилле: «Аман адамны къатына барсанг...*

- а) этегинги кес да кет;
- б) къатындан къач да кет;
- в) ол этгенни эт.

18. *Тамата адам кирсе...*

- а) ёрге туруп, жер береди;
- б) ёрге туруп, жерине олтурады;
- в) кёрмегенча этеди.

19. *Къарангы халкъгъа культураны кийиргенле...*

- а) устазла;
- б) поэтле;
- в) жарыкъландырычула.

20. *Тойда келинни бетин ачыкъ этгенде:*

- а) бал къапдырадыла;
- б) балтуз къапдырадыла;
- в) суу ичиреди.

ГУЗЕЛАНЫ Асият

Эсигизге салабыз!

Бу соруулагъа ким алгъа, ким тюз жууап жазып ийсе да «Минги Тауну» редакциясында саугъа къоллу боллукъду. Беш саугъа барды журналны махтау къагъытлары бла бирге.

Хайдагъыз, Хайт дегиз, эсен тюбешейк...

*ГАЗАЛАНЫ Аминат,
Яникой эл.*

Кязим

Жюрегимде барды бир жара.
Кязим, сен кёрлюксе, бир къара.
Бек къыйнап турады ол жарсыу.
Кязим, анга бармыды асыу?

Юйрет. Халкъыма болушайым.
Бу кюйде уа къалай жашайым?
Къалай унутханбыз биз аны –
Миллет кюч бирликде болгъанын?

Кязим, барды энтга бир жарам а,
Мен аны да энди жашырмам.
Бир терслик къыйнайды эсими,
Ол жара – жаланда кесими...

Олтурама назмунга жилий.
Жалан сенсе жазалгъан былай.

Юйрет. Былай къалай жашайым?
Халкъыма къалай болушайым?

Жугъум жокъду, жанымдан ёзге.
Мен аны уа къызгъанмам сизге,
Тауларым, суюген миллетим!
Бир жарымай барады бетинг...

* * *

Туууп, ойнай, тепсей, жырлай.
Ёсюп, жашай, суюе, жилий.
Къартлыкъ хар зат да ангылай.
Ёлюп-кетип, къуруп... Къалай?!

* * *

Жюрек тилсизди деп айтадыла манга.
Алай ийнанмайма, ийнанмайма сёзге.
Эшитмей къулакъгъа, кёрюнмейин сёзге,
Жаланда билинеди ол суюген жаннга.

Къалай татлыды ауазынг сени, жюрек.
Къалай бийикди сёзню магъанасы.
Къалай жарыкъды ичингде туугъан тилек.
Суюмекликни алай уллуду багъасы...

Мени биринчи устазым

Батырбийланы Лизаны атасы Омар урушха кетгенде, Лизагъа юч ай бола эди. Ол атасыны юсюнден билген буду: «Ауур жаралы болуп, жагъын окъ чачып, немецлиле, ёлген сунуп, атып кетген эдиле. Алай анга болушлукъ табылады.. «Инвалид первой группы» бериледи, кесини элине къайтады. Андан тириле келгенлей, жангыдан урушха къайтыргъа умут этеди. Аны урушха алмагъанларындан сора, таулагъа чыгып, уруш этеди. Дорбунда бугъунуп, жауну кёп ёлтюреди. Ол болгъан дорбунну алалмагъанларындан сора, немецлиле аны эгечин Шамшиятны алып келип, дорбунга жууукъ жерде ёлтюрербиз деп сюеледиле. Ол заманда Омар, эгечин къутхарыр муратда, кеси дорбундан чыгъады. Олсагъат Омарны тутадыла, адам айтып да эшитмеген азаплыкъ чекдиредиле. Алай аны ауузундан бир сёз да чыкъмайды. Андан сора Нальчикге элтедиле, анда да ол халда... Жукъ айтдыралмагъанларындан сора, мурдар гитлерчиле жигитни ёлтюредиле. «Твоя звезда не погаснет» деген жыр да анга жораланады.

Атасы Ата журтуну азатлыгъы ючюн жанын аямагъан къызны уа анасын, къарындашы бла бирге, туугъан жеринден айырып, сюрюннге – узакъ Къыргъызстаннга – иедиле. Ала Чуй районнга, Дон-Арык элге тюшедиле эмда кёчгюнчюлюкню азабын толусунлай сынайдыла. Школда окъуй тургъанлай, аналары къыйын ауруудан ауруп ёледи. «Атадан ёксюз бир ёксюз, анадан ёксюз – эки ёксюз» дегенлей, Лиза жангыз къарындашы Борис бла толу ёксюзле болуп къаладыла.

Къыйынлыкъ башларын басып къалды бу эки сабийни. Жербаш юйчюкде жашай, жууукъ-тенг кезиулеп биргелерине къала, алай турадыла. 1957 жылда Кавказгъа къайтыргъа эркинлик берилгенден сора, жууукълары бла бирге кёчюп Кёндененнге къайтадыла. Аналарыны эгечлеринде тохтайдыла. Лиза 7-чи классны мында бошайды эм Нальчикге педучилищеге киреди. Ол заманда бек алгъа таулу сабийлени окъургъа ала эдиле.

Педучилищени да айырмалы бошاپ, Лиза Омаровнаны 1962 жылда Быллымгъа ишлерге, практиканы ётерге жибередиле. Гитчелей окъуна ишлерге, мадар ётерге юйреннген Лиза школ ишге да тири къатышып башлайды. Быллымны школунда бир жыл ишлегенден сора Бедик элге кёчюп, анда сабий садда таматалыкъ этип ишлейди. Андан 1965 жылда Жанхотия элге кёчеди эмда школгъа ишлерге киреди.

Жашауну ачы гыржынын да, татлы къалачын да ашай келген адамгъа кесини андан ары къадарын къурагъан, барлыкъ жолун сай-

лагъан тынчыракъ болады. Лиза Омаровна жашлай окъуна сайлагъан эди ишин – устазлыкъны. Сабийлеге соймеклик ишлеп тебиреген жылларында окъуна башланган эди. Ол къолундан келгенни аямагъанды, ишни къыйынындан артха турмагъанды. Кеси кесин таныгъанлы, бир кюнюн бошуна оздурмагъанды, солуу дегенни да билмейди, бирсилеча. Ма бюгюн да Жанхотияны орта школунда ишлеп турады.

Мени Лиза Омаровна 1 – 4 классха дери окъутханды. Ол кезиуде анга атап жазгъан назмучугъум барды:

Биринчи классха кирдим,	Дерсинден эрикмейин,
Мен устазымы кёрдюм,	Хар айтханын этеме,
Олсагъатдан жарыдым,	Арымайын кюрешеме,
Мен устазымы сойдюм.	Юйге бешле келтиреме.

Хар коллективде да бола болур асыл, берекетли адам, хар жерге да жетишген, кёз-къулакъ болгъан. Ма аллай адамды Лиза Омаровна. Субай, къууатлы, билимли, чынтты таулу тиширыу. Хар дерси сейирди, кесгинди, ангылашыныулуду. Тёзюмлюгю, сабырлыгъы, акъылы да бар. Жашауда керти нёгерди. Бек башы – алапат устазды. Коллективде сыйынамысы бийикде жюрюйдю, аны бек ариу кёредиле.

Лиза Омаровнаны къыйынына тийишли багъа да бергендиле. 1988 жылда «Отличник народного просвещения» деген атха тийишли болгъанды. Кёп сыйлы грамотала да алгъанды.

Бу жылланы ичинде аны уллу хунери эмда фахмусу болгъанлары ачыкълангандыла. Ол кесини арий-тала билмеген кючу, уллу иш кёллюлюгю бла жангы келген устазлагъа юлгю болгъанды, къыйынлыкъланы хорларгъа таукеллендиргенди.

Мен Лиза Омаровнагъа саулукъ-эсенлик тилейме, ишигизде, жашауугъузда да жетишимли болугъуз дейме. Бу алапат устазгъа атап, мени анам да, Ботталаны Людмила, назму этгенди. Бу ишими аны бла бошаргъа сюеме.

Санга тенг этген сёзню	Сен болдунг бу школгъа
Тапхан алай къыйынды,	Жылыу берген, жарыкълыкъ да.
Сен болганса сау элинги	Сен болдунг сабийлени
Школуна саугъа.	Ана жылыууна жыйгъан да.

Сенде барды, Лиза,	Сау бол, Лиза, туугъанынга,
Жигитлик, акъылманлыкъ да.	Жай кюню келгенича.
Сенде барды ариулукъ да,	Сау бол, Лиза, халкъынгы
Гюлге тенг омакълыкъ да.	Ёхтем къызы болгъанынг ючюн.

АТМЫРЗАЛАНЫ Магомед

Сыртламиш

Къазауатда

Дерт жетдириу

Салам алейкум, жамауат! Тансыкъ болмай турамысыз мени хапарларыма, кесиме да?! Хау, мен Алдарбекланы Сыртламиш, Акъылтокъмакъны жашы. Болгъанбызмы? Башлайыкъ сора.

Бюгюн мен сизге ол къазауатны заманында жолдаш Иосиф Сталин бла жолукъгъан, «шуёхлукъ» жүрютген кезиуюмю айтырыкъма. Хау, къыралны «бачамасы», кесини къабыргъасын манга жарашдырыргъа жүрешиучю эди. Алай, Оллахий. Ма бу сизни аллыгъызда сюелген кишичикге. Сиз мени былай бош, магъанасыз адамчыкъ сунмагъыз.

Деменгили къырал къарагъанды мени акъылыма, жигитлигиме. Ким биледи, мен болмасам, къыралны, миллетни къадары къайсы жанына бурулуру эди. Сыртламишсиз онгуна бурулмазлыгъы уа шартды. Ма алай, тейри адамы. Сыртламиш кёпню кёрген, кёпню сынагъан кишичикди. Алайды, Оллахий!

Урушну, къазауатны кызыу баргъан кезиую, Ата журт урушну дегенлигимди. Кюнлени биринде, къуугъун жетеди манга. Жолдаш Сталин кесине, штабха чакъыргъанын билдиредиле. Эшитгеним бла жетгеним тенг болады. Соргъан-оргъан болмай, эшиклени аягъым бла уруп, ёхтем кирип:

– Жолдаш Сталин, ефрейтор Алдарбеков Сыртламиш, сени чакъыргъанынгы эшитгенлей, тау къушча, учуп жетди! Энди не буюраса деп, ауузунга къарап турама! Сени ючюн жанымы берирге окъуна хазырма! – дегенни айтама. Уллу отоуда тегерек стол. Аны юсюнде, кенг жайылып, карта. Отоу генералладан толу. Барысы да, сейирге къалып, мени таба буруладыла. Тейри адамы, асыры абызырагъандан, бир-эки генерал эслерин окъуна ташлайдыла. Жуков да ала бла бирге. Жуков дегенлей, анда-мында халын жаратмасам, къол жетдире туруучу эдим кесине да. Ол сизге Жуков болгъанлыкъгъа, Сыртламишге бош алай, солдатладан бири кибики эди. Алай, Оллахий. Хы-ы, сора, барысы да аралып, сын боладыла. Генералла дейме, энди мен жазыкъгъа келликни сакълай, Сталиннге жашырын къарайдыла. Сталин, ауур башын картадан айыра, мени таба къарайды. Мудах бети кюнча жарый, мени таба мыллыгын атады.

– О, о! Сыртламиш шуёхум, жетдингми?!.. Алай терк а кылай, жанымы кыйыры?! – дей, мени кыты кычакылайды.

– Сен излегинги эшитгенлей, Иосиф, Оллахий, кыанатла битгенлей болган эдим. Мыллык кыушлай, учуп жетдим...

– Ай, аперим, Алдарбек улу! Махтау санга! – дегенни айтып, кез жашларын сюртдю. Сталинни ол халын кёрюп, кыйгылы болдум. – Не болганды, Иосиф? Кыйгылыса бек?! – деп сордум. Тёгерек, сын болуп, бизге аралыпдыла. Сора бир кесекден Сталин, генераллагы ышанысуз кырай:

– Барыгыз да отоуну эркин этигиз! – деп буюрду. Барысы да эшик таба тебиредиле. Жуков жеринден тепмей кыалыргы умул этген эди, болсада Сталин аны да кыстады.

Уллу отоуда, экибизден сора жан кыалмагандан сора, мени жумышак тахтагы олтуртуп, жютю кезлери бла манга умулду кырай, жаныма чёкдю.

– Бу төгерекде, Сыртламиш, сенден сора ышаныр адамым кыалмаганды. Барысы да кыоркыкыла, сатхычла...

– Сау болугыуз, жолдаш Сталин. Мен кыолумдан келгенни...

– Сабыр бол, айтып бошама кыой, – деди, терен ахтына. – Душман, гитлерчи аскер тыйгычсыз ёшон уруп келеди. Аны тыйр кыары алыкы бизде жокыду, жарсыгыла. Фашист аскер кыюлюдю. Болсада, бир-эки кюнден биз жашыртын, ала билмей турганлай, контрнаступлениягы барлыкыбыз, Сыртламиш! Аны экибизден башха жан билмесин, ангылаймыса? Ол секретна болургы керекди, – деди Сталин, төгерегине кыоркыуулу кырай.

– Тилим юзюлгеннге санагыз да кыюугыуз, жолдаш Иосиф! Мени танымаган кыибик, кыаллайла сёлешесиз, главнокомандующий?!.. – дейме, айтханы жаныма тие. Сталин да, халымы ангылай, терслигин жулургы кыорешеди.

– Охо да, ёпкелеме, бош алай айтханлыгымыды, Сыртламиш! Асыры кыйгылыдан не этгеними, не айтханымы да билмей...

– Жолдаш Сталин, «хапардан хынкыа ахшы», – дегенлей, манга не буюрасыз? – дегенни айтып, сир кыатдым.

– Аперим, Алдарбек улу! Айтханыма иги эс этип тынгыла. Самолетунга минип, душман аскерни теренине, тылына учуп, Берлин таба дейме, кёргениги суратха алып, разведка этип келирге керексе. Адам саны, танклары, самолетлары, оклары-топлары кыаллай бир болганын биз билирча. Ол затланы билмей, Сыртламиш, биз контрнаступлениягы бараллыкы тыйюлбюз. Алайды да, деменгили кыралны насыбы, тамблагы кюню да сени кыолунгдады, жолдаш Сыртламиш! – деп, умулду кёюме кыарады.

– Буйрукыну ангыладым! Аны толтурургы хазырма! – дей, Сталинни бетине жютю кыарайма. – Разведкагы кыачан барыргы керекди?!

– Аны созар кереги жокыду, Сыртламиш! Тангны буруну бла тебире!!!

– Бек ахшы, жолдаш Иосиф! Эркин этигиз барырга!

– Эркинсе, бар! Алдарбеков Сыртламыш! Мени тахлыкъ, ышангылы негерим!!! – деп, къучагына къаты къысып, жиямсырады. Кёллом толуп, Сталинни къучагындан къюден ычхына, эшик таба тебиредим.

– Сыртламыш! – деген ауаз мени эшик юсюнде тохтатды. – Кесинге сакъ бол! – деп къошду Сталин. Сытылгъаны уа жүрекни жарады. Кесими къюден тыя, нек дегенде, бурулуп, аны халын кёрсем, мен да анга къошулуп, жияп башларыкъ эдим. Эшик юсюнден:

– Бек ахшы, жолдаш главнокомандующий!! – деп, терк чыгып кетеме...

...Тангны буруну бла, «Кёкбашыма» от алдырып, кёк къарангысында жутулама. «Кёкбашчыгъым» деп, айрыпланыма айтычума, ийнакълагъан халда. Картагъа къарай, Сталин кёргюзтген ыз бла барама. Танг белги бере башларгъа, бир къалын агъач тийресине жетеме. Кюн чыгъаргъа, Берлин къыйырына жууукълашама. Къалын агъач а тауусулмайды, таланган. «Тейри, бу ишден туююлдю, былайда агъач болмазгъа керекди», – деп, картаны тинтеме. Кертиси бла да, картада Берлин тегерегинде агъач жокъ. «Кёкбашымы» энишгерек учма къоюп, къымылдагъан кёрюр эсем деп, агъачны тинтеме. Былайлада жау аскер орналыргъа керек эди. Аскер угъай, бир къымылдагъан кёрюнсе уа, таланган. Тейри, бу ишден туююлдю, не бар эсе да бир хыйла барды. Сталин бла картада жазылгъан, тюз болгъанына ишегим жокъду. Ачыуумдан, «Кёкбашны» Берлин таба бурама. Айрыпланда болгъан, топ-окъну шахаргъа къуяма, тейри адамы. Къанымы бир кесек суутуп, биягъы агъач тийресине бурулама. Хы, энди Берлинни кёп жерин суратха да алама, керек болур деген хыйсапда. Агъач башында тегерек бурула, жангыдан тинтеме, къымылдагъан жокъ. Мен да тюнлююп, ызыма къайтайым дегенлей, кёзюм бир къымылдай тургъан терекге илинеди. Кёзлюклени салып, тинтип къарасам, бир ненча терек, бир бирлеринден айырылып башлайдыла. Аланы ызларындан, къалын агъачча жан киргенча, терекле тизилип, жан-жанына кете, ортада уллу, кенг таланы ачадыла. Ма, сейир-тамаша! Терек тюплеринде танкла, солдатла, мешинала, сауут-саба, анда болмагъан жокъ. Мешинасы, адамы да, ортада таланы тегерегинде тёртгюл тизилип, сир къатадыла. Мени эслеген жокъ, аямай суратха алама адамын, сауутун да. Сора таланы тюз ортасында, уллу люк ачылады. Чабышып чыгъадыла немисли генералла. Ала да бир тизгинге туруп, жер тюбюне къарайдыла, люк таба. О тамаша, алай болур амалы жокъду! Кёзлюклерими сюртюп, жангыдан къарайма. Хау, олду! Ол, къангубу Гитлер, кеси! Жер тюбюнден чартлап чыгып, къолун кётюргенлей, барысы да «Хай Гитлер!» – деп къычырадыла. Аны да алама суратха. Къантулукъ, генералланы да тегерегине жыйып, нени юсюнден эсе да, шытыларын чача, ачыуланып сёлешеди.

– Уй, зийнаны баласы, къантулукъ, адам улугъа берген зарауатлыкъ, къыйынлыкъ ючюн сен энтта да жууапха тартылырса! Ашыкъма!

– дегенни айтып, къаным бузулады. Сора, ол Иосифни сытылгъаны, мудахлыгъы кёз аллыма келип къалады. Аны аллай бир кыйнап, энди, кёзюм кёре тургъанлай, къалай кетип къалайым, дертими жетдирмей? – дегенни айтып, «кёкбашны» пониженныйге салып, генералла таба тебирейме. Генералы, солдаты да эс жыйгъынчы, келе келип, Гитлерге жуукълашып, къулакъ жанына шта-а-ап деп жетдиреме. Айырыпланны терк окъуна ёрге бурама да, учама. Ызыма къарагъанымда, Гитлер жагъындан тутуп, мени таба къолун узатып, къоркъуп, быллай сёзлени айтханын кеси къулагъым бла эшитмедим эсем, къулакъсыз къалайым. Кеси да орусча: «Да! Это мог сделать только Сыртламиш!» – дегенни айтып, эсин ташлады...

Мен ол хапарны, Сталинни кесине окъуна айтмагъан эдим. Жаланда сизге ачыкълай турама. Ол кюнден башлап, къызыл аскер контрнаступлениягъа барып, фашист аскерни ууатып, Берлинге дери жетген эдиле. Мени разведкамы хайырындан. Сиз а, Сыртламиш, Сыртламиш дейсиз да турсыз...

Аман тыш

Бир жол мен, ефрейтор Алдарбеков Сыртламиш, Сталинни бункеринде, биринчи постда сюелеме. Биринчи пост – ол Иосиф Сталинни солугъан, кече къалгъан отоуу болгъанын ачыкълай кетейим. Ол постну «бачама» жаланда манга ышаныучу эди, тейри адамы. Эшик аллында, постда, мен сюелгеними билсе, кечеси мамыр ётюочю эди харипни. Ма бюгече да сирелеме, Сталин шуёхуму мамыр къалкъыуун сакълай. Кече ортасы, шошлукъдан адам къоркъурчады. Кёз кирпичле мени хорларгъа кюрешгенликге, къамамайма. Къажымай, ауур кирпичле-ни жабылыргъа кёймай, жагъалашама. «Хау тейри, мен да жукълап къалып, ол отоудагъына бир палах болса, сора Сыртламиш, кеси кесинге, японлула айтханлай, «харакири» эт да кёй. Ол санга аллай бир ышанып, сен а таулу тьююлмосе, хомух, киши бол!» – дей, жукъу бла сермеше...

Дунияны башында жукъудан кючлю зат болмаз, таланган. Теке къалкъыу хорлап башлайды. Бир заманда, отоу ичинде кычырыккъ-хахайгъа элгенип, жукъум тас болады. «Яррабий, не болгъан болур бачамама? Тейри эшик бла адам а ётмегенди!» – дей абызырайма. Мен да не этерге билмей тургъанлай, эшикле кенгине ачылып, Сталин кыппа-къымыжалай чартлап чыгъады. Кишини эслемей, шашхан кёзлерине къан чабып, коридорда жоргады. Тёгерекни хахайгъа алдырады.

– Ой, болушугъуз! Ёлтюрдюле, сойдула. Мен жазыкъны мыйы-късыз кёйдюла! Ол малгъун Гитлер! Къайсыгъызсыз, кимди былайда, постда?! Кимди дейме?! – дегенни айтып, гузабасын тохтатмайды. Эрлай эс жыйып, кымыжа Сталинни ызындан болуп, кючден тыяма. – Сабыр бол, Иосиф! Неди бу этгенинг?! Кесинги къолгъа ал, генерал-лисимум!

– Сен, сен кимсе?! Биринчи постда кимди?! – деп, манга бир

тюрлю къарайды.

– Жолдаш Сталин! Биринчи постда, сени антлы тенгинг, Алдарбекланы Сыртламиш сюеледи! Ол менме, танымаймы тураса, Иосиф?! Сабыр, сабыр!..

– Сыртламиш?? Ох, ох, ох! Аллахха шукур сен болганынг, шуэхум. Шукур, шукур... – дей, мени танып, башын кёкюрегиме салып, тынчаяды. Бир кесекден къолу бла мыйыкъларына тийип кёреди.

– Шукур Аллахха, жерлериндедиле. Саппа-саудула мыйыкъла. Сыртламиш, айып этме манга. Мен, элгенип...

– Не болганын ангылат, жолдаш Сталин. Бу гузабанг неди? Ким къыйнады жанынгы? Манга билдир!

– Гитлер!!!

– Гитлерми? Да ол...

– Хау, Гитлер. Тюшномде. Мен бир къужур тюш кёрдюм, Сыртламиш...

– А-а, алай а болсун, Иосиф! Мен а, къайдан чыкъды ол къантулукъ деп. Не тюш кёргенсе, манга да айт, маржа. Шашып къала эдинг да, таланнган.

– Гитлер бла стол артында ашай-иче болабыз... Сейир тюш. Бир кесекден мен тынчайыргъа кетеме. Жукълап тургъанымлай, Гитлер киреди. Къолунда да бир уллу къыптысы. Мен а, кёрюп турама аны. Шош жанлап, сол мыйыгъымы терк окъуна кеседи...

– Кёрчю ол мынафыкъны...

– Къууанч тыпырлы болуп, онг мыйыгъыма узалгъанлай, элгенип уяндым, Сыртламиш. Насыбыма тюш болганы ансы, эр кишини мыйыгъы бла ойнаргъа жараймыды? – деп, жангыдан мыйыкъларына тийип кёрдю. Ыразы болуп, аланы сылай, манга ёхтем къарады. – Мени ышаннгылы жигит ефрейторум! Сени манга кертчилигинг ючюн не этейим, айт!? Не бла къайтарайым? Сюемисе, мен санга генерал чын берейим, Сыртламиш? Анча жылны ефрейтор болуп тургъан ушамайды. Сенден тийишли ким барды генерал болургъа?!..

– Жолдаш Сталин. Мен чын ючюн къуллукъ этмейме! Хар жолдан, къайтарып бир затны айтып турургъа неге кереги барды, Иосиф?! Къойдукъ ол хапарны, шуэхум. Андан эсе, былай, къымыжалай, бирле кёргончю, отоуунга кирирми эдинг? Айыпды, юйюнге, главнокомандующий!

– Кечгинлик. Керти окъуна, мен барайым. Сен а, Сыртламиш, биринчи постха сакъ бол, маржа. Мен а барып тынчайым, – дегенни айтып, къымыжалыгъын энди эслей, уяла-уяла, отоуна кирип кетди. Ызындан эшиклени къаты жаба: «Къайгъы этмей, ырахат жукъла, Иосиф! Жаным сау болуп, бу эшикден жау угъай, чибин ётмезине ишегинг болмасын! Аны санга айтхан – Алдарбекланы Сыртламиш, Акъылтокъмакъны жашыды!!!» – деп, автоматны кёкюрегиме къысып, сир къатдым.

Тейри адамы, тюш дегенинг сейир затды. Алай, Оллахий.

Сыртламиш Къарачайда

Къара къочхарны къадары

Джаным, ант этдир, бу къарачайлыладан чыкъмагъан жокъду. Тейри адамы, керти айтханыма. Энди, ол театрлагъа къатыша айланган заманчыгъымы эсгереме. Мен, Сыртламиш, кѣп жерледе ишлей келгенме. Артистлик, режиссёрлукъ ишлеге да къатышханма. О, мен сынамагъан, мен кѣрмеген профессия къалмагъанды, алай, Оллахий.

Хы-ы, бу къарачай къарындашларым дейме, быладан чыкъмагъан жокъду, таланган. Энди айтыгъыз, малны-къойну къаралыгъын, сарылыгъын, акълыгъын, кѣклогюн къайсы миллет айырады, къарачайлыдан башха? Энци къара къойну, къойну угъай, къара къочхарны эти, акъ къойдан татыулу болгъанын ким биледи, аладан башха? Ким айыртлайды? Не башхасы барды муну? Бирси къойланы жанларына нек тиесиз, къарачайлыла?! Тапханынгы къазаннга басып, ашай бермеймисиз муну! Бизге, таулулагъа да, къыйынлыкъ жетдирмей.

Къыйынлыкъны магъанасы недедими?! Да, айтайым мычымай...

Уллу, деменгили миллетледеча, къарачайны да миллет театры барды. Къарачай театр! «Театры болмагъан миллет ол миллет туююлду!» – дегенди бир алим адам. Болсада къарачай театры башха театрладан бир энчилиги барды. Олда неди десегиз, жанлары-тинлери «юбилей, бенефис» этген. Дунияны башында болмаз былача, ол эки байрамны суйген. Бир жол, сейирге къалып, бир артистлерине жашырын сорама.

– Алан, айып этмесенг, бир соруучугъум бар эди, Къалакъбий, – дейме, буюгъа.

– Сор, джаным, Сыртламиш! Билген затым болуп сенден джашырсам, ма былайда кѣмюлейим, тейри адамы!

– Энди ол мени ишим да болмаз, болсада сорлугъум, тохтамай бу «юбилейле» бла «бенефисле» этип нек турады къарачай театр андан башха иш болмагъан кибики?! – дегенни айтып, сирелеме.

– Джаным, ант этдир, малкъарлы, бек сейир адамса сен!! Нечикле сораса, кесинг ангыламагъан, кѣрмеген кибики?! – деп, жанына тие, гура кибики кѣбеди. Сора бир кесекден. – Биринчиден, бизни театрдача фахмулу артистлери къайсы театры барды? Сагъыш да этме, табаллыкъ туююлсе аллай талантла. Экинчиден – ахчачыгъыбыз бошалганлай, «юбилей» не «бенефис» этип тохтайбыз, тейри адамы. Аны не хатасы барды? – деп, кезюме хыйла къарады. Масхарамы этди, кѣлю бламы айтды, Къалакъбийни ангылагъан къыйын эди...

Кюнлени биринде, биягъы къарачай театры, бир айтхылыкъ артистини «юбилей» бла «бенефиси» бирге ётеригин бизни театрчыкъгъа билдиредиле. Борчубуз – таулу театры атындан, къауум адам болуп барып, «юбиярны» алгъышлап, къууанчына къатышып, ызы бла, сыйлы къанганы артында, омакъ шешала бла жагъалашыуду. Ол тѣредди. Энди ишни бек башы – жарагъан къочхар табаргъады, саугъа-

гъа! Кеси да къап-къара къочхар, къарачай тиатргъа. Андан сыйлы саугъа не хазна табылсын. Жарагъан къара къочхар, буруш-буруш мюйюзлю! Ма саугъа десенг!

Жайлыкъда, тиатрчыгъыбызны къой сюрююу болуучу эди, тебирейбиз шуёхларым бла къошха. Бизни насыбыбызгъа, сюрюу, къош тийресинде, ыран тюбюнде къаудандан тоюп жата эди. Айыра кетип, сермеп тутама бир жарагъан къара мюйюзлю къочхарны. Тана кибик, асыры уллудан, тыпырдагъан да бир этди, алай Сыртламишни къолуна бир тюшген не хазна къутулсун. Эрлай аякъларын байлап, къой сюрююу макъыргъанына да къарамай, къочхар эс жыйып жукъ макъыргъынчы, айтхынчы, багажникге атама. Багажникни жабып, мешинагъа олтуруп, шуёхларым бла уллу Къарачайгъа тебирейбиз. «Юбилейге». Ма саугъа десенг, мюйюзлю, къара къочхар! Барабыз, ойнай, жырлай. Кёлюбз жарыкъ! Соргъан этесиз, къарачай къардашларыбызгъа барабыз. «Бенефисге»!

Къарачай тиатргъа ашхам бола жетebиз. Не айтдыраса, дуня халкъ. Битеу Къарачай бери жыйылгъан сунарса, тейри адамы. Хы, энди бизге да тюбейдиле. «Хош келигиз, Сыртламиш. Нечик, тап, къыйналмай джетдигизми?! – дей, тегерегибизге чабадыла. Къолларыбызгъа жашырын къарайдыла.

– Да, сау болугъуз, жашла! Аламат тап жетгенбиз. «Юбилей» башланган болмаз алыкъа. Не халкъ барды, таланган! – дей, тиатрны ичине ёшюн урабыз.

– Угъай, сизни сакълап тура эдик! Ётюгюз, ётюгюз бери. Сахнаны артына! – дей, кенг жаууранлу жаш, аллыбызда адам толкъунун жыра, бизге жол ишлей барады. – Хы, ма алай! Бир джанлыракъ туругъуз, марджа! Малкъардан делегация келгенди, джиберигиз! Сыртламиш да башчылары болуп! – деп, билеклени ойната, аллыбызда барады. Аны хайырындан, кёп мычымай, сахна къыйырына жетebиз. Ой, не айтдыраса, алгъышларыкъла, саугъалары бла, дуня бла бир. Очура. «Юбиляр» сахнаны ортасында, омакъ шинтикде олтурады. Биз сахнагъа не заманда чыгъарыгъыбызны билдиредиле. Сора ол таныш жашны чакъырып айтама.

– И, маржа, жашы. Мешинабызда багажникде къара къочхар барды, биз чыгъып, сёз айтып бошаргъа, аны бир-эки жаш, мюйюзлеринден тутуп, сахнагъа чыгъарсала эдиле, – деп тилейме.

– Сыртламиш, ий сен аны ючюн джарсыма! Бусагъат, джумушну тап этеме. Къайгъырмагъыз, Алдарбек улу! – деп, «шуёх» къара къочхарны эшитгенлей, кёзлери отча жана, муштухул кетди. Биз да, сюелип, очурабызны сакълап тургъанлай, бир омакъ, сыйдам тиширычукъ, манга жанлап:

– Сыртламиш Алдарбеков, бусагъатда сизни делегация чыгъады, – деп, бизни сахнагъа чакъырады. Сахнада, ингирни бардыргъан сакъаллы жаш, ариу, базыкъ ауазы бла:

– Сахнагъа малкъар къарнашларыбызны чакъырабыз! Тюбегиз! Малкъар театр! Сыртламиш да башчылары! Къарс, джамагъат!!

Ол залда болган халкъ, ёрге туруп, бизни делегацияны ийнаклайды. Асыры кычырыкъдан, къарс къакъгъандан, сёз айталмай кёп турдукъ. Халкъ, шошайып, жерлерин тапханлай, шуёхларым хар бири алгыш айта, ахырында сёзню манга бердиле. Аууз сууум тауусулгъунчу махтайма тоханада олтургъанны. Ол халкъ, жамагъат хар сёзюме къарс бла тюбей эди, тейри адамы. «Юбияр» да, бир ненча кере къол жаулугъун чыгъарып, сытыла, кёз жашларын сюртеди. Сёзге, алгышша жетсем, алай болуучума мен. Кеси да, харип, «юбияр» дейме, айтхан сёзюмю ушатып, чаба кел да, уппа эт, къучакъла, бетими жибитгенди... бир жарым сагъатдан, ахыр сёзюмю айтып, «юбиярны» саугъабыз, къочхар бла сейирсиндирирге итинеме.

– Багъалы жамауат! Кёп айтдым эсем, кечериксиз! Алай, «юбиярны» юсюнден эрттенликге дери айтсакъ да, азлыкъ этерикди, тейри адамы! Барыбыз да айтхан алгышша къабыл болсунла. Энди уллу Малкъардан кызыгу саламдан башха жукъ келтирмеген сунмагъыз, къарачайлыла! Бек сыйлы саугъаны айбыргъа кюрешгенбиз. Ол да неди десегиз, уллу Малкъарны жарагъан племенной къочхары, кеси да къап-къара. Къара къочхарны сахнагъа!!!

Мен да алай айтып бошаргъа, эки улан къочхарны, мюйюзлеринден тутуп, сахнагъа тартып чыгъарадыла. Алай къочхар къара угъай, сют кибик, акъ эди.

– О, тамаша! Неди бу?! Ол бизни къочхар болмаз?! Бизники къара эди. Бу уа акъ! Сиз ажашхан этгенсиз, жашла! – деп, къочхар таба чабама.

– Угъай, къарнашым! Багажнингиде мындан башха мал джокъ-ду! – деди, масхара этип, жауурунлу жаш.

Халкъ, миллет бизге кюлюп, чегисиз боладыла. «Ай, зынтту малкъарлыла, племенной къочхарыгъыз ол эсе, къой сюрюююгюзге жан аурутурчады, тейри адамы!» Туманнга секирген, тели малкъарлыла», ой аланы нелери да ма ол къочхаргъа ушайдыла!» – дей, харх этип кюледиле. Мен, не айтыргъа билмей, абызырап, къочхар таба къарайма. Чал къочхар а, къуйругъуна да чёгюп, эки ал аягъын полгъа тиреп, баштёбен сюеледи. Мюйюзлери окъуна агъаргъандыла къалмазлыкъны. Амалсыздан, къатына жанлап, къочхарны жухундан тутуп, башын кётюреме.

– Тыпырынг къурумагъан, не болгъанды санга?! Бетими кёп жойдунг хайыуан! – дегенни айтып, мангылайына жумдурухну жетдиреме. Къочхар мудах кёзлерин манга аралтып, бир затла шыбырдады.

– Не затла макъыраса?! – деп, айтханын эшитирча ийилдим. Къочхар айтырын къулагъыма шыбырдап, кёз жашлары келе, уялып, башын энишге ийди. Къочхарны айтханындан абызырап, бир кесек да сирелдим, сора, кесими къолгъа алып, кюле тургъан жамагъатха жанладым. Залдан а, масхара, чам сёзле, окъ учханлай, мени таба учадыла.

«Неди, малкъарлы? Сыртламиш, не дейди къочхар шуёхунг?! Племенной къочхарынг!» Ай, сени огъесе, Сыртламиш. Бизге да айт,

не дейди кьой?!» – деп, мени къагъадыла.

– Сабыр болугъуз, къарачайлыла! Сабыр дейме! Хы, ма алай. Айттайым, жарлы къочхарны жарсыуларын. Къулагъыма шыбырдагъанын...

– Айт, айт!..

– Джаным, ант этдир, бу малкъарлыланы маллары да адам тилде сёлешедиле...

– Аны айтсанг!..

– Тохтагъыз бир! Айт, Сыртламиш!

– Да, – дейди къочхар, – Сыртламиш, мен племенной къочхар эдим.

Къара къочхар. Тау жайлыкълада сюрюуюм бла ох деп тура эдим. Сен багажникге атхынчы. Жолда келе ангыладым башыма келген палахны – мени «юбиларгъа» саугъагъа элтгенигизни. Пелиуан къарачайлылагъа. Ол къарачайлыланы къолларына тюшгенлей, башыма келлик палахны эсеме келтире, жолну узуну жияу-сыйыгъ эте, ма андан болдум былай чал, Сыртламиш. Къарт болуп, агъарып къалдым, Алдарбек улу. Манга жанынг аурусун! – дегенди къочхар. Мен шагъатлыкъ этеме ол къара болгъанына, жамагъат. Къочхар керти айтады. Чал болду, агъарды... сизден къоркъуп... къазаннга тюшеме деп...

Ма ол жумушдан бери, къарачай театрда «юбилей» не «бенефис» болуп, малкъар жанындан мал келиу къалды. Къойларыбызгъа жаныбыз ауруйду, тейри адамы. Энди саугъасыз бармайбыз, ол кертиди. Суратлагъа кёчюп урабыз бусагъатда, живописьге. Къарачайча айтханда, картла элтебиз.

Ол элтген къочхарыбызны къадары... айтыуларына кёре, къарачайлыланы жанлары ауруп, къочхарны къазаннга атмадыла. Жашап турады къарачай сюрюуде, дейдиле... къочхар, къачып, малкъаргъа къайтханды дегенле да бар. Кесини сюрюуюне...

Баям, аны киши биле болмаз.

Немеди...

Хар миллетни, халкъны кесини энчилиги барды. Ийнаныгъыз сиз Сыртламиш шуёхугъузгъа. Къарачай къарындашларыбызны уа – бютюнда. Сёз ючюн, аланы бек суйген, кёп айтылгъан сёзлери «неме» деген сёздю.

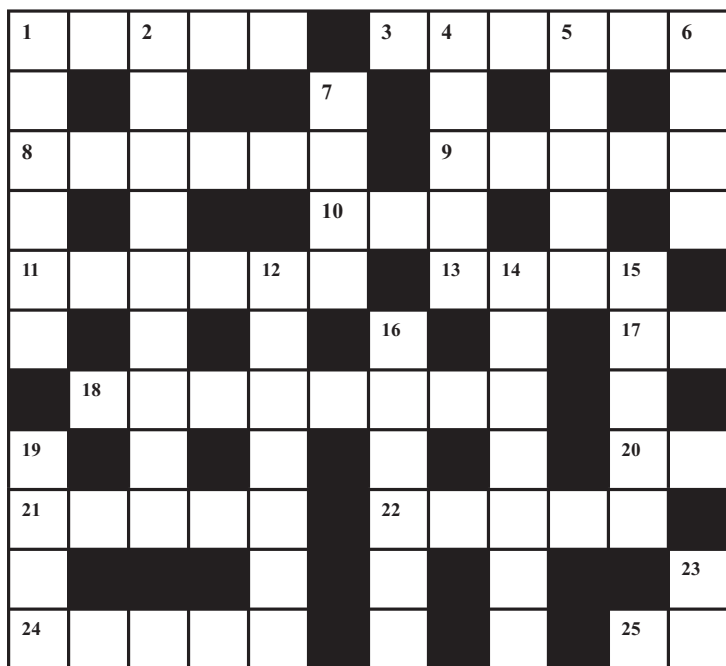
Ол сёз къошулмай алада ушакъ жюрюмейди, алай, Оллахий. Аны кеслери эслей болмазла, болсада, тышындан келип, къарачай лахоргъа тынгыласанг, ол сёзден суйген сёзлери болмагъанын ангылайса. Уллусу, гитчеси да «немени» къошмай, немелери жокъ. Ма, сёз ючюн: «Алан шуёхум, не аман болгъанса, ауруп больницада жатхан хапарынгы эшитгенме, баралмай къалдым, ангылаймыса? Энди аллай затынг болса, тейри адамы, бармай къалмам», – деген сёзлени, къарачайлы ма былай айтырыкъды: – «Алан, неме, не неме неметгенсе, неметип больницада неметген неменги неметгенме, неметалмай къалдым,

ангылаймыса? Энди аллай неменг неметсе, тейри, немеси неметмей кьалмам». Ангыладыгъызмы жукъ? А-а, кьарачайлыла уа бир бирлерин ангылайдыла. Мен биягъы былада бир кьууанчда болама. «Юбилей» угъай, башха кьууанч. Аллай кьууанчлары да болуучудула. Олтуруп, ашай-иче тургъаныбызлай, бир салтабурун кишичик сьз тилейди. Алгъыш сьз. Бир менме деген кьуллукъчуну ююннде олтурабыз. Не айтдыраса, кьанга ююннде болмагъан жокъ, патчах столда табылмаз бу берекет, тейри адамы. О-о, кьонакъбайлыкъгъа жетгенде, кьарачайлы бла эриширик не хазна табылсын. Мен былача кьонакъны сьуйген халкъ кььрегенме, керти айтханыма, Оллахий. Хы-ы, береди-ле салтабурун шуьхума сьз. Аякъны кьолуна алып, тентиреген да бир этди, ичгенчиги татый, сора, кесин кьолгъа алып, ма быллай алгъыш айтды:

– Багъалы жамагъат! Сьз неметгенигизге сау немети-гиз. Мен немени, таматаны ююннден сьз неметиргеди немем. Тамата немеди, сен бизге неме болуп неметгенли, биз жаннетде неметгенча неметебиз. Сен да бизни неметип, биз да санга неметдирип неметирча, немебиз неметсин. Бир бирибизге немебиз неметип, ачылгъанлай неметсин! Бет бетге неметсе, бет немеге неметмезча неметейик. Сиз, кьуллукъчула, бийикге неметип, бизге андан немете-немете турурча неме болсун. Биз унутуп неметмезча, ангылаймыса? Кьеп немени аллыбыздан, ызыбыздан да немете турурча. Аллах неме берип, неметсин!! Хайдагъыз, немеди, таматаны немете, ийнакълай да немете турайыкъ биз да!! Кьонакъланы да алай неметейик! – деп, кьатдырды салтабурун кишичик. Барысы да ангылап, аякъланы кьагъышдырып, кьууанып ичгеннге мен да, кьонакъланы неметгенлерине да неметмей, чагъырдан тартдым. Алай, Оллахий.

С Ё З Б Е Р

Эһине: 1. Кьолла кьуршоу. 3. Ол да кеселкеди. 8. Союлмай ёлген мал. 9. Юйде кийиучо тиширыу юс кийим. 10. Эр киши ат. 11. Быстыр тигиучо машинаны халы чулгъаныучу кереги. 13. Адамны ич дуниясында ол кир да, таза да болуучуду. 17. Ушкокну «тюкюрюгю». 18. Кьумурсха. 20. «... жарыкь кечеле» (жыр). 21. Мыйыкны жёнгері. 22. Тёгерекге сюелиу, жыйылыу. 24. Мардадан кёп. 25. Тик.

Ёресине: 1. Агъач сапха байланган кьайиш неда башха бау. 2. Адам терисинде ичи ирин этген дугьурчукь. 4. Кёкге кётюрюлген женгил кюл. 5. Кьучакь тенгли бир салам байлам. 6. Север Атлантика келишими организациясы. 7. Гуппур кьол чалгьычыкь. 12. Ат «чайнаучу» темир. 14. Жулдузла кьаууму. 15. Тик жерден сенекле бла тюртюп энишге чулгъанып тюшюрюлген бичен. 16. Юч-тёрт айлыкь кьозучукьну теричиги. 19. Тутхан ишин иги билген. 23. Киши.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

Журналны ючюнчю номеринде басмаланган сёзберни жсууаплары

Эһине: 1. Кьузгъун. 4. Маржан. 8. Мыртазакь. 9. Гяур. 11. Раубазы. 12. Луккур. 13. Хаглама. 16. Ай. 17. «Ан». 21. Кьуу. 22. Арсарлыкь. 23. Армау. 24. Экинди. 26. Ёмюр.

Ёресине: 1. Кьумурсха. 2. Зарауат. 3. Ушамагъан. 4. Мангылай. 5. Акь. 6. Жая. 7. Нюр. 9. Гокка. 10. Уууз. 14. Айырыкам. 15. Лаба. 18. Суху. 19. Элтир. 20. Окья. 21. Кьум. 25. «Нюр».

АТЛАРЫ

КЯЗИМНИ 150-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

ШАУАЛАНЫ МИНАЛДАН. Кериуан жұлдуз. *Статья*..... 2

КОСТА ХЕТАГУРОВНУ 150-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Кязим бла Коста. *Статья*. 4
КОСТА ХЕТАГУРОВ. Жугъутур ууда. *Ханар*. 10
КОСТА ХЕТАГУРОВ. *Назмула*. 16

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ МИНАЛДАН. Бузулгъан дуния. *Роман (Ахыры)* 18

МОКЪАЛАНЫ МАГОМЕТГЕ – 70 ЖЫЛ

Х. КАУФОВ. Бек закийлерибизден бири. *Статья*. 66
ХУБИЙЛАНЫ НАЗИР. Жырынгы болсун ёмюрю узакъ. *Назму*. 69
БОРИС КАГЕРМАЗОВ. Энчи ызы бар эди. *Статья*..... 71
ТЕБУЛАНЫ ШУКУР. Халкъ поэт. *Статья*..... 73
ПОЭТНИ ЮСЮНДЕН ОЮМЛА..... 77
МАГОМЕТ МОКЪА. *Назмула* 78

МИЛЛЕТНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Халкъгъа къулулукъ этмеклик – насышды. *Статья*. 94
ЭФЕНДИЛАНЫ САЛИХ. Аны Азербайджанны жарыкъ
жұлдузуна санагъандыла. *Статья*. 102
ХУЧИНАЛАНЫ МУХАММЕД. Немец тилни юсюнден немецли
профессорла бла даулашхан Рашид. *Статья*. 129
САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Минги Таудан Эверестге Тейри къылыч
тартхан Ёзденланы Абдул-Халим. *Статья*. 139

ПОЭЗИЯ

БОТТАЛАНЫ АБДУЛ-ХАЛИМ. *Назмула*. 146

БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. Халкъ чыгъармачылыкъда энчи хат. *Статья*. 152

ПРОЗА

ТЕМУКУЛАНЫ АДИЛ. *Жашаудан алынган хапарла.* 171

ТАУ ХАПАР

КЪУДАЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Гогольну аламаг жумушу. *Хапар.* 184

МАХИЙЛАНЫ АЗИЗА. Бизни ынналарыбыз. 186

АБАЙЛАНЫ САКИНАТ. Чегем элим – Чегемим. 189

ХАЛКЪ ФАХМУЛА

ШАУЕРДИНЛАНЫ МАГОМЕТ. *Назмула.* 192

БИЛЛЯЧА

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Жерни ариулугъуна кьууаннган атлы. *Статья* 195

САИД ЧАХКИЕВ. *Хапарла.* 198

ГУЗЕЛАНЫ АСИЯТ. *Тестле* 205

ЖАШ КЪАЛАМЛА

ГАЗАЛАНЫ АМИНАТ. *Назмула.* 208

ХАДЖИЛАНЫ АСУАНА. Мени биринчи устазым. *Хапар.* 209

ЧАМХАНА

АТМЫРЗАЛАНЫ МАГОМЕТ. Сыртламиш кьызауатда. *Чам хапарла.* 211

ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер. 221

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (146)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29.05.09. Формат 60х90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1600 экз. Заказ №. 127. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.